

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DÜNYASI

Dil ve Edebiyat Dergisi

Sayı: 55 / Bahar 2023

Ankara, 2023

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Doksanlı yıllarda Türk dünyasıyla ilişkilerin artmasıyla birlikte, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında Türk dünyasının dili, sanatı ve tarihine yönelik ortak çalışmalar da artmıştır. Bu dönemde Türk Dil Kurumu da Türk dünyasına yönelik çalışmalarını sözlük, gramer ve metin yayınları üzerinde yoğunlaştırmış, konuyla ilgili çok sayıda eser yayımlamıştır. Türk dünyasıyla ilgili benzer çalışmaların süreli bir yayın kapsamında değerlendirilmesi amacıyla 1996 yılının Nisan ayında Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi yayın hayatına girmiştir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türklerin dil, tarih ve kültürel iş birliğine yönelik edebî ve ilmî bütün çalışmaları okuyucusuna duyurmayı ilke edinmiştir. Buna bağlı olarak dergide Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan ilmî yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.

Milletlerarası hakemli bir dergi olan Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır. Genel ağ (internet) üzerinden bütün Türk dünyasından kolayca erişilebilir hâle getirilen dergiye özellikle son dönemlerde bu alandan önemli katkılar sağlanmaktadır.

Dergideki yazılara Türk Dil Kurumu genel ağ sayfasından ve TÜBİTAK/ Dergipark üzerinden erişilebilmektedir.

Dergide yayımlanan yazılar için yazarlarına Telif Yönetmeliği'ne göre ödeme yapılmaktadır.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin tarandığı dizinler: ULAKBİM TR Dizin, MLA, ICI Journals Master List - Index Copernicus, ERIH PLUS, MIAR, OAJI, BRILL ONLINE, SOBIAD, SIS, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX, ResearchBib, EuroPub, DRJI, Root Indexing.

Elektronische Zeitschriftenbibliothek

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nde
yayımlanan yazıların sorumluluğu
yazarlarına aittir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Turkish World Journal of Language and Literature

ISSN: 1301-0077 e-ISSN: 2651-5091

Sayı/Issue: 55 (Bahar-Spring 2023)

<p>Sahibi Owner Türk Dil Kurumu adına (On behalf of Turkish Language Institution) Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN</p> <p>Yayın Yönetmeni Editor in Chief Doç. Dr. Özgür AY</p> <p>Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor Uzman Hikmet ERDEM</p> <p>İngilizce Danışmanı English Language Consultant Uzman Gülzemin ÖZRENK AYDIN Uzman Ekrem BEYAZ</p> <p>Tasarım Designed by Fayik YANGIR</p> <p>Yönetim Merkezi Managing Office Türk Dil Kurumu Başkanlığı Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 00 Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88 Genel ağ sayfası/Web page: http://tdk.gov.tr E-posta/E-mail: turkdunyasi@tdk.gov.tr</p> <p>Türk Dil Kurumu Yayınları Turkish Language Institution Publications Bahar 2023/55: 1517-1 Ankara, Mart 2023 Bu yayının e-dergi işlemleri Mart 2023 tarihinde tamamlanmıştır.</p> <p>Yayın Türü Publication Type 6 aylık süreli / Biannually</p>	<p>Yazı Kurulu Editorial Board Doç. Dr. Özgür AY (Başkan) Uşak Üniversitesi Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN Necmettin Erbakan Üniversitesi Prof. Dr. Ayşe İLKER Celal Bayar Üniversitesi Prof. Dr. Fatma AÇIK Gazi Üniversitesi Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL Gaziantep Üniversitesi Prof. Dr. İsmet ÇETİN Gazi Üniversitesi Prof. Dr. Mustafa ÖNER Ege Üniversitesi Prof. Dr. Nergis BİRAY Pamukkale Üniversitesi</p> <p>Yayın Danışma Kurulu Board of Editorial Advisor Prof. Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü) Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü) Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ (İstanbul Ü) Prof. Dr. Ali EROL (Ege Ü) Prof. Dr. Nazım İBRAHİM (Aziz Kril Metodi Ü- Kuzey Makedonya) Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU (AHBV Ü) Prof. Dr. Tahire MEMMED (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi- Azerbaycan) Prof. Dr. Elisabetta RAGAGNIN (Ca' Foscari University of Venice) Prof. Dr. Mesut ŞEN (Marmara Ü) Doç. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN (The National University of Mongolia- Moğolistan) Doç. Dr. Çaşteğin TURGUNBAYER (Dicle Ü) Dr. Öğr. Üyesi Kamila Barbara STANEK (University of Warsaw -Polonya) Dr. Erlan ALAŞBAYEV (Ahmet Yesevi Ü- Kazakistan) Dr. Éva KINCSES-NAGY (University of Szeged- Macaristan)</p> <p>Yurt Dışı Temsilcilikler Representatives Abroad Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan) Prof. Dr. Gülbanu KOSIMOVA (Kazakistan) Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ (Kazakistan) Prof. Dr. Layli UKÜBAYEVA (Kırgızistan) Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan) Prof. Dr. Oktay AHMED (Kuzey Makedonya) Prof. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan) Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV (Rusya Federasyonu- Çuvaş Cumhuriyeti) Prof. Dr. Firdevs HİSAMETTİNOVA (Rusya Federasyonu- Başkurdistan Cumhuriyeti) Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Rusya Federasyonu- Kazan Cumhuriyeti) Doç. Dr. Ergin JABLE (Kosova)</p>
--	--

Bu Sayının Hakemleri

Referees of This Issue

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Bilal YÜCEL (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Engin ÇETİN (Çukurova Üniversitesi)

Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Ferruh AĞCA (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Fikret TURAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Galip GÜNER (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramilya YARULLİNA YILDIRIM (İnönü Üniversitesi)

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ (Ordu Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Serpil SOYDAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH PAPERS

- 09-22 Sadettin ÖZÇELİK**
Dede Korkut'ta ağ ve ağ ban év'i Yeniden Okumak-Türkçede ağ 'yüksek' Var mıdır?
Re-Reading ağ and ağ ban év in Dede Korkut-Is There ağ 'high' in Turkish?
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.215
- 23-42 Cüneyt AKIN**
Cengiz Aytmatov'un Birinci Mugalim Adlı Eserine Metin Dil Bilimsel Bir Yaklaşım Denemesi
A Textlinguistic Approach to Chingiz Aitmatov's Work Titled As Birinci Mugalim
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.216
- 43-78 Filiz Meltem ERDEM UÇAR**
Çağatay Türkçesinde Yönelme Hâli Ekinin Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Görünümü
Syntactic and Semantic View of Dative Case Suffix in Chaghatai Turkish
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.217
- 79-114 Muhammed Mustafa BAKIR**
Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişi Adları ve Eski Türklerde Adlar Üzerine Bir Bakış
Personal Names Witnessed in Old Turkic (Runic) Inscriptions and an Overview on Names in Ancient Turks
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.218
- 115-144 Uğur UZUNKAYA**
Eski Uygurcada Tıp İncelemeleri ve Bir Tıp Metnine İlişkin Fragmanlar
Old Uyghur Medical Studies and Fragments of a Medical Text
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.219
- 145-182 Veli BULATOV (Çev. Zeynep HEPBİLDİKLER)**
Tatar Gelenekleri (Etnografik Söz Varlığı)
Traditions of Tatar (Ethnographic Vocabulary)
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.220
- DEĞERLENDİRMELER / PUBLICATION REVIEWS**
- 183-190 Süleyman Hilmi KIZILDAĞ**
Eski Türklerde Gündelik Hayat
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2023.221

Değerli Okuyucular,

6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesi merkezli meydana gelen ve 11 ilimizi ve ülkemizi büyük bir yasa boğan deprem felaketinin üzüntüsünü milletçe yaşadık. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* olarak depremde ölen vatandaşlarımıza rahmet, yaralılarımıza acil şifalar, yakınlarına ve ülkemize de başsağlığı diliyoruz. Bu tür acıların bir daha yaşanmaması, depremde vatandaşlarımızın yaralarının bir an önce sarılması en büyük dileğimiz.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 1996 yılının Nisan ayında yayın hayatına başlamış ve ilk sayıdan itibaren Türklerin dil, tarih ve kültürel iş birliğine yönelik edebî ve ilmî bütün çalışmaları okuyucusuna duyurmayı ilke edinmiştir. Bu kapsamda Türk yazı dilleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, yazarlarını, eserlerini ve sorunlarını ele alan ilmî yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yön vermiştir. Dergimiz, okumakta olduğunuz bu 2023 yılı Mart sayısı ile birlikte 27 yılını tamamlamıştır. Geçtiğimiz bu 27 yıllık süreçte yurt içinden ve yurt dışından kimi zaman yazar kimi zaman da yazı kurulu üyesi ve hakem olarak pek çok bilim insanı dergimize çok değerli katkılar sağlamışlardır.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 55. sayıdan itibaren Yazı Kurulu üyeliklerini Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN, Prof. Dr. Ayşe İLKER, Prof. Dr. Fatma AÇIK, Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL, Prof. Dr. İsmet ÇETİN, Prof. Dr. Mustafa ÖNER, Prof. Dr. Nergis BİRAY ve Doç. Dr. Özgür AY'ın yaptığı yeni bir yayın kurulu ile Türklük bilimi araştırmalarının önemli yayın merkezlerinden biri olma hedefini devam ettirmektedir. Bu vesileyle 2018 yılından başlayarak bugüne kadar yayımlanan 46-53. sayıların Yazı Kurulu üyeliklerini yaparak dergimizin uluslararası bir standarda ulaşmasını ve pek çok dizin tarafından taranmasını sağlayan başta Prof. Dr. Erdoğan UYGUR'a ve Yazı Kurulu üyeleri Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN'e, Prof. Dr. İsmet ÇETİN'e, Prof. Dr. Feyzi ERSOY'a ve Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a çok teşekkür ediyoruz.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin bu sayısında Dede Korkut'tan, Cengiz Aytmatov'a, Köktürk harfli yazıtlardan ve Eski Uygur Türkçesinden Çağatay Türkçesine ve Tatar Türkçesine kadar Türk dünyasının birbirinden farklı sahalarını ilgilendiren 5 araştırma yazısına, 1 çeviri yazısına ve 1 de kitap tanıtımına yer verilmiştir.

Yaralı olması dileğiyle...

Editörler Kurulu

Araştırma Makalesi / Research Paper

DEDE KORKUT'TA AĞ VE AĞ BAN EV'İ YENİDEN OKUMAK-TÜRKÇEDE AĞ 'YÜKSEK' VAR MIDIR?-

Sadettin ÖZÇELİK*

Öz

Dede Korkut gibi tarihsel derinliği olan ve geniş bir coğrafya ile bütünleşmiş bir metni okumaya çalışmak, bir okyanusun derinliklerini keşfetmeye çalışmak gibidir. Bu uçsuz bucaksız tarih ve coğrafya birikimi ile dolu okyanusun neresinde hangi kültürel öge ile neresinde hangi coğrafyanın söz varlığı ile karşılaşacağımızı tahmin etmek oldukça güçtür. Konu, dilin kendi malzemesi ile ilgili olduğu kadar alınma kelimeler ile de ilgilidir. Metindeki kelimelerin, söz diziminin ve bağlamın izini sürerken karşınıza sorunlar yumağının tahmin edilemez derecede yanıltıcı ve bir o kadar şaşırtıcı örnekleri çıkabilir. Bu sorunlar yumağının bir kısmı ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi, alınma kelimeler, deyimler, söz kalıpları ile ilgili olabilir. Bir kısım sorunlar ise anlam ve bağlam ile ilgilidir. Ayrıca okuduğunuz metindeki bir yapı, başka bir eski metinde görülmemiş veya başka bir metinde okuduğunuz metindeki anlamda kullanılmamış olabilir. Başka bir metinde geçmeyen bir dil yapısını doğru okuyup anlamak için eldeki tek anahtar bağlamdır. Türkçeye kaynaklık eden eski metinler, sayıca az ve sınırlı genişliktedir. Eski metinler, yazılmış oldukları dönemde kullanılan dilin bütün sözcüklerine, dil yapılarına ve bunların bütün anlamlarına tanıklık etmez. Ayrıca bazen aynı öge ile ilgili olarak karşınıza yukarıda sayılmış olan sorunların birden fazlası çıkabilir. Böyle bir metinde sorunlar bilinmezsin bilinmezi olur ve birbirini izler gider. Bu makalede konunun bir örneği olarak *Dede Korkut* yazmalarında geçen *ağ* ve *ağ ban ev* üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Dede Korkut*, yazmalar, *ağ*, *ağ ban ev* ve anlam.

Geliş Tarihi/Date Applied: 13.01.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 06.04.2022

Makalenin Künyesi: Özçelik, S. (2023). "Dede Korkut'ta *ağ* ve *ağ ban ev*'i Yeniden Okumak – Türkçede *ağ* 'yüksek' Var mıdır?". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 9-22

DOI: 10.24155/tdk.2023.215

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Z. Gökalp Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı. sozcelik@dicle.edu.tr, Diyarbakır/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-7383-1804

Re-Reading ağ and ağ ban v in Dede Korkut

- Is There ağ 'high' in Turkish?-

Abstract

Trying to read a text like *Dede Korkut*, which has historical depth and is integrated with a wide geography, is like trying to explore the depths of an ocean. It is very difficult to predict where you will encounter, which cultural element and which geography's vocabulary in this ocean filled with an endless accumulation of history and geography. The subject is about the borrowed words as well as the material of the language itself. While tracing the words, syntax and context in the text, you can come across unpredictably misleading and just as surprising examples of the tangle of problems. Some of these problems may be related to phonetics, morphology, syntax, borrowed words, idioms and phrases. Some problems are related to meaning and context. In addition, a structure in the text you are reading may not be seen in another old text or may not be used in the meaning of the text you read in another text. Context is the only key to correctly reading and understanding a language structure that is not mentioned in another text. The old texts, which are the source of Turkish, are few in number and limited in width. They do not bear witness to all the words, language structures and all meanings of the language used at the time they were written. Also, sometimes you may encounter more than one of the above-mentioned problems for the same item. In such a text, the problems become the unknown of the unknown and follow each other. This article focuses on *ağ* and *ağ ban v* in *Dede Korkut* manuscripts as examples of the subject.

Keywords: Dede Korkut, manuscripts, *ağ*, *ağ ban v* and meaning.

Giriş

Metin Okumalarında Okuma Teklifinin Denetlenmesi

Tarih metin okumaları üzerine yapılan araştırmalardaki önemli konulardan biri, okuduğumuz metindeki bir yapının, başka bir eski metinde görülmemiş olan bir anlamda kullanılmış olabilmesi ihtimalidir. Bu ihtimal, aynı zamanda bir sorun olarak da karşımıza çıkmış olur. Başka bir metinde geçemeyen bir dil yapısını eldeki tek anahtar olan bağlam ile doğru anlamak, genellikle güç bir iştir. Unutmamak gerekir ki Türkçeye kaynaklık eden eski yazılı metinler hem sayıca az hem de sınırlı genişliktedir. Bu nedenle eski yazılı metinlerin, yazılmış oldukları dönemde kullanılan dilin bütün sözcüklerine, dil yapılarına ve bunların o dönemde kullanılmış olan bütün anlamlarına tanıklık etmeleri mümkün değildir. Böyle si durumlarda sözün bağlamından, incelenen metinden ya da aynı döneme ait başka metinlerde geçen benzer örneklerden ve sözlüklerden yararlanılabilir. Hatta

bazen güncel dilden hareketle de sonuç almaya yardımcı olacak yapılar, anlamlar tanık olarak gösterilebilir. Nitekim bizden önce dildeki en eski veya eski metinleri inceleyen araştırmacılar da anlamları bilinmeyen sözlük birimleri, anlamı bilinenler içerisindeki bağlamdan, metnin kendisinden, başka metinlerde bulunan benzer yapılardan ve günümüz Türkçesinden yararlanarak anlamlandırma yoluna gitmişlerdir.

Tarihî metin okumaları üzerine yapılan araştırmalardaki en önemli konulardan biri de metinde geçen yapılar ile ilgili anlam tekliflerinin denetlenmesidir. Üzerinde çalışılan metindeki bir yapı için teklif edilen anlamın kabul edilebilir olmasının ilk şartı, teklifin bağlama uygunluğu; ikinci şartı ise teklifin hem sözün kendi içerisinde hem de kelime grubu ve cümle içerisindeki yapıya uygunluğudur. Yani bir yapı için yaptığımız anlam teklifi hem bağlama hem de söz konusu yapının içerisinde bulunduğu söz dizimine uygun özellikte olmalıdır. Araştırmacının, teklif etmiş olduğu anlam konusunda atlamış veya ulaşamamış olduğu bir kaynak söz konusu ise bu bir dereceye kadar kabul edilebilir. Ancak üzerinde durulan yapının anlamı, çalışılmakta olan metindeki aynı veya benzer yapılardan hareketle çözüme kavuşturulabilmesi mümkün olduğu hâlde konu atlanmış ise izlenen yöntemde bir yanlışlık bulunduğundan söz edilebilir. Araştırmacının böylesi bir duruma düşmemesi için, yapmayı düşündüğü anlam teklifinin ilk olarak bağlama uygunluğunu, ikinci olarak da söz dizimine uygunluğunu denetlemek veya sorgulamak gibi bir görevi vardır.

Tarihî metin okumalarında önemli ve dikkat gerektiren bir başka konu ise eş sesli kelimelerin fark edilerek birbirine karıştırılmaması ve birbirinden ayrılmasıdır. Eski yazılı bir metinde eş sesli kelimelerin tanınması ve teşhis edilmesi de elbette yukarıda belirtilen aşamaların izlenmesi yoluyla mümkün olabilir. Araştırmacının metin üzerinde yaptığı okuma teklifini denetleme zahmetine katlanmaması, kendisinin denetlenmesine ve dolayısıyla teklifinin reddedilmesine sebep olabilir. Çünkü okuyucunun, okuduğu eseri eleştirme ve sorgulama gibi bir hakkı vardır. Her araştırma, aynı zamanda eleştiri oklarına maruz kalabilecek bir hedef olduğuna göre araştırmacının yapması gereken şey okuyucunun sorması muhtemel olan soruları önceden kendisine sorması ve soruların cevaplarını açık şekilde vermesidir. Bu makalede öncelikle *Dede Korkut* metinlerinde geçen *ağca* kelimesi üzerinde, daha sonra *ağ ban év* tamlamasındaki *ağ* ve *ban* kelimelerinin anlamları üzerinde durulacaktır.

1. *Dede Korkut*'ta *ağca* ve Anlamı

Dede Korkut metinlerinde *ağca* kelimesinin iki örneği vardır. Bunlardan birincisi -Dresden yazmasında- Deli Dumrul boyunda geçer. Deli

Dumrul, Azrail'e kendi canı yerine verilmek üzere annesinden canını istediğinde annesi, canını vermeye yanaşmaz ve kendisine şöyle cevap verir:

“Ağca burçlu hişarlarda tutulayduñ, oğul!

Şası dñlü kâfir elinde tutsak olayıduñ, oğul!

Altun aqça gücine şalubanı seni kırtaraydum, oğul!

Yaman yere varmışsın, vara bilmen.” (D84b.3-7, Özçelik, 2016)

M. Ergin (1971: 129), O. Ş. Gökyay (1995: 103) ve M. S. Kaçalin'in (2017: 386) yukarıdaki ilk cümleyi “Akça burçlu hisarlarda tutulaydın, oğul” şeklinde aktarmış olmaları, bu cümledeki *ağca*'yı “akça <ak+ça” şeklinde anlamış olduklarını göstermektedir. S. Özçelik ise yazdığı notta *ağca*'yı ‘yüksek(çe), ulu’ şeklinde anlamayı teklif etmiş (2016a: 615) ve cümleyi “Yüksek burçlu hisarlarda tutulaydın, oğul” (2016b: 703; 2022: 112) şeklinde aktarmıştır.

S. Özçelik, ayrıca *Dede Korkut* metinlerinde geçen *ağ ban év* tamlaması ile *ağ* ve *ban* kelimeleri üzerinde durmuş, *ağ* ve *ban*'ın *ağ ban év* tamlamasında eş anlamlı bir ikileme olarak kullanılmış olduğunu ve bunun ‘yüksek, ulu’ şeklinde anlaşılması gerektiğini iki notta teklif etmiştir (2016a: 345-347, 615). Ancak bir makalede söz konusu teklif zayıf görülmüş ve “Özçelik, *ağ*'ın ‘yüksek’ anlamında olduğunu düşünmektedir (2016a: 345-347) ancak kelimenin bu anlamı için *Dede Korkut* metni dışında başka bir metinden tanık getirmemektedir. Bu nedenle teklifin kabul edilmesi güç gözükmemektedir.” (Uçar, 2019: 36) denilmiştir.

Yukarıdaki ilk cümlede geçen *ağca*'yı neden ‘yüksek(çe)’ şeklinde anlamak gerektiğini ve Türkçede *ağ* ‘yüksek’ anlamında bir kelimenin bulunması gerektiği konusundaki düşüncüyü biraz daha ayrıntılı sunmak gerektiği anlaşılıyor. Bu konudaki gerekçeler özetle şöyledir:

* Söz konusu ilk cümlede (D84b.3) bağlamı içinde vurgulanmak istenen en önemli konu; kalenin yüksek, dolayısıyla aşılması güç özellikte olmasıdır. Nitekim Günbed yazmasındaki şu cümlede de üzerinde durduğumuz tamlamanın “*ağca burçlu kala*” şeklinde geçtiğine tanık olmaktadır:

G22.2: “**Ağca burçlu kalaların** üstüne varı begler varsaydı, döge döge ganiminden ol kalanı alsaydı...” (Özçelik 2021: 151) (= Yüksek burçlu kalelerin üstüne bütün beyler gitseydi, vura vura düşmanından o kaleyi alsaydı...).

Bu cümlede bağlamından da *ağca* kelimesi ile vurgulanmak istenen konunun; kalelerin yüksekliği, dolayısıyla aşılması güç özellikleridir. *Dede Korkut*'un Dresden ve Günbed yazmalarında geçen söz konusu iki cümledeki “*ağca burçlu hisar / kala*” tamlamalarını ‘ak burçlu kaleler’ şeklinde anladığımızda bize sorulabilecek “*Bütün kale burçları ak mıdır?*”

sorusuna olumlu ve gerekçeli bir cevap vermemiz mümkün görünmüyor. Buna karşılık ‘*ağca burçlu hisarlar*’ı = ‘yüksek(çe) burçlu kaleler’ şeklinde anlamamıza itiraz edileceğini düşünmüyorum. Ancak yazar, nedense bu örnekleri söz konusu etmek yerine aşağıda üzerinde ayrıca durulacak olan *ağ ban év* tamlaması ile bu tamlamanın ilk kelimesi (*ağ*) üzerinde durmuş, konuyu *Dede Korkut* metinlerindeki bütün örnekleri kapsayacak boyutuyla inceleyip tartışmaktan kaçınmıştır.

* Kelimenin sadece *Dede Korkut* metinlerinde geçmiş olması, ‘yüksek’ anlamı için yeterli bir kanıt olabilir. Çünkü -yukarıda da üzerinde durulduğu gibi- bu cümledeki *ağ* için bağlamın gerektirdiği anlam, ‘beyaz’ değil kalelerin en belirgin özelliğini vurgulayan ‘yüksek’ sıfatıdır. Nitekim Kanlı Koca, bir soyda Kan Turalı’yı Trabzon’a gitmekten vazgeçirmek için oğlunun çıkmak istediği yolun birçok güçlüğü bulunduğunu sayar. Kanlı Koca’nın oğlunu vazgeçirmek için saydığı güçlüklerden biri, Trabzon kalesinin yüksek ve aşılması güç bir kale oluşudur. Kanlı Koca, bu özelliğini vurgulamak için kaleyi “*gög ile pehlu uran... kala*” (= Gök ile omuzdaş kale) tamlamasını kullanır:

D89b.12: “**Gög ile pehlu uran** anun kalası olur.”

Kan Turalı ise babasının bu sözüne verdiği cevapta aynı tamlamayı kullanarak Allah’ın izniyle “*gög ile pehlu uran kala*” (= Gök ile omuzdaş kale)’yi tepip yıkacağını söyler:

D90a.9: “**Gög ile pehlu uran** kalaların, Kadir korısa, tepem yıkam.”

* Türkçede *göç / göç-*, *kat / kat-*, *şiş / şiş-*, *tat / tat-*, *toz / toz-* gibi kökü aynı (isim ve fiil) olan kelimelerin bulunduğu, aynı zamanda bunların birbiriyle anlamsal ilgisinin olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Türkçede *ağ-* ‘yükselmek’ ve *ağdır-* ‘yükseltmek’ vb. bulunduğu da bilinmektedir. Bütün bu konuları ve *Dede Korkut* yazmalarında geçtiği belirtilmiş olan söz konusu örnekleri dikkate alarak *ağ* ‘yüksek’ kelimesinin de Türkçede bulunduğunu düşünmek yanlış olmasa gerek.

2. Dede Korkut’ta *ağ ban (év)* ve Anlamı

Yukarıda da belirtildiği gibi söz konusu makalede *ağ ban év* tamlamasındaki *ağ* kelimesi için verilmiş olan ‘yüksek’ anlamının tatmin edici olmadığı ve bunun ‘tahta’ anlamında olduğu iddia edilmiştir (Uçar, 2019: 34-35). Şu kadarını belirtmek gerekir ki her yorum, yanlış veya eksik olabilir ve her yanlışlığa/eksikliğe itiraz etme hakkı saklıdır. Ancak yapılacak itiraz öncesinde yukarıda üzerinde durulmuş olan denetleme aşamalarının atlanmamış olması gerekir. Çünkü denetleme aşamalarının atlanması durumunda hem kendimizi hem okuyucuyu yanıltabilecek bir yanlışlık ortaya

çıkabilir. O hâlde tartışılan konuda eksik kalmış olan denetlemenin ne olduğunu anlayıp bunu yapmaya çalışalım:

Tamlamadaki *ağ* için teklif edilmiş olan 'yüksek' anlamı kabul edilmiyorsa bunun yerine bir anlam teklif edilmesi ve ardından teklif edilen anlamın bağlama uyup uymadığının denetlenmesi beklenirdi. Ancak bu yapılmayıp doğrudan tamlamadaki *ban* kelimesi ile ilgili açıklamalara geçilmiş olması (Uçar, 2019: 33), araştırmacının söz konusu *ağ*'ı 'ak' şeklinde anladığını gösteriyor. Nitekim araştırmacı, bu satırların bir iki sayfa aşağısındaki kısımda bunu yukarıda sözü edilen önceki araştırmacılar gibi 'beyaz' şeklinde anladığını söylemiştir:

Vatikan yazmasında daha fazla olmakla beraber iki yazmada da *ağ ban* ibaresinin *ağban* şeklinde birleşik yazılması dikkat çekicidir: Drs.23b/1, 56b/13-14 ve Vat.67b/8, 72a/1, 79b/7-8, 86a/11. Bu imlanın nedeni müstensihlere bağlanabilir. Muhtemelen iki yazmanın müstensihi de *ağban* şeklinde farklı bir kelimenin mevcut olduğunu tahmin etmiştir. Eski Türkiye Türkçesinde 'beyaz' anlamına gelen kelime *ağ* ve *ak* şeklindedir (TS: 23-24, 67). Aynı durum Dresden ve Vatikan yazmalarında da görülmektedir. Bu durumu yazı diline tesir eden ağız etkisi ile açıklamak mümkündür (Uçar, 2019: 36).

Yukarıda, üzerinde çalışılan metindeki bir yapı için teklif edilen anlamın kabul edilebilir olmasının ilk şartının, teklifin bağlama uygun olması; ikinci şartın ise teklifin hem sözün kendi içerisinde hem de söz dizimi içerisindeki yapıya uygun olması gerektiği belirtildi. Burada *ağban* şeklindeki bitişik yazılmış örnekler için "Muhtemelen iki yazmanın müstensihi de *ağban* şeklinde farklı bir kelimenin mevcut olduğunu tahmin etmiştir." şeklindeki yorum isabetli bir yorum olmaktan uzaktır. Çünkü Dresden ile Vatikan yazmalarında bitişik yazılmış kelime örnekleri, sözü edilen örneklerle sınırlı değildir ve bitişik veya ayrı yazım konusu, yazım tercihinden başka bir şeyi yansıtmaz; *ağ ban* ile *ağban* yapısındaki kelimelerin farklı olduğunu göstermez. Nitekim Dresden yazmasında, otuzdan fazla kelimenin ayrı yazılabilecek örneklerinin bitişik yazılmış olduğu gösterilmiştir (Özçelik, 2016: 103-104). Yazarın, kaynak olarak kullanmış olduğu söz konusu kitaptaki bu örnekleri de görmesi beklenirdi.

Yukarıda *Dede Korkut* yazmalarında geçen iki cümlede (D84b.3, G22.2) *ağ* 'yüksek' kelimesi için söz konusu denetleme işi yapıldı. Şimdi de aynı denetlemeyi *ağ ban ev* tamlamasında geçen *ağ* ve *ban* için yapmaya çalışalım. Söz konusu makalede *ağ ban ev* tamlamasındaki *ban*'ın Eski Uygurcadaki *ban* 'tahta' anlamındaki kelime olduğu savunulmuştur (Uçar, 2019: 33). Ancak bu düşünce doğru kabul edildiğinde teklif edilmiş olan anlamlara göre ortaya çıkan "*ağ ban ev*" (= ak tahta ev)'in övgü ve yüceltme dolu bir bağlamla nasıl bağdaştırılabileceği de açıklanmalıdır. Bunun

yerine bazı kaynaklardan alıntılar yapılarak kısmen yerleşik hayata geçmiş olan Türklerin tahtadan evler inşa etmiş olduğuna dair bilgilere dayanarak *ban év* ‘tahta ev’ anlamı konusundaki düşünce desteklenmeye çalışılmıştır. Oysa *Dede Korkut* metinlerinde yerleşik hayata geçilmiş olduğuna dair hiçbir işaret yoktur, metinlerde tamamen konargöçer hayatın izleri görülmektedir. Konargöçer hayat tarzının yaşandığı dönemi anlatan böylesi bir eserde yerleşik hayat kültürünü inceleyen eserlerden kanıt göstermek yöntem olarak yanlıştır. Söz konusu makalede ayrıca şöyle denilmiştir:

Aynı şekilde 21a/5 ve 73b/9-10’da geçen *altun ban év* ifadesinde *ban*’dan önce *başlu* kelimesini müstensihin unuttuğunu bazı naşirler kabul etmektedir. Naşirler, yazmada diğer yerlerdeki *altun başlu ban év* kullanımına dayanarak böyle bir tamamlama yolunu tercih etmiştir. Bu tercihlerinde haklı olabilirler. Ancak aynı ifadenin Vatikan yazmasında da *başlu* olmadan yazıldığı görülmektedir (84b/8 ve 97a/2-3) (Uçar, 2019: 37).

Yukarıdaki düşünceler, makalede şu açıklamalarla desteklenmeye çalışılmıştır:

Dresden yazmasında *altun ban év*, Kazan beyin evinden bahsedilirken kullanılmıştır. Burada Kazan beyin şatafatlı bir eve sahip olduğu düşünülerek *altun* kelimesi kullanılmış olmalıdır. Anlatmaların sözlü gelenekten geldiği düşünülecek olursa ifadenin başka yerlerde *başlu* olmadan da kullanılmış olabileceği tahmin edilebilir (Uçar, 2019: 37-38).

Makalede atlanmış olan konular ile yapılmış olan değerlendirmelerin zayıf tarafları şöyle sıralanabilir:

* İncelenen eserdeki bir yapı için teklif edilen anlam, eserdeki bütün örnekleri kapsamalıdır. Makalede Dresden ve Vatikan yazmalarında *altun ban év* örneklerine dikkat çekilmiş ve bunların *altun [başlu] ban év* şeklinde tamir edilmesine karşı çıkılmış ve tamirsiz şekillerinin kullanılmış olabileceğinden söz edilmiştir. Ancak Dresden ve Vatikan yazmalarında bu tamlamanın kullanıldığı yerlerde Kazan Bey’in evinin değil, üzerindeki beylik sembolünün altın olduğu vurgulanır. Ayrıca bu örnekler iki yazmada geçen ortak eksik yazım örneğidir ve iki yazmanın ortak bir yazmaya dayandığını gösterir.¹

* *Dede Korkut*’un Dresden ve Vatikan yazmalarında *altun başlu ban év* tamlamasının aşağıdaki örneklerinin makalede atlanmış olması, yapılmış olan yorumları boşa çıkarmaktadır:

D11a.4, V62b.3: “**Altun başlu ban év** vèrgil bu oğlana, gölge olsun erdemlidir.”

D18a.10, V66b.8: “**Altun başlu ban év**ler gèderse benüm gèder.”

1 Nitekim Dresden ve Vatikan yazmalarının aynı dip yazmaya dayandığı; yazmalardaki ortak yanlış yazım örnekleri, ortak eksik yazım örnekleri, ortak sıra yanlış örneklerinden hareketle gösterilmiştir (Özçelik, 2016/1: 59-64).

D18b.12, V67a.4: “**Altun başlu ban vler** senün gederse benüm de içinde odam vardır.”

* Makalede geçen yukarıdaki sözler, altın ile ilgili şu önemli konunun atlanmış olduğunu gösteriyor. Makalenin kaynakçasında da geçen bir araştırmada *Dede Korkut* metinlerinde *altın* kelimesinin bir yönetim sembolü olarak beylerin ve onların birinci derecede yakınlarnın eşyaları ile ilgili olarak kullanıldığı ve bey çadırlarının üzerinde de yönetim sembolü olan altın arma bulunduğu gösterilmiştir (zelik, 2016: 230-231). Türk devletlerinde yönetim ve hakanlık sembollerinin genellikle altından olduğu başka kaynaklarda da belirtilmiştir (Ögel, 1991: 363). Nitekim *Dede Korkut*'ta *altun başlu v* beylerbeyi Kazan ile diğer Oğuz beylerinin çadırının tasviri için kullanılmıştır. Bu nedenle tamlamada *başlu* kelimesi, tanımlama bakımından da önem arz eder.

* *Dede Korkut* metinlerinde geçen *ban* ve *bam* kelimelerinin anlamı da konumuz bakımından önemlidir. *Dede Korkut* metinlerinden ve sözlüklerden hareketle bu iki kelimenin aynı anlamda olduğu yazılmıştı (zelik, 2018). Nitekim sözlükler de bu iki kelimenin aynı anlamlarda kullanılmış olduğunu göstermektedir. Söz konusu kelimelerden *bn* için sözlüklerde şu anlamlar verilmiştir:

Ansiklopedik Lgat'te *bn* için “*dam, satıh*” (Devellioğlu, 1993: 70b) tanımı geçer.

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde *ban* (II) için “5. *Evin yukarı kısmı, tavan bölümü*” (Altaylı, 2018: 341a) anlamları verilmiştir.

Devellioğlu'nun **Ansiklopedik Lgat**'inde “*bn: dam, satıh*” anlamları geçer (Devellioğlu, 1993: 70b).

Sözlüklerde *bm* kelimesi için ise şu anlamların verildiği görülmektedir:

Meninski *bm* için “*Dam, ev üsti, sakf...*” (Tulum, 2011: 364b) anlamlarını vermiştir.

Devellioğlu'nun **Ansiklopedik Lgat**'inde “*bm: atı, dam, kubbe*”, “*bm-ı bedi: dokuzuncu gök*”, “*bm-ı bülend: yüksek çatı, gök*”, “*bm-ı ferh: geniş, açık, çatı: gök*”, “*bm-ı hadr: (yeşil çatı): gökyüzü*”, “*bm-ı Mesih: Mesih'in göğü*”, “*bm-ı refi': dokuzuncu gök*” (Devellioğlu, 1993: 70a) vb. şeklinde tanımlar geçer.

Osmanlıca/Türkçe Sözlük'te *bm* için verilen anlamlar içinde konumuzla ilgili olarak “*Dam, atı; dokuzuncu gök*” tanımları geçer (zn, 1973: 59a).

Ferheng-i Amid'de *bm* için “*tavan, dam*” (Hasan Amid, 1335: 176) tanımları yer almaktadır.

Ferheng-i Ziya'da *bm*, “*dam, çatı*” (şkn, 1984/I: 257b) şeklinde tanımlanmıştır.

Steingass sözlüğünde *bâm* için ‘çatı, dam, tavan, teras, balkon, ev, yapı, gök’ anlamları verilmiştir (1930: 151b).

Kamus-ı Türkî’de “*bâm: dam, çatı*” (Ş. Sami, 2015: 103b) şeklinde tanımlanır.

* Yukarıdaki anlamlara göre *Dede Korkut* yazmalarında *altun başlu ban év* ve *ağ ban év* tamlamalarındaki tanımlama veya tasvirin de ‘yükseklik’ kavramı ile ilgili olarak yapılmış olduğunu gösterir. Aynı zamanda *ağ ban év* bir sıfat tamlamasıdır. Bu tamlamadaki *ağ ban*, eş anlamlı bir ikileme olup *év*’in tamlayanı olarak kullanılmıştır. Nitekim *Dede Korkut* metinlerinde benzer başka eş veya yakın anlamlı ikilemelerin sık kullanılmış olduğu görülür: *ağ boz* (at) (D19b.5...), *alan alçak* (hava yer) (D49b.5), *cici bici* (Türkmen kızı) (D87b.7), *tadı daye* (D139a.3), *ecel va‘de* (D3a13), *erlig cilasunlug* (D79b.7), *gelimli gedimli* (dünya) (D19a.13, 34b.12, 147b.3), *hıraca kıraca* (büre) (D45a.12) vb.²

Sonuç

Yukarıda ilk başlık altında üzerinde durulan iki cümlede geçen *ağca burçlu hisar / kala* ‘yüksek(çe) kale’ ile *ban év* ‘yüksek ev’ tamlamaları ve yapılmış olan açıklamalara göre *ağ ban év* tamlamasındaki *ağ ban*’ın eş anlamlı kelimelerden oluşan bir ikileme olduğu ve *év* kelimesinin bir tamlayanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yani *Dede Korkut*’un Dresden ve Vatikan yazmalarında bitişik veya ayrı yazılmış (*ağban* ve *ağ ban*) olan örnekler, *év* kelimesinin tamlayanı olarak kullanılmıştır. Yukarıda verilmiş olan sözlüklerdeki tanımlar da *altun başlu ban év* tamlamasındaki *ban év*’i ‘yüksek ev’ olarak anlamak gerektiğini gösterir.

Dede Korkut yazmalarında *ban év* ile *ağ ban év* tamlamalarının hangi bağlam içerisinde kullanıldığını hatırlamak da yararlı olacaktır. Bu tamlamaların Kazan Bey’i veya diğer Oğuz beylerini övmek ve bir ihtişam tablosu tasvir etmek amacıyla kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre övgü ve yüceltme bağlamı içerisinde *ağ ban év* ve (*altun başlu*) *ban év* tamlamalarını ‘yüksek ev’ ve ‘(altın başlı) yüksek ev’ şeklinde anlamak bağlama uygun düşer.

Kısaltmalar

D: *Dede Korkut*’un Dresden yazması

G: *Dede Korkut*’un Günbed yazması

V: *Dede Korkut*’un Vatikan yazması

2 Benzer örnekler için bk. Özçelik, 2016/II, Dizin bölümü.

Kaynaklar

- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Ergin, M. (1958). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (1963). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (1971). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Firuzabadı (2007). *Kamusu'l-Muhit* (Yayınlayan: Halil Me'mun şiha). Beyrut: Daru'l-Ma'rife.
- Gökyay, O. ř. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Gökyay, O. ř. (1995). *Dede Korkut Hikyeleri*. İstanbul: Dergh Yayınları.
- Hasan Amid (1355). *Ferheng-i Amid*. Tahran.
- Kaçalın, M. S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- gel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Cilt 6. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- zelik, S. (2016a). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar (1. Cilt)*. Ankara: TDK Yayınları.
- zelik, S. (2016b). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (2. Cilt)*. Ankara: TDK Yayınları.
- zelik, S. (2018). "Dede Korkut Oğuznmelerinde Geçen Ban, Banu, Bambam, Bamsı zerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 66/2, 265-280, Ankara: TDK Yayınları.
- zelik, S. (2021). *Dede Korkut -Günbed Yazması- Kazan Bey Oğuznamesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- zelik, S. (2022). *Dede Korkut Oğuz Beylerinin Destanlaşmış Hikyeleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- zn, M. N. (1973). *Osmanlıca/Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkilp ve Aka.
- Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- şemseddin Sami. (2015). *Kamus-ı Trk*. (Hazırlayan: Paça Yavuzarslan), Ankara: TDK Yayınları.
- şkn, Z. (1984). *Farsça-Türkçe Lgat Gencine-i Gftar Ferhengi Ziya (3 Cilt)*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- TDK (1977). *Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (1974). *Tarama Sözlüğü Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri zerine Notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tulum, M. (2011). *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Uçar, E. (2019). "Dede Korkut Anlatmalarındaki *ban* Üzerine". *Anasay*, 10, 21-42.

Extended Summary

Trying to read a text like Dede Korkut, which has historical depth and is integrated with a wide geography, is like trying to explore the depths of an ocean. It is very difficult to predict where you will encounter which cultural element and which geography's vocabulary in this ocean filled with an endless accumulation of history and geography. The subject is about the borrowed words as well as the material of the language itself. While tracing the words, syntax and context in the text, you can come across unpredictably misleading and just as surprising examples of the tangle of problems. Some of these problems may be related to phonetics, morphology, syntax, borrowed words, idioms and phrases. Some problems are related to meaning and context. In addition, a structure in the text you are reading may not be seen in another old text or may not be used in the meaning of the text you read in another text. Context is the only key to correctly reading and understanding a language structure that is not mentioned in another text. The old texts, which are the source of Turkish, are few in number and limited in width. They do not bear witness to all the words, language structures and all meanings of the language used at the time they were written. Also, sometimes you may encounter more than one of the above-mentioned problems for the same item. In such a text, the problems become the unknown of the unknown and follow each other.

In such cases, the researcher can benefit from the context of the word, the text he is examining, or similar examples and dictionaries from other texts from the same period. In fact, sometimes structures and meanings that will help to get results based on the current language can be shown as witnesses. As a matter of fact, researchers who have studied the old or the oldest texts in the language before us have also tried to make sense of lexical units whose meanings are not known, by making use of the context in the ones whose meanings are known, the text itself, similar structures found in other texts and today's Turkish.

One of the most important issues in research on historical text readings is to check meaning proposals related to the structures in the text. The first condition for the proposed meaning to be acceptable for a structure in the studied text is the suitability of the proposal to the context, and the second is the suitability of the proposal both within the word itself and within the word group and the structure in the sentence. That is, the meaning proposal we make for a structure should be appropriate both for the context and the syntax in which the structure is in question. If there is a source that the researcher has omitted or has not been able to reach about the meaning he has proposed, this is acceptable to some extent. However, although it is possible to decipher the meaning of the structure in question based on the same or similar structures in the text being studied, if the subject is omitted, it can be said that there is an error in the method followed. In order not to fall into such a situation, the researcher has a duty to check or question whether the meaning proposal he intends to make is appropriate for the context, and secondly, whether it is compatible with the syntax.

Another issue that is important and requires attention in reading historical texts is that homonyms should not be confused with each other and should be separated from each other. Recognition and identification of homonyms in an old written text can of course be possible by following the above-mentioned steps. The fact that the researcher does not take the trouble to check the reading proposal made on the text may cause him to be supervised and therefore the proposal to be rejected. Because the reader has the right to criticize and question the work he reads. Every research is also a target that can be subject to criticism. For this reason, what the researcher should do is to ask the questions that the reader is likely to ask beforehand and to give the answers to the questions clearly. This article focuses on *ağ* and *ağ ban év* in Dede Korkut manuscripts as an example of the subject.

Araştırma Makalesi / Research Paper

CENGİZ AYTMAOV'UN *BİRİNÇİ MUGALİM* ADLI ESERİNE METİN DİL BİLİMSEL BİR YAKLAŞIM DENEMESİ

Cüneyt AKIN*

Metne dayalı edebiyat kuramları arasında öne çıkan metin dil bilim, bir metnin metinsellik ölçütlerini, metindeki bildirişimsel ilişkileri ve dil bilimsel bağlantıları ortaya çıkarmamıza yardımcı olan ve son zamanlarda dikkati çeken bir metin çözümleme yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yöntem bizim için metnin kendisi, yazarı ve çözümleyicisi arasındaki bağlantıları kurmak suretiyle, metnin bütünsel olarak kavranmasını ve incelenmesini kolaylaştırmaktadır. Özellikle modern edebiyata dair metinler üzerinde çok sayıda örneğine rastladığımız bu yöntemle, edebî eserlerin metin özelliklerini belirleyici yapı ve içerik malzemelerine ilişkin önemli tespit ve tahliller yapılabilmektedir. Türkiye’de yapılan çalışmalar daha çok modern dönem edebiyat eserlerine yönelik olsa da Türk dünyası edebiyatlarını kapsayıcı nitelik taşımamaktadır. Bu nedenle çalışma, Türk dünyası edebiyatları alanındaki bu boşluğun doldurulmasına ve özellikle Cengiz Aytmatov gibi, eserleri 194 dile çevrilmiş bir yazarın ve eserlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır kanaatindeyiz. Öncelikle eser; metin odaklı ölçütlerden biri olan “bağdaşlılık” ölçütü çerçevesinde küçük yapıda yer alan “yineleme”, “eş dizimsel örüntüleme” ve “art gönderim” unsurları bakımından incelenmiş, sonrasındaki bölümde ise yine metin odaklı bir ölçüt olan “tutarlılık” ölçütü çerçevesinde metnin büyük yapısında bulunan “özelleştirme”, “genelleştirme”, “nedensellik” ve “karşıtlık” unsurları bakımından ele alınmıştır. İkinci bölümde eser; kullanıcı odaklı ölçütler çerçevesinde “amaçlılık”, “bilgisellik”, “durumsal-

Geliş Tarihi/Date Applied: 07.12.2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 10.05.2022

Makalenin Künyesi: Akın, C. (2023). “Cengiz Aytmatov’un *Birinci Mugalim* Adlı Eserine Metin Dil Bilimsel Bir Yaklaşım Denemesi”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 23-42

DOI: 10.24155/tdk.2023.216

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, cuneyt.akin@hotmail.com, Afyon/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-6230-7222

lık”, “metinler arasılık”, “kabul edilebilirlik” bakımından incelenmiştir. Eserin incelemesi Akmataliyev’in redaktörlüğünü yaptığı, Aytmatov’un eserlerinden oluşan sekiz ciltlik bir külliyat içinde yer alan Kırgız Türkçesi şekli üzerinden yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Metin dil bilim, bağdaşıklık, tutarlılık, Cengiz Aytmatov, *Birinçi Mugalim*.

A Textlinguistic Approach to Chingiz Aitmatov’s Work Titled As *Birinçi Mugalim*

Textlinguistics, which stands out among the text-based literary theories, is a text analysis method that helps us to reveal the textuality criteria of a text, the communicative relations and grammatical connections in the text and has recently attracted attention. This method facilitates the holistic comprehension and analysis of the text by establishing connections between the text itself, its author and its analyzer. With this method, of which we have come across many examples, especially on the texts of modern literature, important determinations and analyzes can be made about the structure and content materials that determine the text characteristics of literary works. Although the studies conducted in Turkey are mostly focused on modern period literary works, they do not have an inclusive qualification for the literature of the Turkish world. For this reason, we believe that this study will contribute to filling this gap in the field of Turkish world literatures and to a better understanding of an author and his works, especially Cengiz Aytmatov, whose works have been translated into 194 languages. First of all, the work was examined in terms of “repetition”, “collocation patterning” and “postreference” elements in the small structure within the framework of the “coherence” criterion, which is one of the text-oriented criteria. In the next section, the work was examined in terms of “privatization”, “generalization”, “causality” and “contrast” elements in the large structure within the framework of the “consistency” criterion, which is also a text-oriented criteria. In the second part, the work is examined in terms of “purposefulness”, “informativity”, “contingency”, “intertextuality”, “acceptability” criteria within the framework of user-oriented criteria. The analysis of the work was carried out in the form of Kyrgyz Turkish, which is included in an eight-volume corpus of Aytmatov’s works, edited by Akmataliyev.

Keywords: Textlinguistics, coherence, Chingiz Aitmatov, consistency, *Birinçi Mugalim*.

Giriş

İngilizcede “text” sözcüğü ile karşılanan “metin” kavramı; anlamsal ve mantıksal açıdan bir bütünlük taşıyan, bildirişim görevi üstlenen, tümce ve tümce değerindeki birimlerden oluşan dilsel bir yapı olarak tanımlanabilir (Bölükbaş, 2010: 99). Ancak sözceler bütünü olarak tanımlanabilecek

olan metin, salt sözcüklere indirgenemez. Ve metin yalnızca dile özgü, dil aracılığıyla üretilen bir birim değildir. Metin tek bir sözcükten, tek bir resimden, tek bir işaretten de oluşturulabilmektedir. Öte yandan en gelişmiş bildirişim dizgesi olan insan dilinin en üst düzeydeki birimi olan metin; sözcelerin basit, rastgele, ardışık olarak sıralanması ile oluş(turul)muş bir yapı değildir. Metin, sözceler arası çeşitli düzeylerdeki ilişkilerle oluşturulmuş bağdaşık ve tutarlı bir birimdir. Metin; “bütünlük”, “birlik” ve “devamlılık” arz eden, anlaşılabilen, özetlenebilen, yorumlanabilen, metinsel/sosyal/kültürel bağlam içerisinde belli çıkarımlar yapılabilen, belli mesajlar içeren temel iletişim birimidir (Yılmaz, 2021: 2).

T. van Dijk, metin teorisinin disiplinler arası bir bilim olduğunu belirtir; dil bilim, tarih gibi ayrı bağımsız bilimsel (teoloji, içtihat vd.) alanları bütünleştirir. Tüm bu bilimlerin amacı, metindir. Metin dil biliminde T. van Dijk üç yönü birbirinden ayırmaktadır: Söz dizimi, anlam bilim ve bilişsel pragmatik görünüş. T. van Dijk anlamsal makro yapı kavramını ilk ortaya koyan bilim adamıdır. Metnin anlamsal içeriği ve bütünlüğü bu makro yapıyı ortaya koymaktadır. Dijk bu yapı hakkında “discourse (söylem)” terimini kullanır ve bu terimin pragmatik ve bilişsel yönlerini inceler. Bir metnin ancak belirli bir durum çerçevesinde anlaşılabilceğini savunur. Temel olarak kabul edilen “situation models (durumsal modeller)” kavramını ortaya koyar. Ona göre söylem analizinde bilgi yapıları, metindeki sunum şekilleri ve kavramsal organizasyon unsurları dikkat edilmesi gereken hususlardır (van Dijk, 1989).

Metin dilbilim ise metni inceleyen bağımsız bir dil bilim dalıdır ve yapısı, metin oluşturma ve algılama ilkeleri ile metin analiz yöntemlerinden oluşmaktadır. Ayrı bir dal olarak 60 ve 70’li yıllarda ortaya çıkan metin dil bilim alanında, A.A. Potebnya, Z.V. Scherba, V.V. Vinogradov, M.M. Bakhtin, R. Jakobson, Z. Harris, G.V. Kolshanskiy, I.R. Galperin, Z.Y. Turaeva ve O. Moskovskaya gibi isimler önemli çalışmalar yapmışlardır. Metin dil biliminin başlangıcına işaret eden ilk çalışma Harris’in 1952’de yazmış olduğu *Söylem Analizi* adlı çalışmadır. Bu çalışmada ortaya konulan görüşler günümüz dil bilimi için önemlidir ve Harris’in ifadesi ile dil, ayrı kelimeler veya cümleler şeklinde değil, bir “metnin biçimi” olarak, metin dil biliminin ana anlayışı hâline gelmiştir (Ashurova, 2012: 5).

Edim bilim gibi dalların da etkisiyle birlikte dil bilim araştırmalarında dilin toplumsal özelliği ve çeşitli durumlara ve amaçlara bağlı olarak ele alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ayrıca yapısalcı dil bilim ve üretici dönüşümsel dil bilgisinin tümceyi en büyük dilsel birim olarak gören anlayışına karşı metin dil bilimciler; yalnızca tümce düzleminden yola çıkmanın, dil bilimsel başka çözümsüzlüklere yol açması söz konusu ol-

duğundan bir üst düzlem olan metinden yola çıkılması gerektiğini ortaya koymuşlardır. Burada metin dil bilimciler tarafından savunulan tez; en büyük dilsel birimin tümce olmadığı, “metin” olduğu tezi olmuştur (Şenöz-Ayata, 2005: 21).

Metin dil bilim (textlinguistics) alanında yürütülen çalışmalar, dil yapısı üzerine ulaşılan dil bilimsel sonuçlara yeni açılımlar getirmektedir. Metin dil bilim terminolojisi; dil incelemelerine, konuşucu, dinleyici, tümceler arası bağlantı, bağlam gibi öğeleri sokarak dil ürünlerini geniş ve çok yönlü düzlemlerde ele alma olanağı sunmaktadır. Bununla birlikte, biçimsel dil bilgisi çalışmalarının bazı noktalarda yetersiz kalması üzerine metin dil bilim çalışmaları daha öne çıkmış görünmektedir (Uzun, 1995: 11).

Bir bildirişim aracı olarak düşünebileceğimiz yazınsal metinler ise her türlü bildirimde olduğu gibi bir metin gönderen konumunda olduğundan, aktardığı/gönderdiği bir bildiri söz konusudur. Ancak bu bildiri, kullanıma dönük metinlerde yapıldığı gibi okura doğrudan aktarılmamaktadır. Yazınsal (kurmaca) metinlerin kendi bağlamları içinde varlık kazanan bir gerçeklik düzlemi vardır ki bu da dış gerçekliği bire bir yansımalarıyla değil kurmaca bir dünya içinde yeniden yaratılan bir gerçeklik düzlemidir. Böylece yazarın kullandığı dil, anlatım biçimi ve gönderme yaptığı alan da bu kurmaca dünyanın gerçekliğine aittir. Bütün bunlara ek olarak yazınsal metinlerin dilsel kurgusu, kendisinden önce üretilen yazınsal geleneğin üzerine kurulmaktadır. İmge ve çağrışım gibi unsurları üretmek, her yazarın metnini oluştururken kullanacağı imkânlar arasında yer almaktadır. Ancak söz konusu çağrışım unsurlarını üretmek, her yazar için farklı boyut ve öznel kullanımlar meydana getireceğinden bu kullanımların belirlenmesi gerekecektir. Bu çerçevede metin dil bilim yardımıyla çözümlenecek yazınsal metinler, söz konusu metinlerdeki “başka”lıkları saptamamızı kolaylaştıracaktır (Oralış ve Ozil, 1992: 40).

1. Yöntem

Her metin, öncelikli olarak iletişimsel bir amaca hizmet etmektedir. Bir metnin iletişimsel işlevini yerine getirebilmesi için de metinsel olma ölçütlerini taşıması gerekmektedir. Araştırmacıların alan yazında genel kabul gören metinsellik ölçütlerini ise iki ana grupta toplamak mümkündür: Metin odaklı ölçütler ve kullanıcı odaklı ölçütler (Yılmaz, 2022: 8).

Çalışmada, metin odaklı olarak “bağdaşıklık” ve “tutarlılık” başlıkları altında inceleme yapılmış, kullanıcı odaklı olarak ise “amaçlılık”, “bilgisellik”, “durumsallık”, “kabul edilebilirlik” ve “metinler arasılık” başlıkları altında tespitlerde bulunulmuştur.

2. Metin Odaklı Ölçütler: “Bağdaşıklık” ve “Tutarlılık”

Tümceler, sözcüklerin ardı ardına rastgele sıralanmasıyla oluşmayacağı gibi “metin” de tümcelerın sıralanmasıyla meydana gelmez. Çünkü dilsel bir yapının metin olabilmesi için bu yapı içindeki tümceler ya da sözcüklerin (çoklu sözcüklerin) çeşitli düzeylerde tutarlı ve bağdaşık bir bütün oluşturmaları gerekir (Bölükbaş, 2010: 99).

Dil unsurlarının aktarımını sağlayan metinler, çeşitli şekillerde tasnif edilmektedir. Dil bilimciler çeşitli türlerdeki metinleri dil bilimsel yöntemlerle incelemektedir. Edebî metinlerin dil bilimciler tarafından incelenmesi uzun zaman edebiyatçılar tarafından hoş karşılanmasa da 20. yüzyılda dilin unsurlarıyla oluşturulan edebî metinlerde dilin nasıl kullanıldığına ortaya konulmasının edebiyata katkı sağlayacağı düşüncesi yaygınlaşmıştır (Çinici ve Özbay, 2018: 486).

Eserleri dünyanın neredeyse bütün dillerine çevrilmiş olan Cengiz Aytmatov’un “povest (uzun hikâye)” türünde yazmış olduğu *Birinçi Mugalim* adlı eserinde konu, ana hatlarıyla şu şekildedir: Okuma yazmayı askerde öğrenen Düşön’ün, bütün engelleri aşmak suretiyle köyünde okul yaparak öğretmenlik yapmasının ve böylece yeni bir dönemi başlatmasının hikâyesidir. Düşön’ün bu gayretleri boşuna değildir. Zira ileride bir gün üniversitede öğretim üyesi olacak bir çocuk olan Altınay, talebeleri arasındadır. Bu uzun hikâyenin varlık sebebinin, zorluklar karşısında pes etmeden ve en iyi yol olan eğitim-öğretim sayesinde yurduna hizmet edecek bilgili insanları yetiştirme gayreti olduğu söylenebilir. Eserde Düşön ve Altınay iki baş kahramandır. Olayın okura aktarılmasında ressam Satımkul, Kartañbay Dede, Saykal Nine ve yenge-amca yardımcı karakterlerdir. Uzun hikâyenin Ressam Satımkul ve Altınay olmak üzere iki anlatıcısı bulunmaktadır. Asıl hikâye, Altınay’ın ağzından anlatılmaktadır. Yani uzun hikâyenin birinci tekil şahıs bakış açısından anlatımında olaylar, kahraman anlatıcının bakış açısıyla anlatılmıştır (bk. Nematlı, 1997). Ancak uzun hikâyenin başında, olup biten her şeyden haberdar olan Ressam Satımkul’dur. Düşön’ün öğrencisi Altınay’ın mektubundan sonra anlatıcı rolünü Altınay’a bırakmış ve Altınay bu rolü mektup üzerinden ve eserin planına göre bir anlatıcı olarak devam ettirmiştir (Aydm, 2008: 1761).

2.1. Bağdaşıklık

Metnin makro yapısından ilk olarak bahseden dil bilimci olan Dijk, bu yaklaşımıyla bir mikro yapının olduğunu da ifade etmiş olmaktadır. Herhangi bir metnin söz konusu yapılarını oluşturan bazı ölçütler bulunmaktadır. Bu metinsellik ölçütleri arasında “bağdaşıklık” ve “tutarlılık” ölçütleri de yer almaktadır. Bağdaşıklık, metindeki tümcelerın kendi aralarındaki

bağlantı ve ilişkilerini belirler ve daha çok metnin dil bilimsel görünümüne odaklanır. Metni meydana getiren sözcük, sözcük öbeği ve tümceler anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde birbirine bağlanmasına, yani yüzey yapıdaki dil ilişkileri yoluyla oluşan bağlantıların tamamına bağdaşıklık denir (Çinici ve Özbay, 2018: 487). Bir başka ifadeyle bağdaşıklık, metnin oluşmasındaki sözcük ve söz dizimi kapsamındaki uyumluluğu temsil etmektedir (Bozkurt, 2022: 65). Tutarlılık ise metnin genel bütünlüğüyle ve kabul edilebilirlikle ilgilenir. Bir metnin bağdaşıklık durumu metnin yüzey yapısındaki dilsel unsurlarla sağlanırken tutarlılık durumu ise metnin derin yapısında anlamlar arasındaki mantıksal ilişkilerle sağlanır (Tekşan, 2018: 218).

Bağdaşıklık, ifadedeki bir ögenin yorumunun bağlamsal olarak bir başka ögeye bağlı olduğu durumlarda ortaya çıkar. Bir metin, içerisindeki anlam ilişkilerini metindeki bölümleri bir arada tutan bağdaşıklık ilkesiyle sağlamaktadır. Bu ilke bir metni, metin olmayan ifadelerden ayırmaya yardımcı olmaktadır. Metinselliğin ilk ölçütü olarak kabul edilen bağdaşıklık; metnin yüzey yapısında sözcük, söz öbeği, tümcecik, tümce ve tümce ötesi birimler arasındaki ilişki ve etkileşimleri ortaya koymaktadır (Halliday ve Hasan, 1976: 3-6).

Esasen bağdaşıklık ve tutarlılık, birbirini tamamlayarak birbirini bütünleyerek metin oluşumunu sağlayan başat metin merkezli ölçütlerdir. Ancak metin üreticinin etkinliğinin baskın olduğu bağdaşıklık ölçütü çerçevesinde yapılan metinsel çözümler, bizi daha ziyade yüzey yapıdaki dil bilimsel oluşumlara yönlendirmektedir.

2.1.1. Yinelemeler

Aynı sözcüğün yinelenmesi, çeşitli sebeplerle gerçekleşmektedir. Yinelemeler; önem belirtme, görüşte ısrar etme, isteği teyit etme gibi amaçlarla veya bazı durumlarda işlevsel olarak kullanılmaktadır (Dilidüzgün, 2008: 75).

Birinçi Mugalim adlı eserde yapılan yinelemeleri, eserin teması çerçevesinde değerlendirdiğimizde metindeki bağdaşıklık ilkelerine uygun bir biçimde “okumak” fiili kırk sekiz, “mektep” sözcüğü kırk altı, “cok (yok)” sözcüğü kırk beş defa, “ayıl (köy)” sözcüğü kırk defa ve “mugalim” sözcüğü on sekiz defa kullanılmıştır. (Mugalim) Düyşön, köy (ayıl) hayatındaki yokluklara (cok) rağmen derme çatma bir okul (mektep) yaparak köyün kız erkek bütün çocuklarının (balalar) eğitim görmesini (okuması) sağlamıştır. Burada, edebî metnin yinelemelerine bakıldığında birbiriyle bağdaşık bir yapı sergilediği görülmektedir. Yinelenen sözcüklerin, metnin küçük yapısında yer alan bağlantıları kurarak edebî metnin konusuna (eğitim öğretim) uygun bir dağılım gösterdiği anlaşılmaktadır.

2.1.2. Eş Dizimsel Örüntüleme

Birinçi Mugalim adlı eserde eş dizimsel örüntüleme, daha yoğun bir şekilde ikileme ve deyimler üzerinden gerçekleşmiştir. Uzun hikâyenin neredeyse her sayfasında ikileme ve deyimlere yer veren Aytmatov'un, Kırgız kültürünün sözlü unsurlarını eş dizimsel örüntüde kullandığı görülmektedir. Elli iki sayfalık eserde: acarı öç- 'yüzü solmak', akmalap kara- 'tarassut etmek', akşıya kara- 'hiddetlenerek bakmak', aza küt- 'yas tutmak', ubada ber- 'söz vermek', ubadañız bar 'sözünüz var', tepsendi bol- 'ayak altında ezil-', kol kuuşura iyil- 'el pençe divan durmak' vb. otuz dört deyim kullanılmıştır. Eserde tespit edilen bazı ikilemeler şunlardır: ürüp-ulu- 'ürüp ulumak', uul-kız 'oğul-kız', tañ zaar 'tan-seher', con-con-don "arka arkaya", kalptan-kalp 'yalandan', bet-baş 'yüz-baş', kiyim-keçe 'giyim-kuşam'. Yazarın eserdeki eş dizimsel örüntüde ikileme ve deyimleri sık kullanışı, anlatının edebî ve kültürel zenginliğini ortaya koyması bakımından önemlidir diyebiliriz. Ayrıca ikileme ve deyimlerin bir eserde yoğun olarak kullanışı, anlatımı ve ifade gücünü arttıran unsurlardan biridir.

2.1.3. Gönderimsel İlişki

Bir metinde, başka öğelere göre yorumlanabilecek art gönderimsel ve ön gönderimsel unsurlar bulunmaktadır. Bu tür yapılar, sıralı cümlelerde dil ekonomisi için; daha uzun aralıklarla yapılanlar ise metin tutarlılığı bağlantısı için yapılmaktadır (Günay, 2001: 61).

2.1.3.1. Art Gönderimsel İlişki

Metindeki bağdaşıklığı kurarak bilgi akışının sürekliliğini sağlayan öğelerden biri, gönderimlerdir. Metinde söylenen bir sözcükten sonra farklı sözcükler ya da ekler aynı sözcüğe gönderimde bulunursa buna art gönderim denir. Art gönderim adılarla, sıfatlarla, eklerle ya da belirteçlerle yapılabilir (Bölükbaş, 2010: 102). Ayrıca genel metin içinde bir şey önce söylenir, sonra aynı şeye gönderimde bulunulur. Bir kişi, durum ya da nesne anlatının başında kısaca geçer ve sonra aynı şey ayrıntılı olarak açıklanırsa bu durumda art gönderimsel ilişki kurulmuş olur (Yılmaz ve Jahiç 2008: 34).

Uzun hikâyedeki art gönderimler, gramer unsurları bakımından daha çok birinci teklik kişi adılı olan "men" (120), birinci çokluk kişi adılı olan "biz" (76) ve "al (o)" (52) adıları ile gerçekleştirilmiştir. "Bu" sözcüğü adıl olarak (13), sıfat olarak ise (33) defa kullanılmıştır.

Eserin dördüncü sayfasında "Düşön" ve "Düşöndün Mektebi"nden bahsedilmekte, on birinci sayfada ise "Düşön" adlı karakterle ilgili ayrıntı-

tılı bilgi verilmektedir. Eserin yirminci sayfasında da “Düyşöndün Mektebi”nin özelliklerinden bahsedilerek eserdeki önemli kişi ve mekânlarla art gönderimsel ilişkiler kurulmaktadır.

2.1.3.2. Ön Gönderimsel İlişki

Ön gönderimsel ilişki ifadelerine bütün metinlerde rastlamak mümkündür. Genel metinde daha sonra ayrıntılı olarak anlatılacak bir kişi, durum veya nesne, anlatının başlarında kısaca geçer. Zamirler veya herhangi bir başka şeyin yerine kullanılan kelimeler art ve ön gönderimsel anlatımlar için kullanılabilir (Günay, 2006: 61-62).

Metnin on birinci sayfasında yer alan: “...anı - asker başçılıқта cürüp emi aylğa çoñ bolup keliptir deşti, kiyin turup - cok, kokuy, bul bayagı ele temir colgo tentip ketken Taştanbektin...” ifadelerinin sonunda yer alan “Taştanbek”e kelimesinin öncesindeki kelimeler ön gönderimde bulunmaktadır.

2.1.3.4. Bağıntı Ögeleri

Metinde kullanılan bağıntı ögeleri “birok” (fakat) (26 kez), “ce” (ya, ya da) (22 kez), birde (ve) (16 kez), antkeni veya antkeni menen (çünkü) (11 kez), andan körö (onun yerine, bunun yerine) (4 kez) gibi kelimelerdir.

2.2. Tutarlılık

Metnin genel anlam yapısının incelenmesine yönelik aşamaları kapsayan büyük yapı, metinde yer alan özelleştirme ve genelleştirmeler, neden-sonuç ilişkileri, karşılaştırmalar ve karşıtlık ilişkisi gibi aşamaları kapsayan tutarlılık görünümleri ile olay örgüsü, anlatıcı ve bakış açısı, öykünün genel yapısı, öykü kişileri, öykünün zaman ve uzamı gibi konular öykünün büyük yapısını oluşturmaktadır (Bölükbaş, 2010: 105).

Tutarlılık, metnin derin yapısında yer alan anlamsal ve dilsel birimleri anlamlı bir bütün hâlinde algılamamızı sağlayan ilişkiler bütünüdür. Dolayısıyla bir metnin bütün olarak algılanması, metindeki unsurları birbirinden soyutlayarak gerçekleşmez. Kendi içerisinde tutarlı yapılar hâlinde meydana getirilen bir metin, kavramsal çerçevede yorumlanması mümkün olan bir metinselliğe kavuşmuş olacaktır.

Metindeki tümceler kendi başlarına anlamlı birimler şeklinde zihnimize kaydedilmesine rağmen, metnin tamamı söz konusu olduğunda insan zihni, bir metni tutarlı veya tutarsız olarak yorumlama temayülü gösterir. Söz konusu süreçte kendi başlarına tümceler hatta tümce dizilerinin de ötesinde bulunan ve bunların temelini teşkil eden soyut yapılar ve söz konusu yapıları şekillendiren kurallara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca tu-

tarlılık kavramı her türlü metin için geçerli olan bir ölçüt konumundadır (Lüleci, 2018: 48).

Tutarlılık, metnin bütün yapısını meydana getiren dilsel öğelerin birbiriyle mantıklı bir düşünce oluşturacak şekilde ilişkilendirilmesi, bu amaçla okur için sürekli ipuçları sunmasıdır (De Beaugrande ve Dressler, 1981: 7).

2.2.1. Özelleştirme

Edebî metinlerdeki tutarlılığın meydana gelmesinde en çok başvurulan unsurlardan biri olan özelleştirme, tümcedeki bütünlük bozulmadan ayrınıltandırma yapılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Burada söz konusu maksat, anlatılmak istenen genel durumun veya kişinin daha belirgin hâle getirilmesidir diyebiliriz.

Birinçi Mugalim adlı eseri özelleştirme bağlamında değerlendirdiğimizde, eserin ikinci sayfasında yer alan ve Aytmatov'un "eki zor terek (iki büyük kavak)" olarak nitelediği kavak ağaçlarını betimlediği kısımda paragrafın başında bahsettiği ağaçları, paragraf boyunca ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği görülmektedir. Burada kavaklar için "ukmuştuu kasıyet (gizemli özellik)", "til bütköndöy canduu (sanki konuşuyormuş gibi canlı)", "tımtırs oylono kalıp (sakince düşünerek)", "sagınıçtuu sanaaga tolgondoy (özlemlili düşüncelerle dolar gibi)", "alda emnege muñdana üşürüp (o zaman nedendir kaygıyla of çekerek)" gibi ifadelerle kavaklar özelleştirilmektedir.

Eserin dördüncü sayfasında bir özelleştirme daha yapılmıştır. Uzun hikâyenin baş kahramanlarından biri olan Düşön, iki çift kavağın bulunduğu tepeden bahsedilirken "Düşön'ün Okulu" ifadesinin kullanılması üzerine adından dolayı olarak bahsedilen isim olmuş ve sonrasında "Ak-sak Koy Düşön (Topal Koyun Boyu'ndan olan Düşön)", "komsomol boldum dep oşogo mektep açıp bala okutkan (parti üyesi oldum diye okul açıp çocuk okuttu)", "oyuna kelgeni iştep koydu da (aklına eseni yaptı da)", "boyu kaykargan (boylu poslu)", "bürküt kabak (kartal suratlı)", "salabattuu (ağır başlı)", "anın üyü suunun arkı mandayında ekinçi brigaddın köçösündö (onun evi suyun karşısında ikinci takımın sokağında)", "men ayılda cürgön kezde Düşön kolhozdu murabı bolup (ben köyde olduğum sürede Düşön kooperatifin sulama işlerini yürütüyordu)", "kiyin karyı tüşgöndö, poçtolukka ötüp ketti dep uktum (sonra, yaşlandığında, posta memuru olduğumu duydum)" gibi ifadelerle özelleştirilerek kendisinden bahsedilmiştir. Yedinci sayfada yeniden "Düşön" üzerinden özelleştirme yapılarak "Düşön degendi bilbeysiñer, al zakon menen gana cürgön kişi, kızmattın atkarmayın eç cakka kayrılбайт (Düşön'ü bilmiyorsunuz. O kanunlara uyan biri, görevini yapmadan hiçbir tarafa bakmaz)" gibi ifadeler yer almıştır.

Uzun hikâyenin beşinci sayfasında adı geçen Altınay Süleymanova, eserin baş kahramanlarından biri olarak özelleştirilmiştir: “Bu köpçülük köbelgüü ilimpoz ayal bizdin ayıldan ekenin, kız kezinde şaarga ketip, kiyin okumuştuu bolgonun ança-mınça ugup cüröm, al emi özü menen şaardan taanıştim. Men körgöndö Altınay Süleymanova çaçına ak kirip, tolmoç tartıp elüülörgö tayap kalgan kişi eken. Üniversitette kafedra başçısı bolup, filosofiyadan lektsiya okup, akademiya iştep... (Bu meşhur bilim kadınının bizim köyden olduğunu, genç kızken şehre gidip sonra bilim insanı olduğunu az da olsa duyurdum. Kendisiyle şehirde tanıştim. Gördüğümde saçlarına ak düşmüş, olgunlaşmış ve ellilerine dayanmış bir kişi idi. Üniversitede bölüm başkanı olup, felsefe dersleri vererek...).

Eserin on dokuzuncu sayfasında, uzun hikâyenin karakterlerinden biri olmayan ancak Sovyetlerin kurucusu ve Sovyet döneminde yazılan eserlerin çoğunda adı geçen veya eserlerin birçoğunun ön sözlerinde imzası bulunan “Lenin” de özelleştirilerek esere yansıtılmıştır. Bununla birlikte Aytmatov’un, eserini oluştururken Sovyet yönetimine ve Lenin’e bağlılığını ispat etmek gayretinde olduğu görülmektedir. Bu durum; Düşön, Altınay ve Kartañbay Dede’nin konuşmalarından açıkça anlaşılmaktadır (Akın, 2020: 173). Dokuzuncu sayfada geçen şu sözler, “Lenin” isminin özelleştirilerek yansıtılması olarak görülebilir: İreñi azıñkı Lenin al süröttö caradar kolun moynuna asıp, artın capıra kiygen kepkanın astınan munayım karap, -eçteke emes, baldar, siler da çoñoyup cetilesiñer. O, silerdin keleşegiñer, kaday sonun keleşek! – degendey teren oygo berilip turgan ele... (Rengi solmuş Lenin, o fotoğrafta yaralı elini boynuna asıp, arkası kıvrılmış kasketinin altından ruhu okşayan bakışlarıyla bakarak, “Endişelenmeyin çocuklar, sizler de büyüyeceksiniz. Sizlerin geleceği ne kadar da güzel olacak!” der gibi derin düşünceye dalmış gibiydi...)

Eserin on birinci sayfasında yer alan “Bul iş 1924-cılı bolğon. Ooba, men cakşı bilem, tak oşol cılı...” (Bu olay, 1924 yılında oldu. Evet, ben çok iyi biliyorum. Tam olarak o yılda.) ifadelerinde “1924 yılı” bir özelleştirme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira 1924 yılı özelinde Kırgızlar, “Erkin Too” gazetesinin yayın hayatına girmesiyle yazılı edebiyat dönemine geçmişlerdir.

Yazar, eserin başında “eki koş terek” (iki yan yana kavak) üzerine yaptığı girişte, iki kavağın rüzgârda çıkardığı sesi, “bizdi cıgalbaysıñ” (bizi yıkamazsın) sözlerine çıkarsamıştır. Ancak burada yazar, “eki koş terek” ifadesiyle, “Düşön” ve “Altınay”ı kastederek eğitim öğretim yolundaki bu iki neferin asla yıkamayacaklarını anlatmak istemiş olmalıdır. Dolayısıyla yazar, “eki koş terek”i Düşön ve Altınay’ın şahsında özelleştirmiştir denilebilir.

2.2.2. Genelleştirme

Metnin tutarlılık durumlarını incelerken kullanılan bir başka yöntem, genelleştirme yöntemidir. Metin aracılığıyla verilmek istenen etik mesajın daha somut bir biçimde anlaşılmasını sağlayan bir unsur olarak tanımlanan (Yılmaz, 2007: 129) *genelleştirme* kavramı, bir durumu somutlaştırma ve genelleyen ifadeler kullanma olarak da nitelenmektedir (Yıldırım, 2020: 3413).

Eserin ilk sayfasında yer alan “Beşikteki balanın bek bolorun kim билет? (Beşikteki çocuğun sağlıklı olacağını kim bilir?)” tümcesi, ilk genelleştirme örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uzun hikâyedeki özelleştirmelerden biri olan “Lenin”, genelleştirmeler içinde de yer almıştır. Eserin otuz birinci sayfasında, hikâyenin karakterlerinden biri olan Kartañbay Dede, Lenin’in ölümü üzerine düşüncelerini söylerken dini başka olsa da Lenin’e beş vakit dua ettiğini belirtmiş ve Lenin için “Cer üstündö ot kanday öçpös bolso, suu kanday soolubas bolso, tak oşondoy kenç kişi go deym. (Yer yüzünde ateş nasıl sönmezse, su nasıl tükenmezse, halk nasıl yok olmazsa, işte böyle bir değerli kişidir O diyorum.)” ifadelerini kullanarak genelleştirme yapmıştır.

Uzun hikâyenin sonlarına doğru kırkıncı sayfaya gelindiğinde, Kırgız Türkçesinde “tokol” kelimesiyle karşılanan “kuma” kavramının genelleştirilerek “tepsendi tokol (ayaklar altındaki kuma)”, “talpak tokol (yere serilen kuma)”, “küñ tokol (köle kuma)”, “ömür közü açılbağan şordu tokol (bahtı kara kuma)” gibi ifadelerle söz konusu kavram genelleştirilmiştir diyebiliriz.

Eserin başkahramanlardan biri olan Altınay’a hitaben, Ressam Satımkul’un kullandığı “Kayran tereker, calbırak tögüp turgan kezi eken, cazgısın bürdögöndö körsönör bolor ele! dedim men. (Sevgili kavakların yaprak dökme zamanı. Baharda tomurcuklar açtığında görseniz iyi olurdu! dedim ben.)”, “Ar bir nersenin cazı da küzü da bolot tura. (Her şeyin yazı da kışı da oluyor doğrusu.)” ifadeleri genelleştirme örnekleri olarak gösterilebilir.

Bir başka genelleştirme örneğini, eserin on yedinci sayfasında yer alan “Börü balası it bolboyot. (Kurt yavrusundan it olmaz.)” ifadesinde görmekteyiz.

2.2.3. Nedensellik

Edebî metinlerde büyük yapıyı şekillendiren unsurlardan biri de *nedensellik*'tir. Bu yöntem; edebî metindeki olaylar, fikirler ve durumlar arasındaki nedensellik bağlantısını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Söz konusu yolla edebî metindeki olaylar, fikirler ve durumların birbirlerine nasıl bağlandıkları ve bunların söylem düzeyinde nasıl ortaya çıktıkları anlaşılabilir.

Uzun hikâyede ilk tespit edebildiğimiz nedensellik ilişkisi, “eki zor terek (iki büyük kavak)” ifadesiyle bahsedilen çift kavaklardır. Söz konusu kavaklar, Ressam Satımkul’un “hıştırtılarını doya doya dinlemekten zevk aldığı” iki kavak ağacıdır. Ancak Satımkul bu durumu bir “nedensellik” açıklamaya çalışır: “Birok bul terektardin bir ukmuştuu kasiyeti -alar bö-tönçö ündüü, til бүткөндөй canduu terekte (Fakat bu kavakların bir olağanüstülüğü – çeşitli güzel seslerle konuşan canlı kavaklar olmasıdır)”. Söz konusu nedensellikler üzerinde buna benzer ifadeler eserde yer almıştır.

Eserdeki bir başka nedensellik örneği, bir tepeye “Düyşön’ün Okulu” adının verilmesinde karşımıza çıkmaktadır. Tepeye verilen “Düyşön’ün Okulu” adının nedeni “Oşol döbödö bir kezde mektep bolgon deşet. Caygaşkan cerin körö algan cökpuz, biro el çaşagan eki adırdın atalışı azırkıga çeyin belgilüü. (O tepede bir zamanlar mektep vardı diyorlar. Bu mektebin tam olarak yerini görmedik. Fakat halkın yaşadığı küçük tepeli yerin bu adı günümüze kadar biliniyor.)” sözleriyle açıklanmaktadır.

Eserin başkahramanı diyebileceğimiz Altınay Süleymanova, köyüne gelme isteğini Satımkul’un daveti ve bununla birlikte kendisine bir okul açılışı için gelen davet mektubuyla ilişkilendirmiştir. Köyüne duyduğu özlem, diğer nedenlerin son halkası olmuş, böylece nedensellik aşamaları adım adım işlenmiştir: “Ece, ayıl cakka barıp, el-curt menen coluguşup kelseñiz kanter ele? Sizdi sırtıñızdan baarı ele bilip sıymıktanışat eken, biro köpçülüğü taanıbayt. Ataktuu, okumuştuu kızımız ayılın teñine albay, çanıp cüröbü degen sözdör da bar.-Anıñ tuura inim- dep Altınay Sulaymanova üşkürüp koydu.- Baruuga özüm da köptön dilgirmin. Barbaganıma kılım boldu. Ayılda ança dele cakın tuugandarım cok. Birok el degen tuugan, elden çoñ tuugan bolboyt. Sözsüz baram, kolum boşoy kalsa ele baram... (Abla, köye doğru varıp, halkla buluşsanız diyorum? Sizi uzaktan bilip gururlanıyorlar fakat çokları da bilmiyor. Kızımız meşhur oldu; köyünü, bizleri unuttu diyenler de var. -Söylediğin doğru kardeşim, dedi üzgün bir şekilde, -Gitmeyi ben de gönülden istiyorum. Çok uzun zaman oldu. Köyde yakın akrabalarım kalmadı fakat halk akrabamdır. Halktan yakın akraba olur mu? Muhakkak geleceğim. İşlerimden bulduğum ilk fırsatta geleceğim...)

2.2.4. Karşılaştırma

Metinde karşılaştırma bağlantısının kurulmasıyla metin çözücünün bazı sezdirimleri, çıkarımları ve verilmek istenen mesajı daha kolay ve daha somut bir şekilde algılayabilmesi amaçlanmaktadır. Karşılaştırma bağlantısı aracılığıyla, metin çözücünün dünya bilgisine (world knowledge) başvurması sağlanıp metni yorumlaması hedeflenmektedir (Yılmaz, 2021:27).

Uzun hikâyedeki olayların geçtiği 1924 yılı, Sovyetler Birliği'nin Çarlık Rejimi'ne karşı bir antitez olarak kurulduğu yılların başlarına te- kabül etmektedir. Eserde, Çarlık Rejimi'nin feodal bir geleneği olan, genç kızların zengin yaşlı erkeklerle evlendirilmesine, Altınay'ın Sovyet polisi aracılığıyla yaşlı ve zengin taliplisinden kurtarılmasıyla karşı çıkıldığı gö- rülmektedir. Eserin kırk birinci sayfasında, bir Komsomol görevlisi olan Düşön ile “kızıl cakaluu militsionerler” (kızıl yakalı polisler), “Altınay”ı bir Çarlık zulmünden kurtarmaya gelmektedirler.

Sovyet ideolojisinin yerleştirilmeye çalışıldığı bu yıllarda, Çarlık Re- jimi'nin yanlış uygulamaları, Sovyet Rejiminin propaganda aracı olarak kullanılmaktadır. Aytmatov da bu örtük karşılaştırmayı, ekseriyeti Çarlık ve Sovyet dönemlerine şahit olmuş olan okuyucunun dimağında yapmaya çalışmaktadır.

2.2.5. Karşıtlık

Metinde nesnel bir anlatım sağlamayı amaçlayan karşıtlık, iletinin okur tarafından onaylanması için kullanılan bir tekniktir. Karşılaştırma ile karşıtlığın farkı ise karşılaştırmanın yapısında bir çatışma taşımamasıdır. Karşılaştırmada benzerlik ve farklılıklar ifade edilerek okurun çıkarımları somutlaştırılır ve metinde etkin bir yorum yapabilmesi sağlanır (Karadu- man ve İşimtekin, 2020: 1432).

Eserde karşıtlık diyebileceğimiz unsurlar, tabiat tasvirleri yapılırken karşımıza çıkmaktadır: “Kış oop, caz da keldi. Nımduu cerdin saan süt cıttangan cıluu epkinin aydap, kazaktın darkan tarabınan, közgö ileşpegen zor dayraday kaalgıp, köktöm celi cetip kelgende, too koynunda ak kar, kök muz ıdırıp, taş omkorup, aň cırtıpu caz şaın ırdagan kıyan sular con-condon kulap tüştü. (Kış geçip yaz da geldi. Nemli yerin sağmal süt kokan ılık esintisini sürüp getirerek, Kazağın engin bozkırından, göze iliş- meyen büyük nehirlerinden yavaşça ortaya çıkararak, bahar yeli esip geldi- ğinde, dağın koynundaki ak karlar, mavi buzlar eriyerek, arkları yarıp ya- zın şanını, türkü söyler gibi gürül gürül sesleriyle bildiren sular, sırtlardan yıkılırcasına düşmekteydi.)” Bu ifadelerde söz konusu “karşıtlık”, yaz ve kış manzaralarının karşıtlığı üzerinden anlatılmaktadır diye düşünebiliriz.

3. Okuyucu Odaklı Ölçütler: “Amaçlılık”, “Bilgisellik”, “Kabul Edilebilirlik”, “Durumsallık” ve “Metinler Arasılık”

3.1. Amaçlılık

Her metnin amacı okuyucusuyla iletişim kurarak bir bilgilendirme sağ- lamak, okuyucu üzerinde bir etki oluşturmaktır. Metin üreticisi bağdaşık

ve tutarlı bir metin oluştururken bir şeyleri amaçlamaktadır (Torusdağ, 2013: 71).

Cengiz Aytmatov'un *Birinçi Mugalim* adlı eserinde amaçladığı şeye baktığımızda, Kırgızların yüzyıllardır uzak kaldığı "eğitime ve bilime" kavuşmalarını sağlamak olarak düşünülebilir. Örneğin metnin on iki ve on üçüncü sayfalarında geçen "Biz ömür boyu ezilip, tepsendi bolup kelgen elbiz. Ökümöt bizdi emi közü açılısın, kat taanıp, bilimge cetilsin dep catat. Mına, oşonduktan baldardı okutuşubuz kerek!.." (Biz, tarihimiz boyunca ezilerek gelmiş bir halkız. Hükûmet bizim cehaletten kurtulmamızı, okuma yazma öğrenip bilime ulaşmamızı istiyor. İşte bu nedenle çocuklarımızı okutmamız gerek!) ifadeleriyle Aytmatov, Kırgızların tarih boyunca süregelen "ezilmişliğinin", "eğitim öğretim" yoluyla ortadan kalkabileceğini vurgulamaktadır. Buradaki ikinci "amaç" olarak nitelenebilecek husus ise, Aytmatov'un bahsettiği eğitim öğretimi, Sovyetlerin propaganda yapılmasını istediği unsurlardan biri olan "Sovyet Hükûmeti" (diğer ikisi Komünist Parti ve Lenin) sağlayacaktır.

Eserde Aytmatov; Sovyetlerin "kadınların eşitliği" ilkesi doğrultusunda başkahramanlardan biri olarak Altınay Süleymanova'yı tercih etmekle ve eserin sonunda Altınay'ı bir akademisyen ve aydın bir kişilik olarak sunmakla, eserin amaçları olarak niteleyebileceğimiz "cehaletten kurtulmak" ve "bilime ulaşmak" hedeflerini gerçekleştirmiş görünmektedir.

3.2. Bilgisellik

Şayet metin; okuyucuya tahmin edebileceği yeni bilgiler veriyorsa metnin bilgilendiriciliği düşük, beklentilerinin dışında yeni bilgiler sunuyorsa bilgilendiriciliği yüksektir denilebilir. Metnin bilgilendirici olması, birtakım bilgilerin okuyucunun sezgisine bırakılmasıyla da ilgilidir. Yazarın yeri geldiğinde yeni veya tahmin edilemeyecek bir bilgiyi iletmesi, metnin bilgisellik ölçütünü karşılmasına yardımcı olur. Yeni bilgileri barındırmayan metinlerin metinsellik özellikleri azdır veya hiç yoktur diyebiliriz (Torusdağ, 2013: 71).

Birinçi Mugalim adlı esere bilgisellik ölçütleri bakımından bakıldığında Kırgızlar için baştan sona yeni bir sayfa olan modern eğitim öğretim hayatını Kırgızlara getirmeye çalışan Sovyet sisteminin, eserde okuyucuya her yönüyle yeni ve tahmin edilmesi güç bilgiler aktardığını görmekteyiz.

Uzun hikâyenin başkahramanlarından Altınay'ın akıbetinin ne olacağı, Düşön'ün kendisine Komsomol tarafından verilen görevi başarıp başaramayacağı ve ilerleyen yıllarda kolhozun postacısı olması; Altınay Süleymanova'nın bir akademisyen olması gibi olaylar metnin bilgiselliği açısından önemlidir denebilir. Eserde okuyucunun sezimine bırakılan çok

sayıda unsur da yer almaktadır. Kırgızların yazılı döneme geçişleri, hikâyedeki olayın yaşandığı tarih olarak verilerek sezdirilmektedir. Yaşlı bir kişi ile evlendirilmek üzereyken Altınay'ın Düşşön (komsomol görevlisi) ve Sovyet polisi tarafından kurtarılması, Çarlık Rejimi politikalarının sezdirim yoluyla anlatılmasıdır diyebiliriz.

3.3. Kabul Edilebilirlik

Herhangi bir metnin belli bir dönem, toplum veya grup tarafından kabul edilebilirlik ölçütleri bulunmaktadır. Bir metnin kabul edilebilir olması için iletişimsel amacına uygun bir biçimde bağdaşık ve tutarlı olması beklenmektedir. Metni algılayan kişi, gerekli yönlendirmeleri metinden çıkarabiliyorsa metin bu ölçütü karşılıyor demektir. Tümceler tek tek kabul edilebilirliği söz konusu değildir. Kabul edilebilirlik, durumsal bir bağlamda tümceler anlam kazanması durumudur. Herhangi bir metnin kabul edilebilir olması durumu, metin içinde gerçek dünyaya yapılmış olan gönderimlerin doğru olup olmamasıyla değil, daha çok okuyucuların bakış açısıyla inandırıcılığın olup olmamasıyla ilgili bir durumdur (Torusdağ, 2013: 72).

Birinçi Mugalim adlı uzun hikâye veya küçürek roman için kabul edilebilirlik düşünüldüğünde, öncelikle toplumsal olarak Kırgızların ve eğitim öğretimin evrensel tarafıyla düşünüldüğünde, bütün dünya okurlarının kabul edilebilir bulabileceği bir anlatıdan bahsedebiliriz.

Okuyucuların bakış açıları bakımından değerlendirildiğinde eserin son derece inandırıcı bir kurguda olduğu çok açıkça görülebilmektedir. Okuyucu, en başta eğitim öğretimin kurtarıcılığına, Altınay'ın bir köle gibi satılmaktan eğitim öğretimin onun gözünü açması ve nihayetinde Sovyetler'in onun yardımına koşması sayesinde olduğuna eserde şahit olmaktadır. Hikâyenin, okuyucularını eğitim öğretimin ne kadar önemli olduğuna inandırdığı görülmektedir. Hikâyenin sonunda Altınay Süleymanova'nın ünlü bir akademisyen oluşu ve kendi köyüne bir okul açılışı için davet edilmesi bağlamında şu sözler geçmektedir: "Universitette kafedra başçısı bolup, filosofiyadan lektsiya okup, akademiya iştep, anan ar kanday koomçuluk işteri menen çet ölkölörgö barıp kelip turgan...(Üniversitede bölüm başkanı olup, felsefeden ders vererek her türlü resmî görevle yurt dışına gidip gelen...). Söz konusu inandırıcılık, burada geçen sözlerden anlaşılmaktadır.

3.4. Durumsallık

Durumsallık, metnin anlamsal içeriğinin metin için seçilen okur tipine uygunluğudur (de Beaugrande ve Dressler, 1983: 9-10). *Birinçi Mugalim* adlı eser bu bağlamda incelendiğinde metin için seçilen okur kitlesinin

büyük çoğunluğunun metindeki olayların geçtiği yılda (1924) hayatta olduğu söylenebilir. Dolayısıyla metni 1961 yılında okuyan kitle çocukluk, gençlik veya orta yaşlılık yıllarını hikâyenin anlamsal içeriğinin yaşandığı yıllarda geçirmiş ve hikâyedeki söz konusu “durumlara” bizzat şahitlik etmiştir. Bu nedenle ilk yayımlandığında hikâyenin durumsallık ilkeleri bağlamında gayet isabetli bir okur kitlesine hitap ettiği anlaşılmaktadır.

3.5. Metinler Arasılık

Metinler arasılık, hiçbir metnin orijinal olmadığı görüşüne dayalı olarak okurun belleğindeki başka metinlerle kurulan ilişkidir (Aktulum, 2000: 41). Okur, bir metni anlamlandırırken önceden okuduğu metinleri anımsayarak sürekli metinlerarası ilişki kurar; bu durum, anlamlandırma sürecini kolaylaştırır. Metinsellik ölçütlerinden olan bağdaşıklık, metnin küçük yapısını karşılarken tutarlılık, kabul edilebilirlik, bilgisellik, amaçlılık ve durumsallık metnin büyük yapısını karşılar; metinler arasılık ise metnin üst yapısına gönderim yapar (Gençer, 2013: 24). *Birinçi Mugalim*'de metinler arası bir gönderim şekline rastlanmamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Cengiz Aytmatov'un *Birinçi Mugalim* adlı eserinin metin dil bilimsel çözümlenmesi sonucunda eserin metin odaklı ölçütler çerçevesinde “bağdaşık” ve “tutarlı” olduğu söylenebilir. Çünkü dil bilimsel olarak metnin yüzey yapısında birbiriyle bağdaşmayan herhangi bir unsur tespit edilememiştir.

Metindeki derin yapının çözümlenmesi sonucunda metnin büyük yapısında herhangi bir tutarsızlığın söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

Metnin okuyucu odaklı yapısı incelendiğinde ise metnin okuyucu odağında istenen “amaçlılık” ilkesine uygun bir şekilde üretildiği görülmektedir.

“Bilgisellik” bakımından, eseri okuyanın sezgilerine bırakılan ve yeni unsurların olduğu söylenebilir.

Eserin “kabul edilebilirlik” ölçütü çerçevesinde son derece başarılı olduğu görülmektedir. Eserin kabul edilebilirliğini sağlayan çok sayıda argüman sayılabilir (1924 yılı yazılı hayata geçiş, Sovyet Hükûmeti'nin Çarlık Rejimi'nin yanlış uygulamalarını ortadan kaldırması, kadınların eşitliği teması vb.).

Eserde “durumsallık” ölçütleri bakımından çelişen herhangi bir husus tespit edilememiştir.

Metinler arasılık bağlamında eserin atıfta bulunduğu herhangi bir başka eser veya ifadeye rastlanmamıştır.

Kaynakça

- Akın, C. (2020). “Cengiz Aytmatov’un Eserlerine Bağlamsal Bir Bakış: *Birinçi Mugalim* Örneği”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 50, 169-179.
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Ashurova, D.U. (2012). *Text Linguistics*. Tashkent: Tafakkur Qanoti.
- Aydın, M. (2019). “Cengiz Aytmatov’un İlk Öğretmen Adlı Uzun Hikâyesinde Mekân Meselesi”. *Turkish Studies-Language and Literature*, 4, 1755-1765.
- Aytmatov C. (2008). *Birinçi Mugalim, Çıgarmalarının Segiz Tomduk Cıynagi*. (Red, Akmataliyev, A. A.). Bişkek: Biyiktik Yayınları.
- Aytmatov, C. (2019). *İlk Öğretmen* (Çev. Mehmet Özgül). İstanbul: Nora Yayınları.
- Beaugrande, R. A. de ve Dressler, W. U. (1981). *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
- Beaugrande, R. A. de ve Dressler, W. U. (1983). *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
- Bozkurt, F. (2022). *Metindilbilim, Metinsel Bağdaşıklık ve Türkiye Türkçesinde Değişirim*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bölükbaş, F. (2010). “Metindilbilimsel Çözümleme: Muzaffer İzgü’nün *Yedi Uyurlar* Öyküsü”. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 16 (63), 99-116.
- Çinici, Ü. G. ve Özbay, H. (2018). “Ali Akbaş’ın ‘Gökte Ay Portakaldır’ Masalı Üzerine Metin Dil Bilimsel Bir Çözümleme”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 20/7.
- Dilidüzgün, Ş. (2008). *Türkçe Öğretiminde Metindilbilimsel Bağlamda Uygulanmalı Bir Yaklaşım*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gençer, Y. (2013). *Türkçe Metinlerdeki Bağlantı Öğeleri ile Okuyucuların Okuduğunu Anlama Durumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, D. (2006). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Karaduman, R. ve İşimtekin, S. (2020). “Fuzûlî’nin Bir Murabbasının Metindilbilimsel Açından İncelenmesi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*. 9 (4), 1425-1441.
- Lüleci, M. (2018). *Dile Gelen Metin Türk Edebiyatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Nemutlu, Ö. (1997). *Cengiz Aytmatov’un Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Oralış, M. ve Ozil, Ş. (1992). “Metindilbilimsel Yaklaşımın Yazınsal Bir Metni Çözümleme Denemesi”. *Dilbilim Araştırmaları*. 3. İstanbul: Hitit Yayınları.
- Şenöz-Ayata, C. (2005). *Metindilbilim ve Türkçe: Dilbilim (Textlinguistics and Turkish: Linguistics)*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

- Tekşan, K. (2018). “Ferhunde Kalfa Hikâyesinde Bağdaşıklık ve Tutarlılık Görünümleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7 (1), 217-236.
- Torusdağ, G. (2013). “Metindilbilime Genel Bir Bakış ve Metindilbilimsel Bir Çözümleme Örneği Olarak Ömer Seyfettin'in ‘İlk Cinayeti’”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 42-84.
- Uzun, L. S. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Van Dijk, T. A. (1989). *Language, cognition, communication*. Moscow: Progress Publishers.
- Yıldırım, O. (2020). “Metin Dilbilimsel Bağdaşıklık ve Tutarlılık Temelinde Haldun Taner'in ‘Neden Sonra...’ı”. *Journal of History School*, 48, 3392-3417.
- Yılmaz, E. (2007). “Sait Faik'in İlkbaharı: Bir İlkbahar Hikâyesi”. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 125-136.
- Yılmaz, E. ve Jahiç N. (2008). “Vire Hikâyesi Üzerine Metindilbilimsel Bir İnceleme”. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 13, 30-41.
- Yılmaz, E. (2021). *Uygulamalı Metin Bilgisi*. 3. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Yılmaz, E. (2022). *Metinsel Tutarlılık Çözümlenmeleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Extended Summary

Studies carried out in the field of textlinguistics bring new insights to the grammatical results reached on language structure. Textlinguistics terminology offers the opportunity to deal with language products on a wide and multifaceted plane by introducing elements such as speaker, listener, inter-sentence connection and context into language studies. However, due to the inadequacy of formal grammar studies at some points, textlinguistics studies seem to have come to the fore. Literary texts, which we can consider as a communication tool, are in the position of a text sender, as in all kinds of notifications, so there is a notification that is transmitted/sent. However, this statement is not directly conveyed to the reader, as is done in the texts for use. Literary (fictional) texts have a plane of reality that comes into existence within their own context, which is a plane of reality that is recreated within a fictional world, not through its direct reflection of external reality. Thus, the language used by the author, the way of expression and the field he refers to also belong to the reality of this fictional world. In addition to all these, the linguistic construction of literary texts is based on the literary tradition produced before it. Producing elements such as image and connotation is among the possibilities that every writer may use while composing his text. However, since producing these connotations will create different dimensions and subjective uses for each author, these uses will need to be determined. In this context, literary texts to be analyzed with the help of textlinguistics will make it easier for us to determine the “otherness” in a text.

Textlinguistics, which stands out among the text-based literary theories, emerges as a text analysis method that has recently attracted attention and helps us to reveal the textuality criteria of a text, the communicative relations and grammatical connections in the text. This method facilitates the holistic comprehension and analysis of the text by establishing connections between the text itself, its author and its analyzer. With this method, of which we have come across many examples, especially on the texts of modern literature, important determinations and analyzes can be made about the structure and content materials that determine the text characteristics of literary works. Although the studies conducted in Turkey are mostly focused on modern period literary works, they do not include the literature of the Turkish world. For this reason, we believe that this study will contribute to filling this gap in the field of Turkish world literatures and to a better understanding of the works of a genius writer, especially Cengiz Aytmatov. In addition, we can say that the work called “Birinçi Mugalim”, which we examined in the study, is a very suitable work for the study of textuality in terms of the period it was written and the subject it mentions. In the study, the small structure of the text (Birinçi Mugalim) within the framework of the principle of “coherence”, which is among the text analysis methods, and the large structure of the text within the framework of the principle of “consistency” were tried to be examined. In this context, in the first part, the long story was examined in terms of “repetition”, “collocation patterning” and “postreference” elements in the small

structure, and in the second part, the “privatization”, “generalization”, “causality” and “contrast” elements in the larger structure of the text have been discussed.

Within the framework of the small structure of the long story, renewals, collocational patterning elements and post reference elements were determined. The repetitions in the work were shaped in line with the theme of the work, and it was seen that the concepts related to education were repeated. The collocational patterning in the work is provided by the idioms in almost every page of the long story and the reduplications that we can detect in three places. The post references in the long story were mostly made with pronouns. At the beginning of these was the first person name “men” (120). In the large structure of the work, the elements of privatization, generalization, causality and opposition have been determined. The privatization in the long story seems to have been realized through the protagonists. In addition to Altınay and Düşön characters, the founding leader of the Soviets, Lenin, is among the characters that were privatized. It has been determined that the generalizations in the work are made over concepts such as Lenin, sand, cradle and wolf. It is seen that the causal connections in the long story take place on the important elements of the work. One of them is “eki zor terek (two big poplars)”, one is “Düşön’s School” and another causality fiction is “Altınay Süleymanova”, one of the protagonists of the work. When the work is examined within the framework of the concept of “contradiction”, we see that there is only an opposition based on nature descriptions. The contrast of the “winter” and “summer” elements took place in the work. The analyzed work is included in an eight-volume corpus of Aitmatov’s works, edited by Akmataliyev.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE YÖNELME HÂLİ EKİNİN SÖZ DİZİMSEL VE ANLAM BİLİMSEL GÖRÜNÜMÜ

Filiz Meltem ERDEM UÇAR*

Öz

Dünyayı algılayış biçimimiz, zihnin süzgecinden geçtikten sonra dil ile somut hâle gelir. Duygu ve düşüncelerin ifadesi, dili oluşturan birimlerin söz dizimi kurallarına göre bir araya gelerek birbirleriyle etkileşimleri sonucu gerçekleşir. Ancak sınırlı sayıdaki dil birimlerinin sınırsız sayıdaki duygu ve düşünceleri ifade edebilmesinin imkânsızlığı, dil birimlerine birden fazla işlev yüklemeye zorunluluğunu ortaya çıkarır. Dilin çok işlevli birimlerinden biri de eklerdir. Ekler, kelimeler arasında kurdukları söz dizimsel ve anlam bilimsel ilişkilerle kelime grubu ve cümle biçiminde söz dizimsel yapıların oluşmasını sağlayan dil birimleridir.

Türkçenin işlevsel dil birimlerinden olan hâl ekleri, isimlerle diğer kelimeler arasında bağlantı kurarak zaten tek başlarına bir anlam alanına sahip olan isimlerin aynı zamanda söz diziminin de bir parçası olmalarını sağlar. Hâl eklerinden biri olan yönelme hâli eki de temel işlevi olan yönelme, yaklaşma, yön bildirme işlevinin yanı sıra zaman, sebep, amaç, istek vb. anlam ilgileriyle sonuna geldiği kelimelerin cümlede söz dizimsel görevler üstlenmesini yani cümlenin yönetici ögesine bağlı bir tamlayıcı ögesi olmasını sağlar.

Bu doğrultuda yönelme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki söz dizimsel ve anlam bilimsel işlevlerini tespit etmek amacıyla hazırlanan bu çalışmada, ekin anlam bilimsel işlevleri, kurduğu söz dizimsel yapılar doğrultusunda incelenmeye çalışılmıştır. Çağatay Türkçesiyle yazılmış

Geliş Tarihi/Date Applied: 16.03.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 02.07.2022

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Erdem Uçar, F. M. (2023). "Çağatay Türkçesinde Yönelme Hâli Ekinin Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Görünümü". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 43-78

DOI: 10.24155/tdk.2023.217

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, filiz.ucar@nevsehir.edu.tr, Nevşehir/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-4690-4710

eserlerde yönelme hâli ekinin başlıca görevi; isimleri, isim, fil ve edat türünden kelimelere bağlayarak söz dizimsel görevler üstlenmesini yani cümlelerin veya kelime grubunun zorunlu veya seçimlik bir ögesi olmasını sağlamaktır. Yönelme hâli eki, bu dönem eserlerinde *yer, yön, yönelme* bildiren, *yaklaşma* ifade eden temel işlevinin yanı sıra kelimeler arasında *amaç, sebep, durum, zaman, içinlik, mahsusluk, mensupluk, görelilik, değer, bedel, karşılık, üstünlük, karşılaştırma, vasıta, zamanda ve mekânda sınırlama, bulunma, çıkma* gibi türlü anlam ilgileri oluşturmuştur. Ek, bu işlevlerini kimi zaman bağlandığı *köre, karşı, tegrü, değin, değinçe, tégi* vb. edatlarla birlikte yerine getirmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çağatay Türkçesi, hâl ekleri, yönelme hâli eki, çok işlevlilik, Türk dili.

Syntactic and Semantic View of Dative Case Suffix in Chaghatai Turkish

Abstract

Our way of perceiving the world becomes concrete with language after passing through the filter of mind. Expression of feelings and thoughts occurs when the units making up the language come together in accordance with the syntax rules and interact with each other. However, the impossibility of a limited number of language units to express an unlimited number of emotions and thoughts reveals the necessity of assigning more than one function to language units. One of the multifunctional units of the language is suffixes. Suffixes are language units that enable the formation of syntactic structures in the form of word groups and sentences with the syntactic and semantic relations they establish between words.

As one of the functional language units of Turkish, case suffixes establish a connection between nouns and other words, and enable nouns which already have a semantic field on their own to be a part of the syntax at the same time. By providing meanings such as time, reason, purpose, intention in addition to its main function of indicating direction or goal of action, dative case suffix enables the words end of which it is added to take on syntactic functions in the sentence, that is, to become a complementary element depending on the executive element of the sentence. Accordingly, in this study aiming to determine the syntactic and semantic functions of the dative case suffix in Chaghatai Turkish, the semantic functions of the suffix were attempted to be analyzed in line with the syntactic structures it established.

As a result of the evaluation, it has been observed that the main task of the dative case suffix, used in the works written in Chaghatai Turkish is to connect nouns to words such as nouns, verbs and prepositions, and to ensure that they take on syntactic tasks, that is, to be a mandatory or optional element of a sentence or word group. In addition to its basic function of indicating *direction or goal of action* in the works of this period, dative case suffix also established various meaning relations between words such

as purpose, reason, situation, time, reasoning, peculiarity, belonging, relativity, value, cost, reward, superiority, comparison, instrument, limitation in time and space, presence, and leaving. The suffix sometimes fulfills these functions through prepositions such as *köre*, *karşu*, *tëgrü*, *dëgin*, *dëginçe*, *tëgi*.

Keywords: Chaghatai Turkish, case suffixes, dative case suffix, multifunctionality, Turkish language.

Giriş

Dildeki birimlerin her birinin söz dizimsel ve anlam bilimsel olmak üzere çeşitli işlevleri vardır. Birbiriyle ilişkili olan bu işlevlerin doğru olarak tespiti, özellikle tarihî metin incelemelerinde büyük önem taşımaktadır. Dilin çok işlevli birimlerinden biri de eklerdir. Tek başlarına anlam taşımayan eklerin anlamları, kelimeler arasında kurdukları ilişkiler sırasında ortaya çıkar. Yapısal ve anlamsal nitelik taşıyan bu ilişkiler, dilde çeşitli söz dizimsel yapıların oluşmasını sağlar.

Dilin söz varlığının önemli bir parçasını oluşturan isimler; varlıkları, duygu, düşünce ve durumları tek başlarına bildirme özelliğine sahip anlamlı dil birimleridir. Ancak isimlerin söz diziminin bir parçası olabilmeleri için başka kelimelerle ilişki içinde olmaları gerekir. İsimlerin isimler, fiiller ve edatlarla kurdukları ilişkiler sırasında içinde buldukları durumlar, *ismin hâlleri* olarak ifade edilir. Her ilişkinin ifadesi için isim farklı bir hâlde bulunur. Bu hâlleri gösteren ekler de *hâl ekleridir* (Ergin, 1990: 121, 215).

Hâl eklerinin temel işlevi, isimlerle diğer kelimeler arasında çeşitli anlamsal ilişkiler oluşturarak kelime grubu ve cümle denilen söz dizimsel yapıların ortaya çıkmasını sağlamaktır. Bu söz dizimsel yapılar, bağımsal dil bilgisi kuramına göre bir yönetici öge ile ona bağlı tamlayıcı ögelerden meydana gelir. Kelime gruplarının yönetici ögesi sonda bulunan fiil, isim, edat veya zarf türünden bir kelime iken cümlelerdeki yönetici öge, bir fiil ya da ek-fiille çekimlenmiş bir isimdir. Yönetici ögeye göre biçimlenip işlev kazanan tamlayıcı ögeler, anlamı tamamlamak, netleştirmek, genişletmek veya zenginleştirmekle görevli olup yönetici öge ile olan ilişkilerinin zorunlu olup olmamasına göre zorunlu ve seçimlerlik ögeler olarak ikiye ayrılır. Zorunlu ögeler, bir kelime grubu ya da cümlenin dilin kurallarına uygun olarak kurulabilmesi için o cümlede mutlaka bulunması gereken, çıkarıldığında anlamsal ya da söz dizimsel boşluklar oluşturan ögelerken seçimlerlik ögeler, yokluğu ile cümlenin söz dizimsel yapısını bozmayan ancak varlığıyla anlamsal açıdan cümleyi zenginleştiren, genişleten ögelerdir

(Uzun, 2000: 18-19; Gökdayı, 2010: 1311; Hirik, 2017: 392; Erkman-Akerson, 2007: 164-167; Erkman-Akerson ve Ozil, 2015: 57).

Cümlelerde tamlayıcı ögelerin zorunlu veya seçimlik olması, yönetici öge tarafından dilin söz dizimi, anlam ve şekil bilgisi kuralları doğrultusunda belirlenir. Ek-fiille çekimlenmiş isim cümlelerinde zorunlu öge öznedir. Yönetici ögeyi yer, yön, zaman, durum vb. bakımlardan tamamlayan ögeler ise seçimlik öge olarak görev yapar. Fiil cümlelerinde bulunması gereken zorunlu ögeler ve bunların sayısı, fiilin *istemi/değerliliği* ile ilgilidir (Üstünova, 2014: 71; Hirik, 2017: 402-403).

Fiillerin doğasında gizli biçimde bulunan *istem/değerlilik*, onların söz dizimsel ve anlam bilimsel çevresini belirleyebilme ve yönetebilme gücünü ifade eder. Başka bir deyişle bir fiilin cümle kurabilmesi için yönetim alanına girmesi gereken hâl ekli öge sayısı, o fiilin *istemi/değerliliği*dir. Türkçe fiiller, mantıksal açıdan farklı istem sayılarına sahiptir. Ancak bir fiilin sabit, tek bir mantıksal ya da sayısal *istemi* olmayıp bu sayı, anlamına göre değişiklik gösterebilir. Her fiil, mutlaka bir özneye ihtiyaç duyar. Bir fiil ve onun yönetimine giren bir özne, cümle kuruluşu için yeterli olabilir. Sadece bir özne gerektiren bu tür fiiller, *tek istemli/tek değerli* fiiller olarak kabul edilir. Ancak bazı fiillerin cümlede anlamsal ve yapısal boşluk oluşmaması adına *kimi, kime, kimden, neyi, neye, nereye, nereden* gibi sorulara cevap istemesi, yönetim alanlarına öznenen başka ögelerin girmesini de gerektirir ki bu durumda bu tür fiiller, iki veya daha fazla *istemli/değerli* fiiller olarak kabul edilir (Erkman-Akerson, 2007: 167; Doğan, 2011: 449; 2015: 78).

Çalışmanın konusunu oluşturan *yönelme hâli eki*, cümlede fiilin yerini, yönünü gösteren, yaklaşma ifade eden bir isim çekimi ekidir. İsimleri fiillere, isimlere ve edatlara bağlayarak yer, yön, zaman, sebep, amaç, karşılaştırma, bildirme, kuvvetlendirme, uygunluk vb. anlam ilgileri oluşturur (Ergin, 1990: 221-222). Böylece sonuna geldiği isimlerin, ilişkili oldukları kelimelerin niteliğiyle de ilgili olarak çeşitli söz dizimsel görevler üstlenmesini yani kelime grubu ya da cümlelerin zorunlu veya seçimlik bir ögesi olmasını sağlar¹.

1 Yönelme hâli ekli ögenin işlevleri, cümlelerin hangi ögesi olduğu ve bu ögelerin nasıl adlandırılması gerektiği üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Emre, A. C. (1954). "Türkçede Cümle: I. Ünlenden Cümleye", *TDAY-Belleten*, 128-129; Sinanoğlu, S. (1957). "Dilbilgisi Meseleleri: Basit Cümlede Nesne ve Tümleç". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* VI (67), 368-371; Ergin, M. (1990). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 221-222; Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları, 528; Sinanoğlu, S. (1957). "Dilbilgisi Meseleleri: Basit Cümlede Nesne ve Tümleç". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* VI (67), 368-371; Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları, 66-69; Boz, E. (2004). "Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, Ankara: TDK Yayınları, 501-512; Boz, E. (2007). *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 72-81; Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları, 280-289; Üstünova, K. (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi Biçim Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları, 209-216.

Bu doğrultuda çalışmada, yönelme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki söz dizimsel ve anlam bilimsel işlevleri, dönem eserlerinden tespit edilen örnekler doğrultusunda ayrı başlıklar altında ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda yönelme hâli ekinin isimleri bitmiş ya da bitmemiş fiillere, isimlere ve edatlara bağlayarak kelime grubu ve cümle biçiminde söz dizimsel yapılar meydana getirdiği görülmüştür. Fiilin isteminin yönelme hâli ekli ögenin zorunlu ya da seçimlik olmasını doğrudan etkileyebileceği düşüncesiyle ekin isimleri fiillere bağlama işlevi, fiilin istem durumuna göre gruplandırılarak verilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan ekin anlam bilimsel işlevlerinin ortaya çıkma biçiminin, yönetiminde olduğu fiilin anlam alanıyla da bağlantılı olabileceği görülmüş, böylece kimi anlam bilimsel işlevler de fiilin mental ya da hareket, durum bildirir nitelikte oluşuna göre kendi içinde birtakım sınıflandırmalara tabi tutulmuştur.

Taranan eserlerin seçiminde Çağatay Türkçesinin üç döneminin de dil özelliklerini tam olarak yansıtan eserler olmasına dikkat edilmiş, örnek cümleler, ait oldukları eserlerin tarihine göre eskiden yeniye doğru sıralanmıştır. Cümleler, alındıkları eserlerdeki yazım şekliyle verilmiş ancak Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunan ve kaynaklarda *i*, *é*, *é* işaretleriyle gösterilen *kapalı e* sesi, görsel bütünlüğü sağlamak adına *é* işaretiyle gösterilmiştir. Örnek cümleler italik olarak yazılmış, yönelme hâli eki almış kelime ve kelime grupları koyulaştırılmıştır.

1. Yönelme Hâli Ekinin Tarihsel Gelişimi

Eski Türkçede *+KA*, nadiren *+(y)A* biçiminde olan ekin *+GA*'lı şekli Uygur Türkçesinde ortaya çıkmıştır. *+(y)A* eki, özellikle iyelik eklerine, son sesi */k/* olan isimlere ve kitabelerde bazı yer bildiren isimlere gelir. Ek, Moğolcada da *+A* biçimindedir: *adağ+a* “ayağa”, “*biri+ye* “güneye”, *big+ke* “beye” vb.” (Gabain, 2000: 63; Tekin, 2003: 110-112; Erdal, 2004: 171-173; Eraslan, 2012: 142).

Ekin kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür: Bang'a göre ekin aslı *+A* olup Eski Türkçedeki *+ka* (*< +k+a*)'lı biçimler, *yağ* (*< ya+k*) “yan, taraf”, *sağ* (*< sa-ğ*) “yan, taraf” gibi kelimelerden kalıplaşma yoluyla türemiştir. Aynı şekilde “bulunma” ifade eden *+kı* (*< +k+i*) ekindeki */k/* unsuru da *yağ*, *sağ* kelimelerinden kalıplaşmadır. W. Kotwicz, Eski Türkçede birlikte görülen *+A* ve *+KA* eklerinin “yönelme, bulunma” ifade eden iki ayrı ek olduğunu ileri sürer. Ona göre *başka* (*< baş+ka*), *özge* (*< öz+ge*) gibi kelimelerde görülen *+ka*, *+ge* ekleri de yönelme-bulunma hâli ekleridir. Poppe de benzer bir görüşle *+A* ve *+KA* eklerinin ayrı ayrı ekler

olduğunu, +KA > +A değişiminin mümkün olmadığını dile getirir (Eraslan, 2012: 140).

Abdullayev +KA, +GA eklerinin +KArU, +GARU eklerinin bir çeşidi olduğunu ileri sürer: +GARU > +GAR > +GA > +A. Ona göre her iki ek de Türklerin yönü elle göstermelerinden yola çıkılarak ğarı “dirsek, arşın, hayvanın ön bacağı” kelimesiyle ilişkilendirilmelidir. Kerimov, ekin kökenini ğara- “bakmak” fiiline bağlar: ğara > ğarau > ğarayu > ğariyu > ğariy > ğara > ğar, ğar > +KA, +GA (Kuznetsov, 1995: 233-234).

+KA, +GA yönelme hâli eklerinin kör- “görmek” filinden ortaya çıktığını düşünen Kuznetsov (1995: 235-236)’a göre bu fiilin değişimi iki yönde olmuştur:

(bildirme kipinde) ew körü keter > ew körü... > ew-kerü keter “eve gider”; tağ körü ketti > tağ-körü > tağ-ğoru ... > tağ-ğaru ketti “dağa gitti”.

(emir kipinde) ew kör ket > ew-kör... > ew-ker... > ew-ke(r)... > ew-ke ket “eve git”; tağ kör ket > tağ-kör... > tağ-ğor... > tağ-ğar... > tağ-ğar(r)... > tağ-ğar ket “dağa git”.

Ergin (1990: 221-222), Eski Türkçede yönelme hâli ekinin +KA, +GA olduğunu, Oğuz grubu Türk lehçelerinde /K/, /G/ ünsüzlerinin düşmesiyle ekin +A’lı biçiminin ortaya çıktığını ifade eder. Eraslan (2012: 141), +A’lı biçimlerin Eski Türkçede kullanılmış olmasından hareketle bu izahı tatmin edici bulmaz.

Timurtaş (2005: 86)’a göre Batı Türkçesinde yönelme hâlindeki kişi zamirlerinin baða, saða şeklinde /ʔ/ içermesi, ekin başındaki /G/ seslerinin sonradan düştüğünü ve Eski Türkçede /n/ ile /ğ/’nin /ʔ/ hâlinde birleşip lehçelerin teşekkülünde tekrar parçalanmadan Batı Türkçesine klişe hâlinde intikal ettiğini göstermektedir. Bu şekildeki /ʔ/ teşekkülünün 3. kişi iyelik ekli kelimelerin çekiminde de görüldüğünü, iyelik ekinden sonra gelen yardımcı /n/’nin ekin başındaki /G/ ile birleşerek /ʔ/’yi meydana getirdiğini sonra da /ʔ/ > /n/ değişimi olduğunu belirtmektedir.

2. Yönelme Hâli Ekinin Çağatay Türkçesindeki Biçimsel Görünümü

Çağatay Türkçesinde +GA, +KA, +(n)A biçimlerinde görülen yönelme hâli eki, genellikle ünlü ve tonlu ünsüzle biten isimlerde +GA, tonsuz ünsüzle biten isimlerde +KA biçimindedir: başığa “başına” (GD 275), köʔlige “(onun) gönlüne” (ŞAD 48), otğa “ateşe” (ŞAD 1132), suğa “suya” (MZE 305), bellerige “bellerine” (V 2a/24), köğüske “göğse” (Sİ 448), kökge “göğse” (TEH 25a/8), kuşlarğa “kuşlara” (LT 1580), Ancak dönem metinleri incelendiğinde ünsüz uyumuna aykırı kullanımlara da rastlamak mümkündür: kuyaşğa “güneşe” (GD 411), ulusğa “ulusa” (GD 478), tağka “dağa” (BV 58/3), yurtğa “yurda” (ŞT 65b/6), sütge “süte” (FN 5/27),

İsimlerin teklik, çokluk ve iyelikli şekillerine gelebilen ek, bazı isim tabanlarında ve özellikle de iyelik eklerinden sonra +A ve +nA biçimlerinde görülebilir: *başıma* “başıma” (GD 1071), *derde* “derde” (GD 418), *tolun aya* “dolunaya” (ŞAD 515), *égnime* “omzuma” (Sİ 396), *derdime* “derdim” (LT 89), *béğlerine* “beylerine” (ŞT 77a/2).

Klasik öncesi ve klasik dönem eserlerinde Türkçe kelimelerde artılık-önlük uyumuna büyük ölçüde uyan ekin özellikle klasik sonrası dönemde sık sık uyuma aykırı olarak geldiği görülür: *her biriğa* “her birine” (NŞ 603/2), *kö?lümğa* “gönlüme” (ŞHD 35a/12), *birisi birisiğa* “birbirine” (ŞT 65b/13), *birigi* “birine” (RŞ 97/10), *kuğağıge* “kulağına” (RŞ 91/9), *kêlmeğay* “gelmeyecek” (RD 7/5), *yêr yüziğa* “yeryüzüne” (RD 4/7), *yıkılgey* “yıkılacak” (RD 30/8). Arapça ve Farsçadan geçmiş alıntı kelimelerde ise Çağatay Türkçesinin üç döneminde de uyum yoktur²: *bendeğa* “köleye” (GD 171), *katlimğa* “katlime” (GS 598/7), *hüşniğa* “(onun) güzelliğine” (NŞ 461/7), *menzilğa* “menzile” (Sİ 361), *secde?ğa* “(senin) secdene” (LM 110), *âlemğa* “âleme” (KMNM 39/44), *vaşlı?ge* “(senin) vaslına” (ŞMM 20/5).

3. Yönelme Hâli Ekinin Çağatay Türkçesindeki İşlevsel Görünümü

Çalışmada yönelme hâli ekinin işlevleri, söz dizimsel ve anlam bilimsel olarak iki ayrı başlık altında incelenmiştir.

3.1. Söz Dizimsel İşlevler

Genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de yönelme hâli eki, isimleri fiillere, isimlere ve edatlara bağlayarak kelime grubu ve cümle biçiminde söz dizimsel yapılar meydana getirir.

3.1.1. İsimleri Fiillere Bağlama İşlevi

Yönelme hâli ekinin temel işlevi, isimleri bitmiş veya bitmemiş fiillere bağlayarak fiilin yerini, yönünü göstermek, yaklaşma ifade etmek, böylece bağlı bulunduğu ismi yönetici ögenin yönetim alanına girdirerek cümlenin veya kelime grubunun bir ögesi hâline getirmektir. Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde çoğunlukla iki veya üç *istemli/değerli* fiillerin yönetimindeki yönelme hâli ekli ögenin yönetici ögeye sorulan *kime*, *neye*, *nereye*, *ne ile* sorularına cevap vererek cümlenin zorunlu ögesi durumunda olduğu görülür. Kimi örneklerde ise bu öge yer, yön belirtme işleviyle kullanılmayıp fiilin gerçekleşme amacını, sebebini bildiren, değer, bedel, karşılık, görelilik vb. ifade eden seçimlik öge durumundadır.

2 Ayrıntılı bilgi için bk. Eraslan, K. (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, 113-124.

Özne + Zorunlu Yönelme Hâli Ekli Öge + (Seçimlik Öge) + Yönetici Öge (İki İstemli Fiil)

Bolur bir ayğa her kün muķābil “Her gün bir aya karşılık gelir” (DN 536).

İşāret kıl semenğa kim açılsun “Yasemin çiçeğine işaret et ki açılınsın” (DN 795).

Dırahtқа çıktı “Ağaca çıktı” (TEH 11b/1).

Andın ‘ilm tahşīli üçün şehrga keldi. “Ondan ilim tahsil etmek için şehre geldi” (MN I 321/T141).

Zār köplümge terāhhum eyle “Zavallı gönlüme canının sadakası için merhamet et” (BHTD XXXVIII/2).

Dēp erdim barçası kēlsün eşitsün barçası sözim / İşensünler meni bu dōstluğumge barçası munda “Herkes gelsin, sözümü işitsin, demiştim. Benim bu dostluğuma hepsi inansın, istemiştim” (MN 9/52).

Hāķ emridin uşal cāmlar meyğa tolğay “Allah’ın emriyle o kadehler şarapla dolar” (MN 35/251).

Bir faşl istirāhat kıлмақға раğbet kılıп төшекде yatıştı “Bir ara istirahat etmek için döşekte yattılar” (PSH 2a/7-8).

Bu dünyā hīç kimge vefā etmedi “Bu dünya hiç kimseye vefa göstermedi” (PSH 18b/12).

Cānıma cefā kılğan ol ğamze-i kāfirdür “Canıma eziyet eden o kâfir gamzedir” (PSH 15b/1).

Özne + Zorunlu Yönelme Hâli Ekli Öge + Zorunlu Yükleme Hâli Ekli Öge + (Seçimlik Öge) + Yönetici Öge (Üç İstemli Fiil)

Külin kökke savurgaylar. “Külünü göğe savuracaklar.” (NMSF R78b/9).

Ve meni yakınığa olturttu. “Beni yakınına oturttu” (NMSF R95b/8).

Mülk ehli başığa altun bile dürrler saçar “Ülkesinde yaşayan insanların başına altın ve inci saçar” (MK 6a/10-11).

Hudāge bu sözni ‘arz kıldı “Allah’a bu sözleri arz etti” (MN 5/22).

Özne + Zorunlu Öge + Seçimlik Yönelme Hâli Ekli Öge + Yönetici Öge (İki İstemli Fiil)

Anı tutmaқға tamğa çıktı “Onu tutmak için dama çıktı” (TEH 17a/5).

Ĝamzesi her dem ki kan tökmekke hūnī istedi / Közleri mēn kanı tolğan sarı imā kıldılar “(Sevgilinin) gamzeleri kan dökmek için huni istedi. Gözleri kanı dolmakta olan beni işaret etti.” (FK 159/3).

Öz mülkidin *'ilm talebiğa* şehrga kèlip èrdi. “Ülkesinden ilim öğrenmek için şehre gelmişti.” (MN I 260/T124).

Bir kün Oğuz yırak yerge *avğa* kètdi “Bir gün Oğuz uzak bir yere ava (av için) gitti” (ŞT 71b/11).

Özne + Zorunlu Öge + Seçimlik Yönelme Hâli Ekli Öge + Yönetici Öge (Üç İstemli Fiil)

Ercāsb intikāmığa yıbardı “Ercasb’dan intikam almak için gönderdi” (KTMA 4b/6).

Bir tebessümğa lebidin cānnı bèrdim sūd üçün / Cānım alıp la’li anı? bolmadı *handān nē sūd* “(Sevgilinin) dudağından bir tebessüm karşılığında can(ımı) verdim. Canımı aldığı hâlde dudakları gülmedi, ne fayda!” (FK 131/3).

Zülfî sevdāsığa naqd-i ‘ömr bèrdim āh kim / Yètmedi cānımğa bu sevdāda cüz noqşān nē sūd “(Sevgilinin) saçlarının sevdasına ömrümü verdim. Canıma bu sevdadan zerre kadar ulaşmadı, ne fayda!” (FK 131/4).

3.1.2. İsimleri İsimlere Bağlama İşlevi

Yönelme hâli ekinin söz dizimsel işlevlerinden biri de isimleri isimlere bağlayarak söz dizimi çalışmalarında *kısaltma grupları*, *kısaltma öbekleri* vb. olarak ifade edilen kelime grupları oluşturmaktır. Önce genelleşerek kalıplaşma, sonra da eksiltme yoluyla cümlelerden oluşan bu yapılar, yönelme hâli ekli söz, kendisinden sonra gelen ismin niteleyicisi durumundadır (Karaağaç, 2013: 460-461).

‘Atıku’r-Rahmān Şeyh Lokmān kuddise sırruhu mezārıda yigirmi yılğa yakın şeyh ve mütevellî èrdi “Atıku’r-Rahmān Şeyh Lokman, sırrı mübarek olsun, mezarında yirmi yıla yakın şeyh ve mütevellî idi” (MN I 314/T137).

Şehğa sipāh dervişler du‘āsıdur, fuqarā himmeti ve tē2ri rızāsıdur “Hakan için gerekli olan asker, dervişlerin duası, fakirlerin himmeti ve Tanrı’nın rızasıdır” (MK 12a/2-3).

Kirmekke év yok. “Girecek ev yok” (ŞT 73b/8).

3.1.3. İsimleri Edatlara Bağlama İşlevi

İsimleri edatlara bağlamak, yönelme hâli ekinin söz dizimsel işlevlerinden biridir. Bu tür yapılar ek, fiilin anlamını tamamlama işlevini bağlandığı edatla birlikte yerine getirir. Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki; *köre*, *tègrü*, *dègin*, *dèginçe*, *tègi*, *karşu* vb. edatlarla birlikte fiilin anlamını görelilik, durum, zamanda ve mekânda sınırlama vb. bakımlardan tamamlamıştır.

Her keçe *tağga tegin* kök *künbezi* içre yanar “Her gece sabaha kadar gök kubbesi içinde parıldar” (MSD 10).

Kaşları? yādında köp mihrābka karşı turup / Fāl tuttum keldi falım gāh cüft ü gāh tāk “(Senin) kaşlarının yadıyla mihraba karşı durup tuttuğum fallar bazen tek bazen çift geldi” (LD 879).

Ki meydān başıga degin yetkürüp “Meydan başına kadar ulaştırıp” (Sİ 2210).

Amma Türknî? uluğdın kiçikige deginçe ve nökerdin bēgige deginçe Sart tilidin behre-menddürler “Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Sart dilinden nasiplerini almışlardır” (ML B7b/9-10).

Zehr bērip bīmār öltürgüçi tabıblık bularğa naşīb, zūr bile öltürgüçi yaşşılar bularğa köre türk tabīb “Zehir vererek hastaları öldüren hekimlik bunların nasibi(dir), zorbalıkla öldürülen iyiler bunlara göre hekimden kaçmıştır” (MK 10a/9-10).

Nēcege tēgrü tizgünür-sēn uşbu bāğ u bustāna “Bu bağ ve bahçede ne zamana kadar çekinerek yaşayacaksın?” (ŞHD 110b/3).

3.2. Anlam Bilimsel İşlevler

Yönelme hâli eki, cümlede söz dizimsel görevlerini yerine getirirken aynı zamanda kelimeler arasında çeşitli anlam ilgileri oluşturarak cümlenin anlamını tamamlar, genişletir, zenginleştirir. Ekin Çağatay Türkçesindeki anlam bilimsel işlevleri aşağıda gösterilmiştir.

3.2.1. Yönelme, Yön Bildirme, Yaklaşma İşlevi

Yönelme, yön gösterme, yaklaşma işlevi; ekin temel işlevi olup incelenen eserlerde en çok bu işlevine rastlanmıştır. Söz konusu işlev, ekin yönetiminde olduğu fiilin anlam alanıyla ilgili olarak çeşitli biçimlerde ortaya çıkar. Yönelme hâli eki, fiilin yöneldiği, ilişkili olduğu varlığı belirtir, sonuna geldiği ismin fiilde belirtilen bir durum ya da özellikle olan ilişkisini gösterir. Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerden tespit edilen örneklerde bu işlevle kullanılan ekin bağlı bulunduğu fiillerin ağırlıklı olarak mental fiiller olduğu görülmüştür³. Kimi zaman da yönetici öge, ek-fiille çekimlenmiş isim niteliğindedir.

Haber kıl servğa kim bolsun āgāh “Serviyeye haber ver ki (onun da) haberi olsun” (DN 793).

Tikenlerge yavuktur gül hemişe “Gül daima dikenlere yakındır” (DN 370).

3 Zihinsel hareketlerin dildeki ifadesi olan mental fiiller için bk. Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: TKAE Yayınları.

Bir avuç toprağı meleküt haylide hilâfet tahtığa olturtmak aza yaraşur “Bir avuç toprağı ruhlar ve melekler topluluğunun hilafet tahtına oturtmak ona yaraşır” (MK 2a/11).

Bu nev’ aşhâb u ahhâbka intibâh kılmak ve alarnı bu hâletdin âgâh kılmak “Böyle olan dostları ve ahbabları uyarmak ve onları bu durumdan haberdar etmek (istedi)” (MK 4b/11).

Gerdün ma?a geh cefâ vü dūnluk kıldı “Dünya, bana bazen cefa ve alçaklık etti” (MK 4a/13).

Vişâl-i devletidin ayırıp mēni veh kim / Firāk miḥnetiğa mübtelâ kılip bara-sēn “Yazık ki beni kavuşma saadetinden ayırıp ayrılık derdine alıştı- rıyorsun” (BHTD XIX/2).

Erbâb-ı ğaraz söziğe zinhâr inanma “Düşmanların sözüne sakın inan- ma” (BHTD XXXV/1).

Hîç kim sa?a ‘arz êtmedi hâlumnı “Hiç kimse sana hâlimi bildirmedî” (BHTD LVI).

Hoş ol ki serv-i nâzım rahm kılgay bînevâlarğa / Nêçük kim pâdişehler merḥamet eyler gedâlarğa “Padişahların dilencilere merhamet etmesi gibi o servi gibi salına salına yürüyen sevgilinin düşkünlere merhamet göster- mesinden güzel ne var” (BHTD XXVII/1).

Kö?üldin kim kö?ülge yol durur derler ğalaṭ êrmiş / Ki mihrim hîç te’îr êtmedi nâmihribânımğa “Gönülden gönüle yol vardır, derler, yalanmış çünkü sevgim, o vefasız sevgilime hiç etki etmedi” (BHTD XLVI/6).

Belî bu dünyâ bir ribâṭğa oḥşar âdem ferzendleri kervânğa oḥşarlar “Evet, bu dünya bir hana benzer, insanoğulları ise kervana benzer” (ŞT 75a/1-2).

Mâcerânı tamâm kıldı ya?ak / Özini? ta ‘riḥiğe koydı ayak “Ceviz (şef- talinin) hikâyesini tamamladı, kendisinin tarifine başladı” (MM 59).

Ba ‘zi? oḥşay-sēn kapkara kılğa “Bazen kapkara kölelere benziyor- sun” (MM 16).

Bu işdin koğunğa haber yētip / Râstlanıp çıktı mâcerâ eşitip “Bu an- latılanlardan kavuna haber ulaşınca, hikâyeyi işitince (kavun) hazırlanıp çıktı” (MM 95).

Bu kün Mūsâ bilen men sözleşürmen / Halâyıkğa anı işşâ kılmurmen “Bu gün Musa ile konuşacağım. Onun kim olduğunu yaratılmışlara açıklayaca- ğım” (MN 2/5).

Hudâge nâle eylep uşbu sözni aydılar anda “Allah’a feryat edip orada şu sözü söyledi” (MN 11/67).

*Ki bir kün **Cebre’lge** Hax buyurdu / Barıp keltür uşal Mūsānı dedi*
“Allah bir gün Cebrail’e, şu Musa’yı git, getir, dedi” (MN 2/2).

*Dēdi Mūsā Hudāvendā **maʔa** şefkat kılurmusēn / Dēdi Allāh eyā Mūsā*
ğarīb hālın sorar bolsa? “Musa dedi: Ey Allah’ım bana şefkat gösterir mi-
sin? Allah dedi: Ey Musa, gariplerin hâlini sorarsan (şefkat gösteririm)”
(MN 21/144).

*Dēdiler Hazret-i Mūsā **saʔa** bî-ħad yakın bolsam / Dēdi Allāh dūrūd*
aygıl Muhammedge kēlip munda “Hazret-i Musa dedi: Sana sınır olmak-
sızın yakın olsam. Allah dedi: O zaman buraya gel, Muhammed’e dualar,
övgüler söyle” (MN 9/55).

Bu kızge köʔül bağlama dēp öziġa pend ü naşihat kılıp bu beytni okudu
“Bu kıza gönül bağlama diye kendisine nasihatler edip bu beyti okudu”
(PSH 18b/9-10).

*Hergiz kuvanmaġıl **dünyā mālġa*** “Dünya malına asla güvenme” (PSH
19a/3).

*Mehrengīzni **Şenūberge** iştivākı tüşüp hīç tīb ü tākāti kalmadı* “Meh-
rengiz Senuber’i özlediğinden hiç dermanı kalmadı” (PSH 18b/4-5).

*Münācāt eylerem **ķādir Hudāġa*** “Kadir Huda’ya dua ederim” (PSH
18a/1).

*Ol **altı oġlġa** köp naşihatler aytıp ve bēglere örgetip yurtlar ve şeh-
rler ve eller ve en’amlar berdi* “Altı oġluna çok nasihatler edip beylere
öğretip yurtlar, şehirler, iller ve nimetler verdi” (ŞT 78b/4-5).

*Ol **havz uluġlıġıġa** ta’accüb kılıp turup erdi* “O havuzun büyüklüğüne
şaşırmıştı” (PSH 11b/3).

*Rahm etmese ol dilber **hālīme** müşkildür* “O sevgili hâlime merhamet
etmese (hâlîm) zordur” (PSH 14b/10).

*Şenūber felekni bīvefālġıġın **Allahu te’ālāġa** yıġlap bir münācātını*
okudu “Senuber, feleğin vefasızlığından Allah’a ağlayarak bir münacat
okudu” (PSH 8b/5).

*Yēme tā uyku ġalebe kılıp tüş kördi ki ġülzārını? içinde **bir perizādge***
közi tüşti “Yine uykuya yenik düşüp rüya gördüğü sırada gül bahçesinde
peri gibi güzel bir kız gördü” (PSH 2a/8-9).

*Şenūber **Mehrengīzge** tesellī bërmaġ için bir beyt okudu* “Senuber
Mehrengiz’i teselli etmek için bir beyit okudu” (PSH 20a/4-5).

***Cānıma** ceḡā kılġan ol ġamze-i kāḡirdür* “Canıma eziyet eden o kâfir
gamzedir” (PSH 15b/1).

***Kimge** dād étey köġsümni yarıp* “Göğsümü parçalayarak kime bağıırıp
çağırayım” (PSH 17a/1).

Elbette a?a i'timād kılmak kerek “Elbette ona güvenmeli” (ÇKNT 24b/12-13).

Emîrû'l-mü'minîni? 'ömrleri hemme akırabâlar 'ömridin uzunrak bolurğa delâlet kıtur “Emîrû'l-Müminîn'in ömrünün bütün akrabalarının ömründen daha uzun olduğuna işaret eder” (ÇKNT 21a/1-2).

Halâyıknı? mi//âli âftâbğa oğşadur “İnsanların örneği güneşe benzer” (ÇKNT 30a/13).

Ek, kimi zaman bu işlevini yüzey yapıda hiçbir ek almadan gerçekleştirir.

Közü?ni aç bir dağı bakğıl bu yan “Gözünü aç da bu tarafa bak” (MZE 553).

Dest açıp her yan bakıp zâhir boluban ihtiyâr /Yüz tümen tahsîn yağıp turğan ulusnu? barıdın “El açıp her yana bakıp sevgiliyi görme arzusunu ortaya çıkarınca durmakta olan halkın hepsinden yüz binlerce tahsin yağdı” (BHTD LI/3).

Yönelme hâli eki, isimleri hareket bildiren fiil ya da fiilimsilere bağlayarak hareketin gerçekleştiği, yöneldiği, yaklaştığı yeri ya da varlığı gösterir.

Bitig pîçine çün kolğaştı ol hür / Kavuşturdı eli 'anberğa kâfur “O huri mektubun kıvrımlarına elini uzatınca kâfur, (hurinin) elini kokuya kavuşturdu (elinin güzel kokmasını sağladı)” (DN 355).

Yana zülfümğa hem çulğaşmağın hiç “Yine saçlarıma bürünme hiç” (DN 275).

Bu sudın ur hıred közine toprak “Bu sudan akıl gözüne toprak sür” (DN 107).

'Ömri yüz yigirmige yetti. “Ömrü yüz yirmiye ulaştı.” (NMSF R75b/4).

Ölügni hem ol yerge defn ettiler “Ölüyü de oraya defnettiler” (Sİ 1019).

Loqmân bin 'âdnı neçe kişi bile ol kavm yamğur du 'âsı için mekkege yiberdiler “Lokman bin Ad'ı bazı kişilerle birlikte yağmur duası için Mekte'ye gönderdi” (TEH 4a/11).

Otnı? yakınığa kişi bara almas érđi “Ateşin yakınına insan yaklaşamazdı” (TEH 6a/2).

Deryâdın köprüg birle narı yüzge ötüptürler “Köprü ile ırmağın öteki tarafına geçmişler” (KTMA 9a/14).

Kazvînde bir bâğğa kirdim “Kazvin'de bir bağa girdim” (KTMA 9b/7-8).

Rümdın çerig tartıp horâsânğa yörüdi “Rum'dan ordu çıkarıp Horasan'a yürüdü” (KTMA 4a/18).

Kêçrek kalsalar köprüg üstige gavgâ bolup suğa yıqılur imkânı bar “Daha geç kalırlarsa köprüde kavga çıkıp (insanların) suya düşme ihtimali vardır” (KTMA 9a/15).

Andın ‘ilm tahşili için şehrgâ keldi. “Ondan ilim tahsil etmek için şehre geldi” (MN I 321/T141).

Bir avuç tofrağnı meleküt haylide hilâfet tahtığa olturtmaq ağa yaraşur “Bir avuç toprağı ruhlar ve melekler topluluğunun hilafet tahtına oturtmak ona yaraşır” (MK 2a/11).

Mülk ehli başığa altın bile dürrler saçar “Ülkesinde yaşayan insanların başına altın ve inci saçar” (MK 6a/10-11).

Öyge kelmış dep haberler aytıban cānānedin “Eve gelmiş diye sevgiliden haber verip” (FK 516/1).

Barça ‘ālemğa yayıldı bil ki hüsnü? pertevi “Bil ki güzelliğinin ışığı bütün dünyaya yayıldı.” (ŞHD 9a/9).

Bu kêçe külbemğa keldi ol kıyaşım yaşurun “Bu gece o güneşim gizlice kulübeme geldi” (BD 46/1).

Ġam okları yemîn ü yesārımğa sançılıp / Ġldin uçup çıkargâ tapıp-mên ‘aceb kanāt “Gam okları sağıma soluma saplanıp halktan uçup çıkmaya acaba kanat bulabilecek miyim” (BHTD III/3).

Bu ayulğan üç yurtğa bardılar. “Söylenen üç yurda vardılar.” (ŞT 65b/6).

Ġurnı? tağlarığa qar köp tüşüp erdi “Gur’un dağlarına çok kar yağmıştı” (ŞT 75a/15-16).

Köp emgekler körgendin so? yaşımız ottuz tokkuzğa yetkende tārīh mi? taqı elig birde yılan yılında Ġ‘ārezm memleketinde atamız tahtında olturup yurt işige meşğül bolduk “Çok eziyetler gördükten sonra yaşımız otuz dokuza ulaştığında, 1051 tarihinde, yılan yılında, Harezmi’de babamızın tahtına oturup memleket işleriyle uğraştık” (ŞT 65b/1-2-3).

Tokkuz mi? koy ve tokkuz yüz yılkı öltürtdi bulğaradın toksan tokkuz havz kıldurup tokkuzığa ‘arağ ve tohsanığa kıımız tolturtdı “Dokuz bin koyun ve dokuz yüz bin yılki öldürttü. Derilerinden doksan dokuz havuz yaptırıp dokuzuna rakı, doksanına kıımız doldurttu” (ŞT 78b/2-3).

Birevge këydürüp tāk-ı Ġusrevi / Birevni Ġl içre gedā eyledi “Birine Husrev’in tacını giydirip diğeri memleketin dilencisi yaptı” (PSH 19a/1-2).

Cüst ü çālāk yörüp ol ‘imāretğa yetip bir nev’ kılıp anı içiğe kirdi vü etrāfiğa nazar saldı “Hızla yürüyüp imarete ulaşıp bir şekilde içine girdi ve etrafına baktı” (PSH 17a/5-6).

Tā on yaşığa kirgünçe 'ilm taleb kıldı “On yaşına girince ilim öğrenmek istedi” (PSH 2a/2).

Yahşılık kılğıl, deryāğa taşla “İyilik yap, denize at” (ÇKNT 12a/12).

Çağatay Türkçesinde ekin bu işlevi sıfır ek (ø) ile de gerçekleşebilir.

Şatrenc bisāṭın alıp yırtıp yığaçlarını her yan saçtı. “Satranç tahtasını alıp yırtıp her tarafa saçtı.” (NMŞF R86a/24-25).

İşim tağ üzre her yan eşk seyl-ābını sürmekdür “İşim dağ üzerinden her yana gözyaşı selini akıtmaktır.” (ML B11b).

Köydürüp her yan külümni savurdu? “(Beni) yakıp külümü her yana savurdun” (LT 1188).

Buhārāni hem alıp daruğa koyup Belh bardı “Buhara’yı da alıp (ora-ya) yönetici koyup Belh’e gitti” (BN 75a/14).

Geh turup meydān ara eṭrāfğa salıp nazar / Her taraf yüz kan töküp bir gamze-i hūnhārıdın “Bazen meydanda etrafa göz atınca her tarafa kan döken bir yan bakışı her tarafa yüzlerce kan döktü” (BHTD LI/4).

Bedeḥşān üsti birlen Semerkand keldi. “Bedeḥşān üstünden Semerkant’a geldi” (ŞT 75b/13).

3.2.2. İçinlik, Mahsuluk İşlevi

Yönelme hâli eki, bu işlevinde fiilde belirtilen durumun yalnız bir varlığa özgü olduğuna, o varlıkla ilgili olup o varlık üzerinde özelleştigiğine işaret eder. Ek, Çağatay Türkçesinde temel işlevinden sonra en çok bu işleviyle kullanılmıştır. Ekin bağlı olduğu yönetici öge, çoğunlukla ek-fiille çekimlenmiş isim niteliğindedir. Ancak yönetici ögesi fiil olan örnekler de bulunmaktadır.

Yüzü? ayına köptür müşteriler “(Senin) ay gibi yüzünün müşterisi çoktur” (DN 197).

Ayağı? tozu bolğay sürme közge “(Senin) ayağının tozu göze sürme olsun” (DN 476).

Ki gerdün müşterî boldı sözümgē “Dünya sözlerime müşteri oldu” (DN 876).

Közül zahmına bu bir merhem érđi “Bu, gönül yarası için bir merhemdi” (DN 306).

Bendüye bile bestām aṭa hem tağayı érdiler ve hem sipehsālār “Bendüye ile Bestam onun hem dayısı hem de ordu komutanıydı” (KTMA 13a/21).

Hürmüzni? égeçisini tutup kim şüpürğa hāla bolğay esir kılıp nikāhığa kıvürüp mülkni buzup kayttı “Hürmüz’ün kız kardeşini ki Şâpûr’un halası

olmalı, esir edip nikâhına alıp ülkeyi de viraneye çevirip döndü” (KTMA 9a/17).

Melike içkeridin şâpûrğa müttefik bolup korğanni şâpûrğa bérdi “Melike içeriden Şâpûr ile iş birliği yapıp (Şâpûr’a müttefik olup) kaleyi Şâpûr’a teslim etti” (KTMA 9a/19-20).

Mülk mence mevrû//idür “Mülk bana baba mirasıdır” (KTMA 10b/1).

Ol dağı atasığa veli’ahd érdi “O da babasının veliahtı idi” (KTMA 6b/21).

Saltanatka şecâ’atdın güzür yoktur “Saltanat için yiğitlik gereklidir” (KTMA 10b/2).

’Adil pâdişâh Hâkdın halâyıqka rahmetdür ve memâlikke mûcib-i emniyet ü ref’et “Adil hakan, Hak’tan halka rahmet, ülkelere de emniyet ve ululuk sebebidir” (MK 6a/8).

Bîmârlar hâliğa şefkat kerek “Hastaların durumu için şefkat gerekir” (MK 16b/2).

Nökerlerige âş hân-kâh râtibesidin ve çihreleriğa ma’âş şeyh ü müderris vazîfesidin “Korucularının yiyeceği tekkenin ödeneğinden, görevlilerinin geçimi şeyh ve müderrislere ayrılan paradandır” (MK 10b/11-12).

Şehğa sipâh dervişler du’âsıdur, fuqarâ himmeti ve tê’ri rızâsıdur “Hakan için gerekli olan asker, dervişlerin duası, fakirlerin himmeti ve Tanrı’nın rızasıdır” (MK 12a/2-3).

Zehr bérıp bîmâr öltürgüçi tabîblik bularğa naşîb, zür bile öltürgüçi yaşşılar bularğa köre türk tabîb “Zehir vererek hastaları öldüren hekimlik bunların nasibi(dir), zorbalıkla öldürülen iyiler bunlara göre hekimden kaçmıştır” (MK 10a/9-10).

Yoqni bar kılamak ve barnı yok kılamak anı? kudretiğa âsân “Yoğu var etmek ve varı yok etmek O’nun kudreti için çok kolaydır” (MK 2a/8-9).

Tabîbka öz fennide hazâkat kerek “Bir hekim için gerekli olan, kendi alanında usta olmaktır” (MK 16b/2).

A?a bâkî olsun cihândârlık “Padişahlık onun için baki olsun” (MK 7b/7).

Halâyıqka bu şehdin olsun neşât / Demî bolmasun hâlî andın bisât “Bu hakanın varlığı insanlar için mutluluk kaynağı olsun ve taht bir an bile onsuz kalmasin” (MK 7b/8).

Edâsın özige farz bilür “Yaptıklarını söylemeyi kendisine farz bilir” (MK 3b/1).

Fiğân ki yâr ma?a yâr bolmadı hergiz / Enîs-i hâtır-ı efgâr bolmadı hergiz “Ah! Sevgili bana asla yâr, yaralı gönle dost olmadı” (BHTD XXX/1).

Mèn zārğa sèn dèk yine bir yār tapılmas / Sèn yārğa mèn dèk yine bir zār tapılmas “Benim gibi zavallıya senin gibi bir sevgili, senin gibi bir sevgiliye de benim gibi bir âşık bulunmaz” (BHTD XIV/1).

Dèdi Mūsā Hūdāvendā du ‘ā kay vaqt icābetdür / Dèdi Allāh seher turup du ‘āğa kol kötergen bar “Musa dedi: Ey Allah’ım, dua hangi vakit kabul olur? Allah dedi: Seher vakti kalkıp dua için el kaldıran var.” (MN 18/123).

Dèdiler Hāzret-i Mūsā birāder / Bolurmusiz özi?iz bizge rehber “Sevgili Musa birader, bize rehberlik eder misiniz, dedi” (MN 3/10).

Qarārım yoq otururğe tururğe hiç sâ ‘atı “Oturmaya, durmaya hiçbir saatim, zamanım yok” (MN 44/11).

Çilān aydı ki mēndür-mèn nā-yāb / Hemme ağırık devāsığa esbāb “Hünnap dedi ki eşsiz olan benim, bütün hastalıkların tedavisine yararım, her derde devayım” (MM 75).

Munça ta ‘rīf ma?a kılmış / Ne had özgelerge ziyāde söz kılmış “Bu kadar söz benim için söylenmiş(tir), başkaları için bu kadar söz söylenmiş midir” (MM 108).

Tapılmas mèn barça gedāylarğa / Kısmetim boldı şāh u baylarğa “Ben yoksullar için bulunmayanım, şahlara ve zenginlere kısmet oldum” (MM 111).

Sēni yēydür ġarīb şāh u gedā / Tüşkeni? boladur eşekke ġızā “Seni yoksul şahlar ve dilenciler yemektir, düşen (meyvelerin) eşek(ler)e gıda olmaktadır” (MM 17).

Aşnı ve sunı andağ üleştürğüçi yoq turur kim gedāydın tā pādīşāhğaça ve kumurskdın tā pīlğaça ve çipindin tā simurğğaça barçasını? ahvālīga lāyık berür “Yiyeceği ve suyu yoksuldan padişaha, karıncadan file, sinekten anka kuşuna kadar hepsinin durumlarına uygun biçimde (onun gibi) paylaştıran yoktur” (ŞT 65a/3-4-5-6).

Bu sözge tüşünü? “Bu söz üzerine düşünün” (ŞT 82a/3).

Muhammed barıp a?a nöker boldı “Muhammed gidip onun hizmetine girdi (onun için hizmet etti)” (ŞT 76b/1).

Türkni özi?izge pādīşāh bilip anı? sözündin çıkma? tēdi “(Yafes’in oğlu) Türk’ü kendinize padişah bilip onun sözünden çıkmayın, dedi” (ŞT 69a/8).

Belī emdi sipāhgerçilikni örgengil dēp oğlige mahrem-i rāz kırk yigit koşup çehār bāğ-ı hıyālīga yiberdi “Evet, şimdi askerliği öğren diye oğluna gizlice kırk yiğit verip Çeharbağ’a gönderdi” (PSH 2a/4-5).

Sa?a Hākdın mundağ kısmet yazıldı “Senin için Allah tarafından böyle kısmet yazıldı” (PSH 9b/2).

Mu?a bir hîle kılmağ lâzumdur “Bunun için bir hile yapmak gerekir” (PSH 12b/4).

Öz özi?e ayttı ki “Bu devlet **hiç kimge** müyesser bolğan emesdür “Kendi kendine şöyle dedi: “Bu devlet hiç kimseye nasip olmuş değildir” (PSH 18b/7-8).

Anı tonumağğa yol yokdur “Onu tanımaya yol yoktur” (ÇKNT 1b/7).

Dost demegil ol kişini kim dostları?ğa düşmendür “Dostlarının düşmanı olan o kişiye dost deme” (ÇKNT 25b/10).

Her işğa bir vaktı ta ‘yîn kılurlar “Her iş için bir vakit belirlerler” (ÇKNT 33a/1).

Né özige fâyidesi bar ve né **ğayrige** “Ne kendisine faydası var ne başkasına” (ÇKNT 8b/12-13).

Ni ‘metni? tamamı halâyıq birle boldı ve **halâyıqğa** siyâset lazım keldi “Nimetlerin tamamı insanlarla birlikte ortaya çıktı ve insanlara siyaset gerekti” (ÇKNT 3a/1).

Pâdişâhlar naşihatige ‘amel kılmağ vâcibdür “Padişahların nasihatlerine göre davranmak vaciptir” (ÇKNT 25a/2).

3.2.3. Amaç, Sebep İşlevi

Amaç, sebep işlevli yönelme hâli ekli öge, yönetici ögeye yöneltilen *ne için, hangi sebeple, hangi amaçla* gibi soruları cevaplayarak fiilin gerçekleşme amacına ya da sebebine açıklık getirir. Bu işlevinde ek, kimi zaman isimlere kimi zaman da isim-fiil veya sıfat-fiil türünden bir fiilimsiye gelmiştir. Ekin bağlı olduğu yönetici öge çoğunlukla fiil ya da fiilimsi, kimi zaman da ek-fiille çekimlenmiş isimdir.

İsim + yönelme hâli eki

Ercâsb intikâmığa yıbardı “Ercasb’dan intikam almak için gönderdi” (KTMA 4b/6).

Öz mülkidin **ilm talebiğa** şehrga kélip érdi. “Ülkesinden ilim öğrenmek için şehre gelmişti.” (MN I 260/T124).

Bir kün Oğuz yıraq yerge avğa kétđi “Bir gün Oğuz uzak bir yere ava (av için) gitti” (ŞT 71b/11).

İsim-fiil + yönelme hâli eki

Füsün kılmağğa açıp lebleri? til “Dudakların büyü yapmak amacıyla söze başlayıp...” (DN 325).

Til açtı bende tég süsen kopup āzād ornundın / Okumağlıqğa şeh me-dhin yasadı kadd-ı bālānı “Susen yerinden serbestçe kalkıp bende gibi dile

geldi ve padişahın medhini okumak için yüksek boynunu gösterdi.” (MSD 287).

Kimni öltürmekke atsa? ok mēni? cānım çıkar “Oku kimi öldürmek için atarsan at benim canım çıkar” (NŞ 83/6).

Anı tutmağğa tamğa çıktı “Onu tutmak için dama çıktı” (TEH 17a/5).

Ġamzesi her dem ki kan tökmekke hūnī istedi / Kōzleri mēn kanı tolğan sarı imā kıldılar “(Sevgilinin) gamzeleri kan dökmek için huni istedi. Gözleri kanı dolmakta olan beni işaret etti.” (FK 159/3).

Şevk otğa yanmağğa özin urdı Nevāyī / Kavdu? kēl ü lutf ēyleben ol tilbeni yandur “Nevāyī (sevgiliye duyduğu) şevk ateşiyle yanmak için kendini vurdu (sen de onu) kovdun. Gel ve lütfederek o divaneyi yak.” (FK 143/7).

Sıfat-fil + yönelme hâli eki

Alarnı kaytarur üçün her keçkurun haber kılurğa naqqāre kaçarlar “Onları geri çağırarak için her akşam haber vermek üzere nekkare çalarlar” (KTMA 9a/14).

Alarnı? kemālāt-ı āvāzesin eşitip yırak yollar kaṭ' kılip mübārek şöhetleriğā müşerref bolurğa kēlgenler alarnı aşhāb arasında gāyet-i ta'ayyūnlukdın muṭlakā tanimaslar ērdi “Onların olgunluklarının sesini, ününü işitip, uzak yollardan kutlu sohbetleriyle şereflemeye gelenler onları meclistikeler arasında özelliklerinden hiç tanıyamazlardı” (HM T759b/22-23-24).

Mülk bāğın ma'mūr kılurğa ebr-i sīr-āb mülk ehli közin yaraturğa mihr-i cihān-tāb “O, ülke bağlarını imar etmek için yağmurla dolu bulut ve halkın gözünü aydınlatmak için cihanı aydınlatan güneştir” (MK 7a/6-7).

Ulemā kētürgen gül-āb şişeleri kim hālī kılip bāde salurğa kāfī mülazımları alıp “Bilgelerin getirdiği boş kalmış gül suyu şişelerini adamları şarapla doldurmak üzere alır” (MK 10b/8).

Yetti yüz yılını? içide seksendin artuğ kişi imān keltürmegenige açığılanıp halkğa du'ā-yı bed kıldı “Yedi yüzyılın içinde seksenden fazla kişinin iman getirmemesine öfkelenip halka beddua etti” (ŞT 68b/1).

3.2.4. Değer, Bedel, Karşılık İşlevi

Ekin işlevlerinden biri de bir varlığın değdiği karşılığı, önem derecesini, değerini ifade etmektir. Örneklerde değer, bedel, karşılık işleviyle kullanılan ekin yaygın olarak *al-* “almak”, *sat-* “satmak”, *bēr-* “vermek” gibi fiillerin yönetim alanında olduğu görülmüştür.

Mēni ēki aqçağā alğaylar “Beni iki akçe karşılığında alacaklar” (TEH 8a/14).

Bir tebessümğa lebidin cānı bērdim sūd üçün / Cānım alıp la'li anı? bolmadı ḥandān nē sūd “(Sevgilinin) dudağından bir tebessüm karşılığında can(ımı) verdim. Canımı aldığı hâlde dudakları gülmedi, ne fayda!” (FK 131/3).

Zülfi sevdāsığa naqd-i ‘ömr bērdim āh kim / Yētmedi cānımğa bu sevdāda cüz noqşān nē sūd “(Sevgilinin) saçlarının sevdasına ömrümü verdim. Canıma bu sevdadan zerre kadar ulaşmadı, ne fayda!” (FK 131/4).

Kişi almas sēni satıp pulğa “Kimse seni parayla alıp satmaz” (MM 16).

3.2.5. Görelilik İşlevi

Ek, kimi zaman tek başına kimi zaman da *köre* “göre” edatı ile birlikte kişinin bir durum, olay, konu veya düşünce karşısındaki tutumunu, görüşünü, bakış açısını ifade eder.

Sizge āsāndur eger mēn bolmasam “Eğer ben olmasam sizin için kolaydır.” (LD 2576).

İskenderge ariştonı? rayı dil-pezīr tüşüp “Aristo’nun düşüncesi İskender’e hoş gelip...” (KTMA 6b/8).

Misāfirğa her öy bir ṭurfe menzil “Misafir için her ev bir konaklama yeridir” (SM 99/12).

Mundaḳ şāhğa müslimān bēg nebi ḥidmetide törtevdin biri dēk “Böyle bir hakan için bir İslam beyi, Hz. Peygamber’in hizmetindeki dört kişiden biri gibidir” (MK 7b/9).

Mundaḳ ṭabībni? yüzi marīz köḷlige maḥbūbdur ve sözi bīmār cānığa merḡūbdur “Böyle bir hekimin yüzü hastanın gözüne sevimli görünür ve sözleri de hastanın gönlüne hoş gelir” (MK 16b/7-8).

Zehr bērip bīmār öltürgüçi ṭabīblik bularğa naşīb, zūr bile öltürgüçi yaḥşular **bularğa köre** türk ṭabīb “Zehir vererek hastaları öldüren hekimlik bunların nasibi(dir), zorbalıkla öldürülen iyiler bunlara göre hekimden kaçmıştır” (MK 10a/9-10).

Seni yalḡuz kēlmaḡı?-çün maḡa manzūr ēmesdür / Özi? yalḡuz kēlip munda ki ‘ālemler ḡalıp yolda “Bana göre (bu söylediklerin) senin yalnız gelmene bir mazeret olmaz, ümmetlerini yolda bırakıp kendin yalnız geldikten sonra” (MN 10/59).

Ma nāsı barçağa ma lūm turur “Anlamı herkesçe bilindir” (ŞT 72a/14).

Bu kün maḡa āḥir zamān bolupdur “Bu gün benim için zamanın sonu demektir” (PSH 8b/6).

3.2.6. Vasıta İşlevi

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ekinin işlevlerinden biri de fiile sorulan *kim ile, ne ile, hangi yolla, nasıl* gibi sorulara cevap vermek yani fiilin hangi vasıtayla, ne şekilde gerçekleştiğini göstermektir. Bu işlevinde ek, kimi zaman bir fiil ya da fiilimsinin kimi zaman da ek-fiille çekimlenmiş bir ismin yönetimindedir.

Kefenni kaᅇa bulᅇap lâle yaᅇlık “Kefeni lale gibi kana boyayıp” (DN 344).

Hâlâ ol işke meşᅇöldur. “Hâlâ o işle meşᅇöldür” (MN I 254/T122).

Kâtiblikke meşᅇür êrdi. “Kâtiplikle meşᅇur idi” (MN I 61/T44).

Tört dîvânᅇa meşᅇürdur. “Dört divanı ile meşᅇurdur” (ME 11-269b).

Alarnıᅇ kemâlât-ı âvâzesin êşitip yıraᅇ yollar kaᅇ kılıp mübârek şohbetleriᅇa müşerref bolurᅇa kélgenler alarnı aşᅇâb arasında ᅇâyet-i ta’ayyünlükᅇin muᅇlakâ tanımaslar êrdi “Onların olgunluklarının sesini, ününü işitip, uzak yollardan kutlu sohbetleriyle şereflenmeye gelenler onları meclistikeler arasında özelliklerinden hiç tanıyamazlardı” (HM T759b/22-23-24).

ᅇufûliyyetleri eyyâmıᅇa bu nev’ âsar u’alâmet köp menᅇöldür; [eᅇt êterge meşᅇöl bolulsa söz uzar “Çocukluk günlerine ait bu türlü belirtiler ve işaretler çok anlatılmıştır, kaydetmeye uğraşılrsa söz uzar” (HM T759a/24-25).

Şevᅇ otıᅇa yanmaᅇka özin urdı Nevâyî / Kāvduᅇ kél ü lutf eyleben ol tilbeni yandur “Nevâyî (sevgiliye duyduğu) şevk ateşiyle yanmak için kendini vurdu (sen de onu) kovdun. Gel ve lütfederek o divaneyi yak.” (FK 143/7).

İşᅇ sıfatıᅇa muttaşıᅇdur “Aşk sıfatıyla nitelendirilmiştir” (MK 58b/4).

Seyᅇün deryâsı kim Xujend suyıᅇa meşᅇürdur (BN I 2a/10).

Vefâᅇa at çıkardım köp ceᅇâ tartıp zihî devlet / Ki ehl-i işᅇ ara bu ismᅇa mevsüm bolᅇay-mên “Çok sıkıntı çekip vefayla şöhret oldum; âşıklar arasında bu adla anılmam (ne hoş saadettir)” (BHTD XLV/4).

Köp êmᅇekler körgendin soᅇ yaşıᅇımız ottuz tokᅇuzᅇa yetkende târîᅇ miᅇ taᅇı elig birde yılan yılıᅇında H’ârezm memleketinde atamız taᅇtıᅇında olturep yurt işiᅇe meşᅇöl bolduᅇ “Çok eziyetler gördükten sonra yaşımız otuz dokuza ulaştığında, 1051 tarihinde, yılan yılında, Harezmi’de babamızın tahtına oturup memleket işleriyle uğraştık” (ŞT 65b/1-2-3).

Pes nêᅇe miᅇ kişiler meniᅇ bu söz aytᅇanıᅇa bilmegenlerin bilip köᅇülleri hoş bola turur “İşte benim bu anlattıklarımın bilmediklerini öğrenen binlerce kişinin gönlü hoş olur” (ŞT 66a/10).

Hak emridin uşal cāmlar meyğa tolğay “Allah’ın emriyle o kadehler şarapla dolar” (MN 35/251).

Yüregim ğamge toldı hıç bir vakti açılmaydur “Yüreğim gamla doldu, hiçbir vakit açılmıyor” (MN 41/4).

‘Aşk otığa yana yana gül yüzüm soldı n’eyleyin “Aşk otuyla yana yana gül yüzüm soldu, neyleyim” (PSH 23b/1).

Derd-i hicrāna peymānim toldı n’eyleyin “Kadehim ayrılık derdiyle doldu, neyleyim” (PSH 23b/2-3).

Kēlip körgil kö?lüm kana boyaştı “Gel de gör, gönlüm kana boyandı” (PSH 9b/7).

Şenüber kōlını köterip du ‘āğa meşğül bolup zār zār yığlaşıp hemeleri āmīn dēdier “Senuber elini kaldırıp dua edip ağlarken hepsi birden âmin dediler” (PSH 8a/11).

Açlıkğa ölgen hübrağdur, gedāynı? nāni birle tiriglik kılğunça “Fakirin ekmeğiyle hayatta kalmaktansa açlıkla ölmek daha iyidir” (ÇKNT 26a/8).

Ey oğul; hūşu? birle bolğul, yigitliki? ve yaşlıkı?ğa mağrūr bolma “Ey oğul, akıllı ol, gençliğinle gururlanma” (ÇKNT 29a/4).

Fazilet ve hüneri?ge gurūr kılma “Fazilet ve hünerinle gururlanma” (ÇKNT 16b/10).

Halāyıkı? ğamıge şādlık kılmağay-sēn tā halāyık sēni? ğamı?ge şād bolmağay “İnsanların dertlerine sevinmeyeceksin ki insanlar da senin derdinle mutlu olmasınlar” (ÇKNT 10a/11).

Her yahşı yamanğa derhāl şādmān ve ğamgīn bolmağil ki bu küdekler işidür “Her iyilik ve kötülükle hemen mutlu veya mutsuz olma, çünkü bu çocukların işidir” (ÇKNT 12b/10-11).

3.2.7. Üstünlük, Karşılaştırma İşlevi

Ek, kimi örneklerde isimleri fiillere üstünlük, karşılaştırma işlevi ile bağlamıştır.

Bolur bir ayğa her kün mukābil “Her gün bir aya karşılık gelir” (DN 536).

Kim etiptür ‘aselğa sirke tercīh “Kim sirkeyi bala tercih ederse...” (DN 603).

Āteş bizge galebe kıldı “Ateş bize galip geldi” (NMŞF R154a/3).

Eger alarğa ğālib kēlse? sēn dēgen dēk kılay yok ērse sēni helāk ētey “Eğer onlara üstün gelirsen senin dediğin gibi yapayım yok eğer yenemezsen seni öldüreceğim” (TEH 11b/9-10).

Özin 'ışk bābıda **Ferhād ve Mecnūnğa** *tercīh kılıptur*. “Kendisini aşk hususunda Ferhād ve Mecnun’a tercih etmiştir (kendisini Ferhat ve Mecnun’dan üstün görmüştür).” (MN I 461/T246).

Ve her nev’ el şohbet ü huşūşiyyeti ki alarğa heves bolğay, bu fakırni? tecribesi alarğa bes bolğay “Her çeşit insanın sohbet ve özel durumuna heves etmek yerine bu fakirin tecrübelerini tercih ederler” (MK 5b/5).

Özü?ge *kıyās kılğıl* “(Onları) kendinle karşılaştı” (ÇKNT 3a/12-13).

Bilgil ki şāhib-i şerī’at, namāznı hemme dīnlerğa berāber kılıpdur “(Şunu) bil ki Peygamberimiz, namazı bütün dinler için eşit kılmıştır” (ÇKNT 4b/2).

3.2.8. Durum İşlevi

Kimi zaman ek, fiilin nasıl, ne şekilde gerçekleştiğini ifade eder.

Firākıdın körüp cevri ü sitemni / Sığışdurup biri birige *ğamni* “Ayrılık acısıyla acı çekip, dertleri birbirine (iç içe) sığıştırıp...” (DN 165).

Firāvān pend bērdim öz özümge “Kendi kendime bol bol nasihat ettim” (DN 204).

Kebüter tēg ağız ağızığa *koğay* “Güvercin gibi ağız ağıza koyacak” (DN 540).

Te’emmül kıldı bir dem öz özige “Bir an etraflıca kendi kendine düşündü” (DN 374).

Katık bolğandın so? biri birige *yapışa turur* “Katılaştıktan sonra birbirine yapışır” (ŞT 72a/16).

Öz özi?e *ayttı ki* “*Bu devlet hīç kimge müyesser bolğan emesdür*” “Kendi kendine, bu devlet hiç kimseye nasip olmuş değildir, dedi” (PSH 18b/7-8).

3.2.9. Bulunma İşlevi

Ek, kimi örneklerde bulunma hâli ekinin işlevini yerine getirmektedir. Ancak bu örneklerin sayısı sınırlıdır.

Dēgil Mūsā kēlip tursun bu yerge / Kulağ salsun meni emdi sözümge “Söyle Musa burada dursun, sözlerime kulak versin” (MN 2/6).

Eyā Mūsā bu yerge *ğusl kıлма?* “Ya Musa, burada gusletmeyin” (MN 4/19).

Pencşenbe kün nidā kēlür ümmetlerge / Hāzır bolu? tūbā dıraht sā-yesiğe “Perşembe günü ses duyulur ümmetlere: Tuba ağacının gölgesinde hazır olun” (MN 30/213).

Vaktâki sên bir kişige yaşıllık kılsa? körgil ki yaşıllık kılğan vaktâda kaçça rāhat ve hoşluk ki ol kişige yetipdür, sēni? kö?lü?ge çendān rāhat ve hoşluk peydā bolur “Ne zaman sen bir kişiye iyilik yapsan o kişi huzurlu ve mutlu olur, senin gönlünde de huzur ve mutluluk ortaya çıkar” (ÇKNT 10b/6-7).

3.2.10. Özne (Eyleyen) İşlevi

Yönelme hâli eki, öznesi doğrudan belli olmayan meçhul fiillerin öznesine işaret edebilir (Eckmann, 2003: 67-68). Bu tür kullanımlarda yönelme hâli ekli öge, aslında fiili gerçekleştiren mantıksal öznedir.

Avda rūhı gāzālī ecel oқиға қатіл boldı “Avda ruh ceylanı ecel oku ile katledildi (Avda ecel oku ruh ceylanını katletti)” (KTMA 7a/7-8).

Ol hem atasını? қатіліға мақтұл boldı. “O da atasının katili tarafından katledildi” (MN I 46/T50).

Muḥammed Zekerıyyā öyige barıp şākirdleriğa maṭbūḥ ve eftimun kaynatturup içti “Muhammed Zekeriya, evine gidip öğrencilerine matbuh⁴ ve eftimum⁵ kaynattırıp içti” (ÇKNT 16a/9-10).

3.2.11. Zaman İşlevi

Ek, fiilde gösterilen hareketin yapılma zamanını, süresini gösterebilir.

Bu künnü? işini sên ta?ğa saldı? ay cāhil “Ey cahil, sen bu günün işini yarına bıraktın” (LD 44).

Ehl-i cennet ḥurrem bolup anda yatqay / Ērtesige ol münādī nidā kılğay “Cennet ehli olanlar mutlu olup orada yatar, ertesi gün o tellal bağırır” (MN 28/195).

3.2.12. Zamanda Sınırlama İşlevi

Yönelme hâli ekinin işlevlerinden biri de fiilde gösterilen hareketin zaman bakımından sınırlarını çizmektir. İncelenen eserlerde ekin bu işlevini tek başına değil, edat ya da başka eklerle birlikte yerine getirdiği görülür.

Yönelme hâli ekli isim + edat (têgrü, dëgin, dëginçe, tēgi)

Yönelme hâli eki, bağlandığı edatlarla birlikte fiilde belirtilen hareketin zamanını sınırlar.

Her kēçe ta?ğa tēgin kök künbezi içre yanar “Her gece sabaha kadar gök kubbesi içinde parıldar” (MSD 10).

Ay yüzü?nü? ḥasretinde her kēçe ta?ğa dëgin / Közlerimni? yaşıdın yer üzre āḥter saçılır “Ay yüzünün hasretiyle her gece tan vaktine kadar göz yaşlarımdan yere inciler saçılır” (GD 817).

4 Matbūḥ: Bir sıvı içine konulup kaynatılmış veya haşlanmış ilaç (Uygun, 2021: 430).

5 Eftimun: Çiçeği, yaprağı ve kabuğu hastalıkların tedavisinde kullanılan bir dağ bitkisi (Uygun, 2021: 326).

Kıyāmetğa tēgin seyr étse gerdūn tapmağay hergiz / Cihān mülki üçün bir siz tēgin sultān-ı haqqānī “Dünya, kıyamete kadar beklese de sizin gibi adil bir sultanı asla bulamaz” (LD 118).

N’iyleyin kim şubhğa tēgrü tirig koymadı tün “Gece, sabaha kadar (bende) can bırakmadı, ne yapayım” (FK 519/5).

Nēcege tēgrü tizgünür-sēn uşbu bāğ u bustāna “Bu bağ ve bahçede ne zamana kadar çekinerek yaşayacağım?” (ŞHD 110b/3).

Çıkma hâli ekli isim + yönelme hâli ekli isim

Ezeldin ebedge işim boldı şād “İşim ezelden ebede şad oldu.” (ŞHD 29b/11).

Kündin künge derdim boldı ziyāde “Derdim günden güne arttı” (BOD 23a/3).

Kündin künge elemlerim boldı ziyade “Elemlerim günden güne arttı” (PSH 16b/3).

Ellig yıldın tā atmışğa her ayda özide kemlik ve noqşān tapar “Elli(n-ci) yıl(ın)dan altmış(ıncı) (yılına) kadar her ay kendinde eksiklik bulur” (ÇKNT 31a/1-2).

Sınırlama hâli ekli isim

Yönelme hâli eki, zamanda sınırlama işlevini eşitlik eki ile birlikte de yerine getirebilir. Bu durumda ortaya çıkan +GAÇA, +KAÇA eki, tarafımızdan hazırlanan başka bir çalışmada *sınırlama hâli eki* olarak adlandırılmıştır⁶.

Her kimerse zāhidlık kılsa ‘ilmsiz ‘ömrini? āhiriğaçā dīvāne bolğay “Dayanağı ilim olmayan zahitler ömrünün sonuna kadar divane olur” (ÇFK 24b/1).

Ol zamānğaçā kim yulduzlar āsmānda köp bolğay “O zamana kadar yıldızlar gökyüzünde çok olacak” (ÇFK 16b/21)

Ol zamānğaçā kim yulduzlar āsmānda köp bolğay. “O zamana kadar yıldızlar gökyüzünde çok olacak.” (ÇFK 16b/21)

Ve altı yılğaçā anı? hıdmetide bu nev’ bolur érdim “Ve altı yıla kadar onun hizmetinde bu şekilde oldum” (NMFS R116b/26).

Tün yarımğaçā bu nev’ édi “Gece yarısına kadar bu şekildeydi” (BD 108/7).

Bir yılğaçā kişi birlen sözleşmedi “Bir yıl kadar kimseyle konuşmadı” (ŞT 186/17).

6 Bk. Uçar, F. M. (2011). “Çağatay Türkçesinde Sınırlama Hâli”. *TÜBAR*, XXIX, 421-446.

Çıkma hâli ekli isim +sınırlama hâli ekli isim

Taʔdın aqşamğaça nāz uykusı içre ol köz “O göz, tan vaktinden akşam kadar naz uykusundadır” (NŞ 620/4).

Andın bu tārīḫğaça yigirmi beş yıldur ol devletka müşerrefdür “O zamandan bu tarihe kadar yirmi beş yıldır ki o devletle şereflenmiştir” (MN I 320/T140).

Her şabāhdın tüş vaqtıça ve pīşīndin aqşāmğaça olturup anca iş kırlurlar “Her sabahtan öğlen vaktine, her ikindiden akşama kadar oturup o kadar çok iş yapılır” (KM 10a/15).

Atmışdın yetmişgeçe her haftada özide kemlik körer “Altmışından yetmişine kadar her hafta kendinde bir eksiklik görür” (ÇKNT 31a/3).

3.2.13. Mekânda Sınırlama İşlevi

Yönelme hâli eki, fiilde belirtilen hareketi mekân bakımından sınırlar. Bu işlevini de *zamanda sınırlama* işlevinde olduğu gibi başka ekler ve *tégrü, değin, değinçe, tēgi* gibi edatlar yardımıyla yerine getirir.

Yönelme hâli ekli isim+ edat (tégrü, değin, değinçe, tēgi)

Ki meydān başığa değin yetkürüp “Meydan başına kadar ulaştırıp” (Sİ 2210).

Çıkma hâli ekli isim + yönelme hâli ekli isim + edat (tégrü, değin, değinçe, tēgi vb.)

Amma Türknî? uluğdın kiçikige değinçe ve nökerdin bēgiğe değinçe Sart tilidin behre-menddürler “Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Sart dilinden nasiplerini almışlardır” (ML B7b/9-10).

Çıkma hâli ekli isim + yönelme hâli ekli isim

Kö?üldin kim kö?ülge yol durur derler ğalaṭ ermiş / Ki mihrim hiç teʔir étmedi nāmihribānımğa “Gönülden gönüle yol vardır, derler, yalanmış çünkü sevgim, o vefasız sevgilime hiç etki etmedi” (BHTD XLVI/6).

Çıkma hâli ekli isim + sınırlama hâli ekli isim

Pādşāhdın gedāğaça elni? mühr ve tanuğlığı bile mükemmel bolup turur “Padişahın sıradan insanlara kadar diğer insanların da mühür ve tanıklığıyla mükemmel olarak kaydedilmiştir” (V 7b/13).

3.2.14. Çıkma, Uzaklaşma, Ayrılma İşlevi

Çağatay Türkçesinde ekin çok sık olmamakla birlikte çıkma hâli ekinin işleviyle kullanıldığı da görülmüştür.

Közüldē gamzesidin yüz cerāhat / Kōpup derd ü uçup közümgē rāhat
“(Onun) yan bakışlarıyla gönüldē yüzlerce yara, dert oluştu, gözümden rahatlık uçup gitti” (DN 164).

Mēni sēn körmegey-sēn özge hergiz / Perī tēg közü?e uçkay cemālim
“Beni asla görmeyeceksin, yüzüm gözlerinden peri gibi uçup gidecek” (DN 283).

Sonuç

Yönelme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki söz dizimsel ve anlam bilimsel işlevlerinin tespit edilmeye çalışıldığı bu çalışmada elde edilen sonuçlar aşağıda ifade edilmiştir.

1) Çağatay Türkçesinde +GA, +KA, +(n)A biçimlerinde olan yönelme hâli eki; isimleri fiillere, isimlere ve edatlara bağlayarak isimlerin söz dizimsel görevler üstlenmesini yani cümlenin veya kelime grubunun bir ögesi olmasını sağlar.

2) Ek, *yer, yön* bildiren, *yaklaşma* ifade eden temel işlevinin yanı sıra kelimeler arasında *amaç, sebep, durum, zaman, içlilik, mahsusluk, mensupluk, görelilik, bedel, karşılık, üstünlük, karşılaştırma, vasıta, zamanda ve mekânda sınırlama* gibi türlü anlam ilgileri oluşturur.

3) Ek, bu işlevlerini kimi zaman bağlandığı *köre, karşı, tēgrü, dēgin, dēginçe, tēgi* vb. edatlarla birlikte yerine getirir: *Ki meydān başığa dēgin yētkürüp* “Meydan başına kadar ulaştırıp” (Sİ 2210), *amma Türknî? uluğ-dın kiçikige dēginçe ve nökerdin bēgige dēginçe* *Sart* tilidin *behre-mend-dürler* “Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar *Sart* dilinden nasiplerini almışlardır” (ML B7b/9-10), *n'iyeyin kim şubhğa tēgrü tirig koymadı tün* “Gece, sabaha kadar [ben de] can bırakmadı, ne yapayım” (FK 519/5).

4) Ekin anlam bilimsel işlevlerinin ortaya çıkma biçimi, yönetiminde olduğu fiilin anlam alanıyla bağlantılı olup mental ya da hareket bildirir bir niteliğe sahip olan fiil, aynı işlevde bile değişiklikler oluşturabilmektedir. *Erbāb-ı garaž sözige zinhār inanma* “Düşmanların sözüne sakın inanma” (BHTD XXXV/1) örneğinde yönelme hâli eki, mental bir özelliğe sahip olan *inan-* “inanmak” fiilinin ilişkili olduğu varlığı belirtirken *andın ilm tahşili üçün şehrga keldi*. “Ondan ilim tahsil etmek için şehre geldi” (MN I 321/T141) cümlesinde ek, hareket bildiren fiilin yöneldiği, yaklaştığı yeri işaret etmektedir.

5) Yönelme hâli ekinin Çağatay Türkçesindeki söz dizimsel ve anlam bilimsel işlevleri aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir.

Tablo 1:

Ekin Anlam Bilimsel İşlevleri	Örnek Cümleler	Ekin Söz Diziminde Bağlandığı Yönetici Öge
Yönelme, yaklaşma, yön bildirme işlevi	<p><i>Ölügni hem ol yerge defn ettiler</i> “Ölüyü de oraya defnettiler” (Sİ 1019).</p> <p><i>Birevge keydürüp tãc-ı Hüsrevi</i> “Birine Hüsrev’in tacını giydirip...” (PSH 19a/1-2).</p> <p><i>Yigirmi yulğa yaqın şeyh ve mütevellî erdi</i> “Yirmi yıla yakın şeyh ve mütevellî idi” (MN I 314/T137).</p>	Fiil, filimsi, ek-fille çekimlenmiş isim
İçinlik, mahsusluk, mensupluk işlevi	<p><i>A2a bākī olsun cihāndārlik</i> “Padişahlık onun için baki olsun” (MK 7b/7).</p> <p><i>Pādīşāhlar naşihatige ‘amel kılamak vācibdür</i> “Padişahların nasihatlerine göre davranmak vaciptir” (ÇKNT 25a/2).</p> <p><i>Kirmekke ev yok.</i> “Girecek ev yok” (ŞT 73b/8).</p>	Fiil, filimsi, ek-fille çekimlenmiş isim, isim
Amaç, sebep işlevi	<p><i>Ercāsib intikāmığa yıbardı</i> “Ercasb’dan intikam almak için gönderdi” (KTMA 4b/6).</p> <p><i>Füsün kılamakça açıp lebleri? til</i> “Dudakların büyü yapmak amacıyla söze başlayıp...” (DN 325).</p> <p><i>Mülk bāğın ma’mūr kı-lurğa ebr-i sīr-āb mülk ehli közin yaruturğa mihr-i cihān-tāb</i> “O, ülke bağlarını imar etmek için yağmurla dolu bulut ve halkın gözünü aydınlatmak için cihanı aydınlatan güneştir” (MK 7a/6-7).</p>	Fiil, filimsi, ek-fille çekimlenmiş isim

Değer, bedel, karşılık işlevi	<i>Mëni êki akçağa alğaylar</i> “Beni iki akçe karşılığında alacaklar” (TEH 8a/14). <i>Kişi almas seni satıp pulğa</i> “Kimse seni parayla alıp satmaz” (MM 16).	Fiil, fiilimsi
Görelilik işlevi	<i>Ma'nāsı barçağa ma'lūm turur</i> “Anlamı herkesçe bilinir” (ŞT 72a/14). <i>İskenderge arıştonı? rayı dil-pezır tüşüp</i> “Aristo'nun düşüncesi İskender'e hoş gelip...” (KTMA 6b/8). <i>Misāfirğa her öy bir turfe menzil</i> “Misafir için her ev bir konaklama yeridir” (SM 99/12).	(+edat) fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim
Vasıta işlevi	<i>Fazilet ve hüneri?ge gurūr kılma</i> “Fazilet ve hünerinle gururlanma” (ÇKNT 16b/10). <i>Kefenni kanğa bulğap lāle ya?lık</i> “Kefeni lale gibi kana boyayıp” (DN 344). <i>Hālā ol işke meşgūldur.</i> “Hālā o işle meşguldür” (MN I 254/T122).	Fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim
Üstünlük, karşılaştırma işlevi	<i>Āteş bizge galebe kıldı</i> “Ateş bize galip geldi” (NMSF R154a/3).	Fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim ⁷
Durum işlevi	<i>Kebūter tēg ağız ağızğa koyğay</i> “Güvercin gibi ağız ağıza koyacak” (DN 540). <i>Sığışdurup biri birige ğamnı</i> “Dertleri birbirine (iç içe) sığıştırıp...” (DN 165).	Fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim ⁸

7 İncelenen eserlerde üstünlük, karşılaştırma işlevli yönelme hâli ekinin ek-fiille çekimlenmiş bir isim ve fiilimsiyeye bağlandığı bir örnekle karşılaşılmamakla birlikte ek, sonuna geldiği ismi bu işlevle de isim ve fiilimsiyeye bağlama potansiyeline sahiptir.

8 Durum işlevli ek, isimleri fiil, fiilimsi ve ek-fiille çekimlenmiş isimlere bağlayabilir. Metinlerde ekin sadece fiil ve fiilimsiyeye bağlandığı örnekler görülmüştür.

Bulunma işlevi	<i>Eyā Mūsā bu yerge ğusl kıлма?</i> “Ya Musa, burada gusletmeyin” (MN 4/19).	Fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim ⁹
Özne (eyleyen) işlevi	<i>Ol hem atasını? kātılığa maqtūl boldı.</i> “O da atasının katili tarafından katledildi” (MN I 46/T50). <i>Şākirdleriğa maṭbūh ve eṭimūn kaynatturup içti</i> “Öğrencilerine matbuh ve efitimum kaynattırıp içti” (ÇKNT 16a/9-10).	Fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim ¹⁰
Zaman işlevi	<i>Bu künnü? işini sēn taḡa saldı? ay cāhil</i> “Ey cahil, sen bu günün işini yarına bıraktın” (LD 44).	Fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim ¹¹
Zamanda sınırlama işlevi	<i>Nēçege tēgrü tizgünür-sēn uşbu bāğ u bustāna</i> “Bu bağ ve bahçede ne zamana kadar çekinerek yaşayacaksın?” (ŞHD 110b/3). <i>Her kēçe taḡa tēgin kök künbezi içre yanar</i> “Her gece sabaha kadar gök kubbesi içinde parıldar” (MSD 10). <i>Ezeldin ebedge işim boldı şād</i> “İşim ezelden ebede şad oldu.” (ŞHD 29b/11).	(+edat) fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim
Mekânda sınırlama işlevi	<i>Ki meydān başıga dēgin yēt-kürüp</i> “Meydan başına kadar ulaştırıp” (Sİ 2210). <i>Közüldin kim közülgē yol durur dērler ğalaṭ ērmış</i> “Gönülden gönüle yol vardır, derler, yalanmış” (BHTD XLVI/6).	(+edat) fiil, fiilimsi, ek-fiille çekimlenmiş isim

9 Bulunma işlevli ekin sınırlı sayıda örneklerinde yönetici öge fiildir. Ancak ek, isimleri fiilimsi ve ek-fiille çekimlenmiş isimlere de bağlayabilir.

10 Çalışmada özne işlevli ekin fiil ve fiilimsiye bağlandığı örnekler mevcuttur. Ancak ek, ek-fiille çekimlenmiş isimlere de bağlanabilir.

11 Ek zaman işleviyle isimleri fiillere, fiilimsilere ve ek-fiille çekimlenmiş isimlere de bağlayabilir. Çalışmada

Çıkma, uzaklaşma, ayrılma işlevi	<i>Ƙopup derd ü uçup közüm-ge rāhat</i> “Gözümden rahatlık uçup gitti” (DN 164). <i>Perī tēg közü?e uçqay cemālim</i> “Peri gibi uçup gidecek yüzüm” (DN 283).	Fiil, fiilimsi
----------------------------------	---	----------------

Kaynakça

- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Boz, E. (2004). “Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*. Ankara: TDK Yayınları, 501-512.
- Boz, E. (2007). *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, N. (2015). “Türkçe Sıfatların İstem Bilgisi”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 77-90.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Emre, A. C. (1954). “Türkçede Cümle: I. Ünlemden Cümleye”. *TDAY-Belleten*, 105-180.
- Eraslan, K. (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, 113-124.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Brill.
- Ergin, M. (1990). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erkman Akerson, F. (2007). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış Genişletilmiş Yeni Basım*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Erkman Akerson, F. ve Ozil, S. N. Ş. (2015). *Türkçede Niteleme Sıfatlı Yan Tümceler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gökdayı, H. (2010). “Türkiye Türkçesinde Öbekler”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(3), 1297-1319.
- Hirik, S. (2017). “Öbek Yapılarda Yönetim”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 389-416.

sadece iki örnek mevcut olup bu örneklerde fiilin yönetimindedir.

- Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kuznetsov, P. İ. (1995). “Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair”, *TDAY-Belleten*, 193-262.
- Sinanoğlu, S. (1957). “Dilbilgisi Meseleleri: Basit Cümlede Nesne ve Tümleş”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI (67), 368-371.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: TDAD: 9.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uçar, F. M. (2011). “Çağatay Türkçesinde Sınırlama Hâli”. *TÜBAR*, XXIX, 421-446.
- Uygun, M. (2021). *Çağatayca Kâbusnâme Tercümesi İnceleme, Metin, Dizin, Ekler Dizini, Tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- Uzun, N. E. (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Üstünova, K. (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi Biçim Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Üstünova, K. (2014). *Türkiye Türkçesinde Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri*. Bursa: Sentez Yayınevi.

Örneklerin Alındığı Eserler ve Kısaltmaları

- BD Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: AKM Yayınları.
- BHDT Tekcan, M. (2007). *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- BN Tekin, Ş. ve Alpay Tekin, G. (1993). *Zahiruddîn Muhammed Babur Mirza Bâburnâme I*. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları.
- BOD Arslan-Erol, H. (2008). *Bozoğlan (Yûsuf Bég ve Ahmed Bég) Destanı/ İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- BV Türkay, K. (2002). *Alî Şîr Nevâyî, Bedayiu'l-Vasat (Üçüncü Dîvân)*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÇFK Erbay, F. (2003). *Muhammed Bin Ahmedü'z-Zahid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (inceleme-metin-sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇKNT Uygun, M. (2021). *Çağatayca Kâbusnâme Tercümesi İnceleme, Metin, Dizin, Ekler Dizini, Tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- DN Köktekin, K. (2013). *Yûsuf Emiri Dehnâme*. Ankara: TDK Yayınları.
- FK Kaya, Ö. (1996). *‘Alî Şîr Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.

- FN Sarıca, B. (1996). *Allâhyâr Sûfî'nin Fevzî'n-Necât'ı (İnceleme, Metin, Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GD Erdem Uçar, F. M. (2015). *Gedâyî Dîvânı İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- GS Kut, G. (2003). *Ali Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-Sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- HM Abik, A. D. (2006). *'Alî Şîr Nevâyî Hamsetü'l- Mütehayyirîn Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- KM Türk, V. (2020). *Ali Şîr Nevâyî Kitâb-ı Münşeât*. Ankara: TKAE Yayınları.
- KMNM Gedik, S. (2010). *Baba Rahim Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KTMA Türk, V. (2019). *Ali Şîr Nevâyî Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk-ı 'Acem*. Ankara: TKAE Yayınları.
- LD Karaağaç, G. (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- LM Çelik, Ü. (1996). *Alî-şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK Yayınları.
- LT Canpolat, M. (1995). *Ali Şîr Nevayî, Lisânü't- Tayr*. Ankara: TDK Yayınları.
- ME Eraslan, K. (1993). *Alî-şîr Nevâyî Mizânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- MK Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ML Barutçu Özönder, F. S. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- MM Abik, D. (2005). *Meyveler Münazarası Doğu Türkçesi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- MN Aşçı, Ufuk Deniz (2010). *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm Mûsâ-nâme İnceleme - Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- MN I Eraslan, K. (2001). *Alî Şîr Nevayî, Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- MSD Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- MZE Gözütok, A. (2008). *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- NMŞF Eraslan, K. (1996). *Alî-şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- NŞ Karaörs, M. (2006). *Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb*. Ankara: TDK Yayınları.

- PSH Zengin, A. ve Erdoğan, Ü. (2019). *Geç Dönem Çağatay Türkçesi ile Yazılmış Perizad-Senuber Hikâyesi Giriş-Metin-Gramer-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Gece Akademi.
- RD Toprak, F. (2017). *Hoca Nazar Hüveydâ Râhat-ı Dil İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- RŞ Yıldırım, T. (2016). *Saykali Ravzatü 'ş-Şüheda İnceleme-Metin-Dizin 1. Bölüm 1-236*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- Sİ Tören, H. (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî, (İnceleme-Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- SM Oral Seyhan, T. (2005). “Ali Şir Nevayi-Sirâcü'l-Müslimîn 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 88-120.
- ŞAD Erdem Uçar, F. M. (2019). *Şeyh-zâde Atâyî Dîvânı I, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ŞHD Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- ŞMM Fidancı, M. (1994). *Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞT Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TEH Türk, V. (2015b). *Ali Şir Nevâyî Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ (Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TKAE Yayınları.
- V Türk, V. (2015a). *Ali Şir Nevâyî Vakfiye İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TKAE Yayınları.

Extended Summary

Our way of perceiving the world becomes concrete with language after passing through the filter of mind. Expression of feelings and thoughts occurs when the units making up the language come together in accordance with the syntax rules and interact with each other. However, the impossibility of a limited number of language units to express an unlimited number of emotions and thoughts reveals the necessity of assigning more than one function to language units. Thus, each units in the language is assigned with various functions, including syntactic and semantic. Correct determination of these functions, which are related to each other, is of great importance, especially in historical text analysis.

One of the multifunctional units of the language is suffixes. Meanings of suffixes, which do not have a meaning on their own, emerge during the relationships they establish between words. Having structural and semantic qualities, these relations enable the formation of various syntactic structures in the language.

Constituting an important part of the vocabulary of a language, nouns are meaningful language units that have the feature of expressing entities, feelings, thoughts and situations on their own. Nouns, which have a meaning field on their own, must also be a part of the syntax for communication to occur. One of the language units making nouns a part of the syntax is case suffixes. Case suffixes are suffixes showing the states of nouns during their relations with nouns, verbs and prepositions. In addition to its main function of indicating direction or goal of action, dative case suffix also provides meanings such as time, reason, purpose, limitation in time and space, presence, intention, peculiarity, belonging, relativity, situation, means, value, cost, response, and comparison. Dative case suffix, enables the words end of which it is added to take on syntactic functions in a word group or sentence, that is, to become a complementary element depending on the executive element of the sentence.

According to the dependency grammar theory, both word groups and sentences consist of an executive element and complementary elements attached to it. While the executive element of word groups is a verb, noun, preposition or adverb at the end, the executive element in sentences is a verb or a noun conjugated with an complementary verb. Complementary elements, which are formed and function according to the executive element, are responsible for completing, clarifying, expanding or enriching the meaning and are divided into two as mandatory and optional elements according to whether their relationship with the executive element is mandatory or not. Mandatory elements are elements that must be present in a sentence in order for a word group or sentence to be constructed in accordance with the rules of the language, which create semantic or syntactic gaps when removed. However, optional elements are elements that do not disrupt the syntactic structure of the sentence with their absence, but enrich and expand the sentence semantically with their presence.

Whether the complementary elements are mandatory or optional in the syntax is determined by the executive element in accordance with the rules of the language. In sentences where the executive element is a noun conjugated with a

complementary verb, the obligatory element is the subject; and other elements are optional elements that complete the executive element in terms of place, direction, time, situation, comparison, and means. In verb sentences, the situation is slightly different, and the number of obligatory elements in the sentence is related to the volition of the verb in the executive position. The number of elements with suffix that must enter in the execution field in order for a verb to form a sentence is considered the volition of that verb. In Turkish, the number of volition of each verb is different. Moreover, a verb does not have a fixed number of volition, and this number may vary according to the meaning of the verb. Every verb needs a subject. Some verbs do not need any other element than subject in order to form a regular and meaningful sentence. These types of verbs are characterized as single-volition verbs. On the other hand, in order to avoid semantic and structural gaps in the sentence, some verbs require answers to questions such as who, to whom, from whom, what, for what, to where, from where and they require elements other than the subject to enter the execution field. Such verbs are considered to be verbs with two or more volitions.

From this point of view, the aim of this study is to identify the elements with dative case suffix in word groups and sentences in Chaghatai Turkish, which are mandatorily in the execution field of the executive element with semantic interests such as place, direction, orientation, reason, peculiarity, comparison. The absence of dative case suffix in the sentence does not create a semantic or structural gap but completes the executive element with various semantic interests; and to evaluate the semantic relationships that suffix creates between words in such structures.

As a result of the evaluation, it has been observed that the main task of the dative case suffix, in the forms as +GA, +KA, +(n)A, used in the works written in Chaghatai Turkish is to connect nouns to verbs, nouns and prepositions. The case suffix it allows nouns to undertake syntactic tasks, that is, to be an element of a sentence or word group.

In addition to its basic function of indicating direction or goal of action, in the works of this period, dative case suffix established various meaning relations between words such as *purpose, reason, situation, time, convenience, specialty, belonging, relativity, cost, response, superiority, comparison, instrument, limitation in time and space*. The suffix sometimes fulfills these functions through prepositions such as *köre, karşı, tegrü, değin, değinçe, tēgi*. In particular, it has fulfilled the function of limitation in time and space regularly with other suffixes and prepositions.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KÖKTÜRK HARFLİ YAZITLARDA GÖRÜLEN KİŞİ ADLARI VE ESKİ TÜRKLERDE ADLAR ÜZERİNE BİR BAKIŞ

Muhammed Mustafa BAKIR*

Öz

Köktürk harfli metinlerden itibaren Türklerin tarihî süreçte geride bıraktıkları yazılı kaynaklar, bugün için içerdikleri konulardan ve mesajlardan daha büyük bir değere sahiptir. Her bir yazılı metin Eski Türklerin sosyokültürel hayatlarına ışık tutmaktadır. Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Kutlug Bilge Köl Kağan tarafından kurulan Uygur Kağanlığı da Kırgızlarca sonlandırılmış ve Türk boyları farklı bir yola girmiştir. Batıda tarih sahnesinde Karahanlıların baş gösterdiği sıralarda İslam da kendine Türkler arasında bir yer bulmaya başlamıştır. Özellikle Uygurlardan beri farklı dinî ve kültürel çevrelerle ilişki kuran Türkler, kültürel unsurlarını kimi zaman uyarlayarak kimi zaman yitirerek bugüne dek varlıklarını korumuşlardır. *Dîvânü Lugâti't Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l Hakayık* ve *Dîvân-ı Hikmet* gibi İslami çevrede yazılan eserler Türk dilleri ve edebiyatları için paha biçilemez bir değere sahiptir. Kimi kesimlerce Orta Türkçe dönemi içerisinde değerlendirilen bu eserlerin Eski Türkçe eserleri ile yakın ilişkisi dikkat çekmektedir. Karahanlılar zamanında oluşturulan eserlerin hangi dönem içerisinde değerlendirileceğinden bağımsız olarak Köktürk harfli metinler ile Türklerin farklı dinî çevrelerde ve farklı alfabelerle oluşturdukları eserlerin birlikte ele alınması filolojik, sosyolojik ve daha birçok alan açısından son derece önemlidir. Bu çalışmada Köktürk harfli yazıtlarda görülen kişi adlarının bir listesi verilecek, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık*'ta geçen ad ile

Geliş Tarihi/Date Applied: 14.10.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 06.02.2023

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Bakır, M. M. (2023). "Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişi Adları ve Eski Türklerde Adlar Üzerine Bir Bakış". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 79-116

DOI: 10.24155/tdk.2023.218

* Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, mmustafaabakir@gmail.com, Bişkek/Kırgızistan.

ORCID ID: 0000-0002-0010-3566

ilgili ifadeler üzerinde durulacak ve kültürün taşınmasına tanıklık eden eserler bir arada değerlendirilmeye gayret edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Köktürk harfli yazıtlar, *Dîvânu Lugâti't Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l Hakayık*, kişi adları, Türk dili.

Personal Names Witnessed in Old Turkic (Runic) Inscriptions and an Overview on Names in Ancient Turks

Abstract

The written sources left behind by the Turks in the historical process, starting from the Old Turkic texts, have a greater value today than the subjects and messages they contain. Each written text sheds light on the socio-cultural life of the ancient Turks. After the decline of the Turkic Khanate, the Uyghur Khanate, which was founded by Kutlug Bilge Kol Khan and also terminated by the Kyrgyz, the Turkish tribes entered into a different course. Islam also began to find a place among the Turks with the Karakhanids' emergence in the West. Works written in the Islamic environment such as *Divanu Lugati't Turk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetu'l Hakayik* and *Divan-ı Hikmet* have an invaluable value for Turkic languages and literatures. The close relationship of these works, considered by some to be in the Middle Turkish period, with the Old Turkish works draws attention. Regardless of the period in which the works created during the Karakhanids are evaluated, it is extremely important in terms of philological, sociological and many other fields to consider the texts with Turkic (runic) letters and the works created by the Turks in different religious environments and with different alphabets. In this study, a list of people's names seen in Turkic (runic) letter inscriptions will be given, expressions related to the name in *Kutadgu Bilig* and *Atebetu'l Hakayik* will be emphasized, and the works witnessing the transfer of culture will be evaluated together.

Keywords: Turkic (runic) inscriptions, *Divanu Lugati't Turk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetu'l Hakayik*, personal names, Turkish language.

Giriş

İnsanoğlu, dil aracılığı ile çevresindeki tüm kavramları işaretlemekte ve onları kendi zihninde somutlaştırmaktadır. Türk Dil Kurumunun sözlüğünde verilen anlama göre ad “1. Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim; 2. Herkesçe tanınmış veya işitilmiş olma durumu, ün, nam, şöhret; 3. Anılacak değer, önem” şeklindedir (1998: 19). Adlar, kendi başlarına var olabilen ve dolayısıyla, sözlükte yer alan bilgilerin adlarıdır (Karaağaç, 2013: 31). Gündelik hayatın, dilin ve iletişimin bir parçası olan adlarla ilgili dil incelemelerinin zamanla ilerlemesiyle ayrı bir bilim sahası doğmuştur.

Ad bilimi Sakaoğlu'na göre “canlıların, nesnelerin ve kavramların, kısacası çevremizde gördüğümüz ve algıladığımız her şeyin adıyla ilgilenen bilimdir” (2001: 9). Ad biliminin alt dallarından biri olan kişi adları (anthroponym), insanlara verilen adlarla ilgilenen bir alandır.

Adlandırma; toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılıklar göstermektedir. Ad vermede başlıca dinsel adlar, önemli şahısların adları, anlatılarda geçen adlar, coğrafya adları, tarihî adlar, kavim adları ve diğer nedenler etkili olmaktadır (Aksan, 2015: 116-118).

Eski Türkçede kişi adları üzerine Sümer (1999), Şirin User (2010, 2016) gibi isimlerin çalışmaları oldukça önemlidir. Gülensoy ve Küçükker'in (2015) çalışması, eski Türk ve Moğol kişi adlarını incelemesi nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Eserde yabancı kaynaklardan eski Türk yazıtlarına ve daha birçok kaynağa başvurularak ciddi bir eser oluşturulmuştur. Kişi adları özelinde daha eski olan Sümer'in çalışması toplu bir değerlendirme olması nedeniyle kıymetlidir. Bu çalışmaların yanı sıra parça parça birçok çalışma da mevcuttur.

Eski Türklere ait yazıtların sayısı gün geçtikçe artsa da metinsel açıdan büyük bir külliyat mevcut değildir. Kağan ve kumandanlara ait birkaç yazıt dışında kalan; Yenisey, Dağlık Altay, Kırgızistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde bulunan yazıtların neredeyse tamamı kısa metinlerden oluşmaktadır. Mevcut yazıtların önemli bir kısmında kişi adlarına fazlaca rastlanması, bu çalışmaya kaynaklık etmiştir. Kişi adlarına verilen önemin arkasındaki temel nedeni çözmek için şu sorulardan yararlanılmıştır: “Köktürk harfli yazıtlarda geçen kişi adları ne anlatmaktadır? Ayrıca bu metinlerde, bu kadar sık isme rastlanması ile *Kutadgu Bilig* (KB) ve *Atebetü'l Hakayık*'ta (AH) adın önemi ile ilgili ifadeler arasında bir paralellik var mıdır?” şeklindedir.

Buradan hareketle amaç, bu yazıtlarda geçen kişi adlarını bir arada ele almak ve bunların anlamını ortaya çıkarmaktır. Ayrıca araştırmacılar için kişi adlarını yazıtlara göre bir arada sunarak gelecek çalışmalara kolaylık sağlamaktır. Karahanlı dönemi eserlerinde ise aradaki tarihî farka, dinî ve kültürel değişimlere rağmen isme bakış açısıyla ilgili paralel düşünceleri ortaya koymaktır. *Dîvânu Lugâti't Türk*'te (DLT) geçen Türkçe isimler, KB ve AH'de geçen ad ile ilgili ifadeler üzerinde durulmuştur.

Eski Türklere ait yazıtlar taranmış, kişi adı geçen metinler saptanmış ve kişi adlarının bir listesi sunulmuştur. Ancak metinlerin çoğunda kişi adlarının unvanlarla verilmesi ve kimi zamanlar da kısa metinlerden oluşan yazıtlarda kişi adları ile unvanların ayrımının güç olması nedeniyle unvanlar da listeye dâhil edilmiştir. Daha sonra bu yazıtların anlamları tespit edilmeye çalışılmış ve KB, AH gibi eserlerde geçen ad kavramıyla ilgili ifadelerle değerlendirilmiştir.

1. Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişi Adları

Toplumlar tarihî seyirleri esnasında birçok etkene maruz kalarak kültürel öğelerini oluşturmuştur. Güvenç'e göre "her kültürün, bilinçli ya da bilinçsiz, bir amacı, bir yönü vardır ve uygarlığın ereği, doğanın sırlarını bularak, doğanın güçleriyle onun zenginliklerini kullanmak gibi görünüyor" (1979: 101). Yerleşik bir düzene sahip olmayan, bozkırların konar-göçerlerinden olan Türklerin kurumsallaşmaları ve kökleşmeleri oldukça zordu. Bu durum bölgesel olarak güçlü boyları ve kavimleri meydana getirmiştir. Yerleşik bir güç olan Çin'in yok edilemeyen bir güç olmasının ardında yatan neden de budur. Çin tahtını ele geçiren Türki kavimler asimile olmuş ve Çin ile bütünleşmiştir.

Bozkırlardaki hareketli hayata göre yerleşik ve sistemli bir güç olan Çin, kendi etki alanının dışında, kalıcı bir varlık gösterememiş ve bölgedeki halklar da uzun soluklu bir devlet ortaya koyamamıştır.¹ Ancak ortaya çıkan kısa soluklu kağanlıklar, önemli bir kültürün ürünü olarak kendi etki alanını zorlayarak, zaman zaman aşarak arkasında önemli bir iz bırakmıştır. Birçok kültüre etki etmiş, birçok kültürden de etkilenmiştir. Doğal, siyasal, coğrafi vb. birçok engele rağmen hayatta kalmayı ve bir iz bırakmayı başaran bozkır kültürü incelenmeyi gerektirmektedir.

Bozkırın kültürünün bir parçası olan Eski Türklerin doğrudan kendi ellerinden çıkan en önemli kalıntı, çeşitli nesnelere üzerindeki yazıtlardır. Bu yazıtlarda dikkat çeken hususlardan biri ise ait oldukları veya adandıkları kişilerin adlarını taşımalarıdır.

"Toplumsal kimliği gösteren araçlar olarak isimler genelde tarihsel ve kültürel özgüllüğü simgeleyen kolektif bir hafızadan süzülüp gelmeleri nedeniyle, bir anlamda toplumsal dünyaya ve kimliğe referans olurlar" (Çelik, 2007: 6). Manevi bir varlığa inanan Eski Türklerin metinlerinde "öldü" sözü yerine "uç bardı" tabirine rastlanmaktadır; bununla birlikte insanoğlunun adının da bir manevi tarafı mevcuttur (Orkun, 1943: 5). Bir kişinin adı söylendiğinde insan zihninde bir varlık canlanmaktadır. İsmi, sahibinin varlığı üzerinde büyük bir tesiri vardır. Birisinin adını bilerseniz onun maneviyatını çağırabilir ve o şahsın üzerinde manevi bir hâkimiyet kurabilirsiniz (Orkun, 1954: 119).

Eski Türklerden bugüne kalan ve onların kolektif bilincinin bir tezahürü olan Köktürk harfli yazıtlar, onlarla ilgili birçok açıdan okuma yapılmasına imkân vermektedir. Kişi adları, yapılabilecek okumalardan sadece birisidir. Kavramları sözcüklerle somutlaştıran ve onlara birer isim veren

¹ Grousset'e göre "Gobi Çölü'nün, Baykal ormanları Orhon ve Kerulen bozkırları ve Kuzey Moğolistan ile Alaşan, Ordos, Çakhar ve Jehol bozkırlarıyla birlikte Güney Moğolistan arasına sıkışması, eski çağlardaki Hunlardan orta çağlardaki Gök-Türklerle kadar Türk-Moğol imparatorluklarının uzun süre yaşamasını engelleyen sebeplerden biri olmuştur" (1999: 18).

insanlık, kendisine de bir isim almayı uygun görmüştür. Bu isim bizzat bireyle ilişkili olduğu için dikkat çekici adlandırmalardan biridir. Useev’in kaydettiğine göre “Türk toplumunun, onun içinde de Eski Türk toplumunun kolektivism ilkesine dayandığı görüşü mevcuttur. Ancak Öz-Togdı kişi adından öğrendiğimiz gibi bireysellik de görülmektedir” (2015: 35).

1.1. Moğolistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 1. Moğolistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişile

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	Adag Mandal	Kargaz (~ Karagaz), Çak (~ Çaka, Açaka).
2	Altan Khad I	Tudun.
3	Altan Khad III	Eleneg (ilinig ~ Enlig) Apa.
4	Altın Adam	Busat Beg.
5	Arkhanan	Butur (?) İrkin.
6	Baga Hayrhan I (Tengri Kağan)	Teñri Kagan.
7	Baga Hayrhan II (Tengri Kağan)	Teñri Kagan.
8	Baga Oigur I	Taptun (Tapa Tun).
9	Baishintiin Khar	Balamış Apa.
10	Biger III	Külüğ.
11	Bilge Kağan	Apa Tarkan, Ataman Tarkan, Bars Beg, Baz Kagan, Bilge Kagan, Bukug Tutuk, Bumın Kagan, Çaça Señün, İl Bilge Katun, İlteriş Kagan, İstemi Kagan, Köl Tigin, Köli Çor, Ku Señün, Oñ Tutuk, Sebig Köl Erkin, Teñriteg Teñri Yaratmış Türuk Bilge Kagan, Teñriteg Teñride Bolmış Türuk

		Bilge Kagan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan, Toņa Tigin, Tudun Yamtar, Türük Bilge Kagan, Yollug Tigin.
12	BK balbal	Tölis Şad.
13	Bömbögör	Kutlug Kunçuy, İl Bilge Kunçuy.
14	Bugat	Bek Apa.
15	Çatı Kiremitindeki Yazıt, Khigisiin Kholoi	Ebiz.
16	Choir'daki Taş Heykelin Üzerinde Bulunan Yazıt	Tun Yegen Erkin, Tun Bilge Çor, İlteriş Kagan.
17	Dalt	Künçir (~ Künçi Er).
18	Darvi I	Ay Çor.
19	Darvi II	Ay Çor.
20	Davirtiin Buuts	Alp Uruņu.
21	Deed Tsokhiot	Kar Çor.
22	Del Uul I	Teņiri Kagan, Eliġ Er Abçı(?).
23	Doloogoidoi Dikilitaşı	Bilig, Tinig Çor.
24	Dund Mandal I	Kıs/ş (?).
25	Ereen Kharganat Dikilitaşı	Kiken (Kikin) Üçe (Öçe) ~ Kikinüçe.
26	Hoíd Tamir V	Bars Apa Çor, Tölis Bilge Beg.
27	Hoíd Tamir VI	Alp Kutlug Bilge Han, Köl Tarkan Beg, Alp Kutlug Bilge Kagan.
28	Hoíd Tamir VII	Yegen Erkin.
29	Hoíd Tamir VIII	Erkin.
30	Hoíd Tamir XI	Uruņu Yargan.
31	Hoíd Tamir XIV	İni Öz İnençü, Öz İnençü, Tarduş Köli Çor.
32	Hoíd Tamir XV	Kutlug Alp (?)

33	Hoíd Tamir XVI	İni Öz İnençü.
34	Hoíd Tamir XVIII	Kara Tegin.
35	II. Karabalgasun	Ukunç.
36	Ikh Biçigt	Boz Kunçı (~ Konçı).
37	Khanangiin Buuts	Tuma (Toma).
38	Khangidai	Beg Er (~ Beger), Baz Kan.
39	Khavtsgaitiin Khavtsal	Karlıg Çor.
40	Khirgisiin Ovoo Dikilitaşı	[Boyla Ba]lga Tarkan, Yegen Çor, [Bi]lge Çor.
41	Khöl Asgat A-I	Sanas (?) Köl Tudun, Yegen İrken, Azgan Az Er.
42	Khöl Asgat A-II	Köl Tudun, Altan Tamgan Tarkan.
43	Khöshöt Tolgoi	Toñraç (~ Tuñraç).
44	Khotgor	Tag Çor, Yaşanç.
45	Khutag Uul I	Yegen Çor.
46	Khutag Uul II	Ökük (~ Ükük) Çor.
47	Köl Tigin	Alp Şalçı, Bars Beg, Baz Kagan, Bilge Kagan, Bumın Kagan, Çaça Señün, Çañ Señün, Inançu Apa Yargan Tarkan, İşbara Yamtar, İl Bilge Katun, İlteriş Kagan, İstemi Kagan, İşiyi Likeñ, Koşu Tutuk, Köl Tigin, Makaraç Tamgaçı, Nek Señün, Ogul Tarkan, Oguz Bilge Tamgaçı, Oñ Tutuk,

		Tadık Çor, Tarduş Inançu Çor, Teñriteg Teñride Bolmış Türuk Bilge Kagan, Toygun İlteber, Udar Señün, Ulug Erkin, Yegen Silig, Yollug Tigin Tarkan, Oñ Tutuk, Udar Señün, Alp Şalçı, Toņa, Tuygun, Tuygut, Yigen Silig Begiñ.
48	Köli Çor	Apa Tarkan, Bilge Köli Çor, Çıkan Tunyukuk, El Çor Tigin, Işbara Bilge Köli Çor, Işbara Çıkan Köli Çor, Köli Çor, Sagır Çulug (Çulugan),
		Sir Erkin, Yegen Çor, Terben, Yazıg (?).
49	KT kaplumbağa kaide	Köl Tigin.
50	Mutrın Temdeg	Kutlug.
51	Müzik aleti üzerindeki metin	Çor.
52	Olon Nuur	Enlig Çor.
53	Ongin	Baga, Bilge Işbara Tamgan Tarkan, Bilge Kagan, Işbara Tamgan Çor Yabgu, Işbara Tarkan, İl Etmiş Yabgu, İlteriş Kagan, Kapgan Kagan, Yamı Kagan.

54	Oruk Had II	Tölis Boyla Tarkan.
55	Övörkhangai	Bek Apa.
56	Para üzerindeki metin	Kumaş Bakşı.
57	Rashaan Had	Tan Apam Sağun.
58	Shaakhar Tolgoi	Bal Çor.
59	Shanagan Khev (Acit Nuur)	Eş El.
60	Shiveet Khairkhan I	Yegleç, Yeren.
61	Shiveet Khairkhan III	Kaya Apa.
62	Şine Us	Köl Bilge Kagan, Ozmış Tigin, Öz Bilge Bünyi, Tay Bilge Tutuk, Teñride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan, Ürүн Beg.
63	Tariat	Alp Bilge Çigşi, Alp İşbara Señün Yaglakar, Az Sıpa Tay Señün, Begzeker Çigşi, Bıla Baga Tarkan, Bıña Kagas, Bilge Kutlug Tarkan Señün, Bilge Señün Öz Öñ Erkin. Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu, Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Bumın Kagan, Bülük? Çabış Señün, Inançu Baga Tarkan, İl Bilge Katun, Kagas Ataçuk, Kutlug, Kutlug Bilge Señün, Külüg Oñı Öz Inançu, Ozmış Tigin, Tarduş Külüg Eren, Teñride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan, Tokuz Bolmış Bilge Tay Señün, Toykun Ulug Tarkan Bukug Bıña, Tölis Külüg Eren, Ulug Çigşi,

		Ulug Öz Inançu Uruņu, Ulug Uruņu, Urşu Kutlug Tarkan Senjün, Yollug Kagan,
64	Tariat kaplumbağa kaide	Böke Tutam.
65	Tavit Kışlağı Yazıtı	Kū Yen Si (Hu Yan Si ?)
66	Tegshiin Khüren (Tevs)	Yagız Çor.
67	Tes	Köl Beg, Tarduş Yabgu, Teñride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan, Teñride Bolmış İl Etmiş Uygur Kagan, Tölis Şad, Yollug Kagan (?).
68	Tsenkharmandal	İçi Öz İnençü.
69	Tunyukuk	Apa Tarkan, Bilge Tunyukuk, Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, Böğü Kagan, İlteriş Kagan, İnel Kagan, Kagan Kagan, Ku Senjün, Küçlüg Kagan, Tarduş Şad, Toŋra Eşim, Türük Bilge Kagan, Türük Böğü Kagan.
70	Ulaan Chuluut I (Ulaan Chuluut Yazıtları için bkz. Useev, 2021: 103-106.)	Yargan
71	Ulaan Chuluut II	Bekçil Abıçka
72	Ulaan Chuluut IV	Kaya Çor, Beñlig Çor.
73	Ulaan Culuuat III	Kay Çaç.
74	Yamaan Us I	Kün Çor.
75	Yamaan Us II	Argaz.
76	Yamaan Us V	Ulug İrkin.
77	Yamaan Us VI	Elig.

78	Yamanı Us III	Temçen (~ Temçin).
79	Yay için kemik plaka	Tunuz (tonuz?).
80	Zürlin Ovoo	Alp Sol (~ Sul, Şol, Şul).

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Alyılmaz (2005, 2021), Aydın (2018, 2019a), Battulga (2020), Mert (2009, 2015), Şirin (2016), Şirin User (2010), Tekin (1994, 2014), Useev (2018, 2020, 2021).

Moğolistan'da 80 adet yazıtta geçen kişi adı listelenmiştir. Bu listeye göre Moğolistan bölgesindeki yazıtlarda 225 adet isim yer almaktadır. Bu isimlerin neredeyse tamamı rütbe sahibi, üst derecede insanlara aittir. Yazıtlarda sadece beş yerde kadınlarla ilgili adlandırmalara rastlanmıştır. Bahsi geçen kadınlar ise yine mevki sahibi kişilerdir.

Bölgede yazıt sayısının çok üzerinde isme rastlanmıştır. Bu isimlerin çoğunun da unvanlarla verildiği dikkate alındığında sadece isimlerden bölgedeki siyasi yapılanma açıkça görülmektedir. Ayrıca yazıtların çoğunun da eğitim seviyesi yüksek kişiler tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Yenisey'deki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 2. Yenisey Yazıtlarında Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	E1 – Uyuk Tarlak	El Togan Tutuk.
2	E2 – Uyuk Arjan	Kısk<a> (?) Baş (Kışaklık).
3	E3 – Uyuk Turan	Öçin Külüg Tirig, Tölböri.
4	E4 – Ottuk Daş I	Küç Kıyagan (~ Kıygan).
5	E5 – Barık I	Öz Yegen Alp Turan.
6	E6 – Barık II	Köni Tirig, Külüg Tutuk.
7	E7 – Barık III	Bayça (~ Bay Opa) Saşun, Külüg Çor.
8	E10 – Elegest I	Körtle Alp Uruşu, Uruşu Külüg Tok Böğü Terken.
9	E11 – Begre	Tör Apa.
10	E12 – Aldı Bel I	Çoçı (~ Çuçı) Böri Saşun.
11	E13 – Çaa Höl I	Bilge Çiğşi.
12	E14 – Çaa Höl II	Çor Küç Bars.
13	E15 – Çaa Höl III	Yaruk Tigin.
14	E16 – Çaa Höl IV	Alp Uruşu Tutuk.

15	E17 – Çaa Höl V	Tüz Bay Küç Bars Külüg.
16	E18 – Çaa Höl VI	Çor.
17	E19 – Çaa Höl VII	Kutlug Çigşi.
18	E20 – Çaa Höl VIII	Külüg Apa.
19	E21 – Çaa Höl IX	Külüg.
20	E22 – Çaa Höl X	Bugra.
21	E23 – Çaa Höl XI	İsig Inal.
22	E24 – Haya Uju	Inaņ (Useev, 2011: 611), Inaņcu Külüg Çigşi Beg, Bilge Saņun, Tutuk Beg, Kadır Bilge Tutuk (Useev, 2011: 611)
23	E25 – Oznaçennaya I	Küç Köl (~ Kü Çekül) Tutuk, El Inaņcı.
24	E26 – Oçurı	El Ögesi Inaņcu Bilge Tirig, Kü Çorı (Useev, 2011: 456), Urı (~ Ur Beg).
25	E27 – Oya	Bıj Açuk Opa.
26	E28 – Altın Köl I	Elig Bört Opa Bars, Opa Bars,
27	E29 – Altın Köl II	Inaņcu Alp, Eren Ulug Erdemlig Batur.
28	E30 – Uybat I	Çabiş Tun Tarkan, Kara Kan.
29	E31 – Uybat II	Uz Bilge Çañşı.
30	E32 – Uybat III	Işbara Basar (?), El Çor.
31	E34 – Uybat V	Kaş.
32	E35 – Tuba I	Kün Çor Tutuk (~ Künç Tutuk).
33	E37 – Tuba III	Kara Kan, Çañ Beg.
34	E38 – Ak Yüs I	Ögdem Inal Alp.
35	E39 – Kara Yüs	Añlıg.
36	E40 – Taşeba	Anar Ataç.
37	E41 – Hemçik Çırgakı	Yula, Ergene.
38	E42 – Bay Bulun I	Sugur Şad, Öz Togdı.
39	E44 – Kızıl Çıraa II	Arslan Külüg Tirig, Külüg Togan.

40	E45 – Köjeelig Hovu	Çubuç Inal, Kümüł Öge.
41	E46 – Telee	Egüne Tutuk.
42	E47 – Suci	Boyla Kutlug Yargan, Kutlug Baga Tarkan Öge.
43	E48 – Abakan (Useev, 2011:506-509)	Atçı Alp Tutuk, Tölis Bilge Tutuk, Töles Alp Tutuk, Kü Tutuk, Bilge Tutuk, Yeg Terken.
44	E49 – Bay Bulun II	Ak Bak Atık Inal Öge.
45	E50 – Tuva B	Kökmiş Tutuk, Buga, Etrük.
46	E51 – Tuva D	Kök Tirig.
47	E52 – Elegest II	Körtle Sañun, Bögü Terken, Eçiç Bars.
48	E53 – Elegest III	Beg Tarkan Öge Tirig.
49	E54 – Ottuk Daş III	Elçin Apa.
50	E55 – Tuva G	Konçgar (~ Koçgar) Tölis Tirig.
51	E56 – Malinovka	Gut (~Kut?) Eş.
52	E57 – Saygın	Beñü Çor.
53	E58 – Kezek Hüre	Kar (?).
54	E59 – Herbis Baarı	Külüg Yegen.
55	E60 – Sargal Aksı	Tuglug Apa.
56	E61 – Suglug Adır Aksı	Küngik Utuk (Lüy Pek (Useev, 2011: 534-535).
57	E62 – Kanmıldıg Hovu	Çok Uruñu.
58	E64 – Ottuk Daş II	Yükünj Tirig.
59	E65 – Kara Bulun I	Yadak Ukunç Yama (?).
60	E66 – Kara Bulun II	Bagır.
61	E68 – El Bajı	Kara Bars Inançu Çigşi, Eliç, Külüg, Belinçük.
62	E69 – Çer Çarık	Pülüne (~ Kölüne, Koluñ-a, Kuluñ-a)

63	E70 – Elegest IV	Külüg Çigşi Uruņu Çigşi.
64	E71 – Podkuninskaya	Buyruk Alp Saņun, Bilge Alp.
65	E72 – Aldın Bel II	Çuçuş Katun ~ Çeç Uş (Useev, 2011: 560).
66	E73 – İyme I	Çabış Oguş.
67	E76 – Ayna I	Tüz Aruk Bey.
68	E77 – Ayna II	Er Teles (Töles) Tükem.
69	E80 – Kemer Takımındaki Bronz Levha	Çor.
70	E83 – Uybat VII	Çuņ.
71	E88 – Ağırşak Damga	Urı Beg.
72	E92 – Demir Sug	Beg Saņun, Saņun Tutuk.
73	E98 – Uybat VI	Tirig Beg, Bars Tirig Beg, Küz Terzük Beg.
74	100 – Bayan Köl (Useev, 2011: 577-578)	Beşgek Yegük Beg, Kaşkıy Bay Kart Kay Kez.
75	E108 – Uyük Oorzak I	Uyük, Egük Uyük, Altay, Bögü.
76	E109 – Uyük Oorzak II	Ebiz.
77	E110 – Uyük Oorzak III	Uruņu (?).
78	E113 – Tepsey III	Çigşi.
79	E118 – Turan I	Temir Çor, Ayag Çor.
80	E120 – Tugutüp	Alp Tarkan???
81	E123 – Tepsey VIII	Ay Külüg.
82	E126 – Tepsey XI	Öz Apa.
83	E127 – Ayna V (Useev, 2011: 666)	Asur Kaç.
84	E135 – Ust Kulog (Useev, 2011: 638)	Kab Apa Ön (Öz?) Erkin.
85	E136 – Mugur-Sargol I	Külüg.

86	E137 – Kres Haya	Barım Çor.
87	E147 – Yeerbek I	Yerlig Çor, Tölis Alp Tarkan.
88	E149 – Yeerbek II	Toņa Külüg Tarkan Beg,
89	E152 – Şançi III	Enlig Çor Inançu Alp Tarkan.
90	E153 – Alaş I	Uruju Çor.
91	E154 – Alaş II	Yelez (~ Yeliz, Yalaz).

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Aydın (2015, 2019b), Şirin (2016), Şirin User (2010), Useev (2011). Yenisey’deki 91 adet yazıtta 135 adlandırma ile kişilerin varlığı işaretlenmiştir. Buradaki isimlerin çoğu da erkeklere aittir. Yalnızca bir adet kadın adına rastlanmıştır. İsimlerin çoğu “apa, beg, çor ve tarkan” gibi unvanlarla verilmiştir. Moğolistan’daki 225 adlandırmanın ardından ikinci en fazla isme bu bölgede rastlanmaktadır. İsim sayısı azalsa da yazıtlara oranla yine fazla isimle karşılaşılmıştır. Birçok yazıtta unvanla karşılaşılmaması bölgedeki idari ve özellikle askerî yapılanmaya işaret etmektedir. Zira özellikle “alp, külüg, tutuk, çor” gibi unvanlar askerinin mevcudiyetini desteklemektedir.

1.3. Dağlık Altay’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 3. Dağlık Altay Yazıtlarında Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	A1 – Çarış	Ediş.
2	A7-A8-A9 – Möndür-Sokkon I/1-2-3-4	Atar Apa, Ut Er Kü, Yegen Apa El.
3	A19 – Adır-Kaya	Ay Begeç Er.
4	A20 – Taldu-Ayrı	Lüy.
5	A24 – Yalbak Taş III / Kalbak Taş III	El Yegen.
6	A25 – Yalbak-Taş IV/VI / Kalbak- Taş IV/VI	Yagız Er. (?)
7	A30 – Yalbak Taş X / Kalbak Taş X	Sülen Yegen.
8	A32 – Yalbak Taş XII / Kalbak Taş XII	Apa Er.
9	A33 – Yalbak Taş II-XV / Kalbak Taş II-XV	Çeş.

10	A39 – Yalbak Taş XIII / Kalbak Taş XIII	El Yegen.
11	A41 – Yalbak Taş XVIII / Kalbak Taş XVIII	Kenç.
12	A42 – Yalbak Taş XIX / Kalbak Taş XIX	Bert Apa.
13	A44 – Yalbak Taş XXI / Kalbak Taş XXI	Eşik.
14	A46 – Yalbak Taş XXIII / Kalbak Taş XXIII	Örün.
15	A48 – Yalbak Taş XXVI / Kalbak Taş XXVI	Eş Yegen Er.
16	A49 – Köpçegen	Aldam
17	A52 – Tuekta III	Yelgü.
18	A55 – Biçikti-Boom V	Apa Er
19	A57 – Yalbak Taş XVI / Kalbak Taş XVI	Bekeç.
20	A65 – Manırlu-Kobı II	Beg.
21	A78 – Kurgak I	Temir Apa, Koluç.
22	A79 – Kızıl-Kabak I	Kut Bermiş.
23	A80 – Kızılı-Kabak II	Börü.
24	A81 – Biçikti-Boom IX	Emet.
25	A84 – Yabogan	Arsaru Ençü
26	A85 – İnegen I / Nijniy İnegen / Kızık Telan	Ekeş.
27	A87 – Kurgak II	Yen Ok.
28	A91 – Tumuşık-Kobı	Tükeç.
29	A95 – Biçikti-Boom XV	Ut er.
30	A99 – Kara-Tu I	Beñi Bert, Temir Bert, Bekeç.

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Konkoba-yev vd. 2015. Dağlık Altay’da 30 yazıtta toplamda 34 kişi adlandırması görülmüştür. “beg, apa, çor” gibi unvanlara bu bölgede de rastlanmıştır. Bölgede yüzün üzerinde yazıt mevcuttur. Ancak bu yazıtlar kısa metinlerden oluşmaktadır. Yazıt sayısına oranla kişi adları azdır. Ayrıca yer verilen isimlerdeki unvan hitapları Moğolistan ve Yenisey’de bulunanlara göre azdır. Yazıt sayısına göre bu kadar az isim içeren tek bölge Dağlık Altay’dır.

1.4. Kırgızistan'daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 4. Kırgızistan Yazıtlarında Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	Talas I	Bars, Kara Udun, Yeşinü.
2	Talas II	Kara Çor, Togan, Ugut.
3	Talas III	Beg Çor.
4	Talas IV	Çor.
5	Talas V	Alınç, Umaç.
6	Talas VI (Terek Say)	Ak Böri, İpik.
7	Talas VIII	Bört, Inal, Uz.
8	Talas IX	Öz İnençü.
9	Talas X	Aguş, Inal, Kıyagan, Öteg.
10	Talas XI	Ok Eren.
11	Talas XII	Anınç.
12	Talas XIII	Kumar Çor, Eş Kuli.
13	Talas XIV	Anınç, Eki Antaç, İnekü Antaç.
14	Kuru Bakayır I	Kut Çor.
15	Kuru Bakayır II	Sarıg (Kızlasov, 2005: 53).
16	Çaçıkey	Kara Böri.
17	Koysarı	Kut.
18	Koçkor I	Adınç.
19	Koçkor II (Kök-Say II)	Adınç.
20	Koçkor IV	Adınç.
21	Koçkor V	Adınç.
22	Koçkor VII	Adınç.

23	Koçkor XI	Adınç.
24	Koçkor XII	Ay.
25	Koçkor XVI	Adınç.
26	Koçkor XVII	Adınç.
27	Koçkor XX (Böyrök-Bulak I)	Adınç.
28	Koçkor XXI (Böyrök-Bulak II)	Adınç.
29	Koçkor XXII (Böyrök-Bulak III)	On Ok Inançlıg.
30	Koçkor XXIII (Kök-Buka)	Kesik.
31	Koçkor XXIV (Kalmak-Taş)	Bilge.

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Alimov, 2013. Kırgızistan Cumhuriyeti içerisindeki 31 yazıtta 45 adet kişi adına rastlanmıştır. Bu adlandırmaların tamamı erkeklere aittir. “İpik” adı belirsizdir. “Sarıg” sözcüğü ise erkek adı olarak kabul edilmiştir. Unvan içeren isimlere de rastlanmaktadır. Bölgedeki yazıt sayısına göre Kırgızistan’da Dağlık Altay’a göre daha fazla isim görülmektedir. Ancak Koçkor’daki on yerde geçen “Adınç” adı aynı kişiye aittir. Bölgede unvan içeren isimlerde bir azalma göze çarpmaktadır. Bu durum da dikkate değerdir.

1.5. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Köktürk Harfli Yazıtlarda Geçen Kişi Adları

Tablo 5. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Yazıtlarda Görülen Kişiler

No.	Kişi Adı Geçen Yazıtlar	Kişi Adları
1	Karı Çor Tigin	Böğü Bilge, Teñri Kan, Çabış Tigin, Kan Tutuk, Karı Çor Tigin.
2	Kutlug Kunçuy	Kutlug Kunçuy.
3	Tudun	Tudun.
4	Ay Beg	Ay Beg.
5	I. Körü	Körü.
6	II. Körü	Körü.
7	I. Yilig Çor	Yilig Çor.
8	II. Yilig Çor	Yilig Çor.
9	Işar	Işar.
10	Ay	Ay.

Yazıtlar için okumaları esas alınan kaynaklar şu şekildedir: Alyılmaz, 2015. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki 10 yazıtta 14 kişi adlandırması görülmüştür. Yazıtların çoğunda geçen isimler unvan ifadeleri de içermektedir. Bölge yine yazıt sayısının üzerinde kişi adına sahiptir. Bir adet kadın adına rastlanmış, çoğunluk yine erkek adlarından oluşmuştur. Bu bölgede “beg, çor, tigin, kunçuy” gibi unvanlar görülmüştür.

2. Adların Önemi Üzerine

Uygurların yıkılması, Kırgızların ise bozkırlarda birlik tesis edememesi neticesinde Türk boylarının birbirinden ayrı gelişen tarihî seyirleri gözlenmektedir. 10. yüzyıl İslam'ın Türk dünyasında yayıldığı esas zamandır (Golden, 2020: 224). İslam'ın kabulüyle farklı bir kültür çevresine giren Türklerden geriye *Dîvânu Lugâti't Türk* (1074), *Kutadgu Bilig* (1069-1070), ilk *Kur'an* tercümelemleri, *Atebetü'l Hakayık*, hukuk belgeleri ve Ahmed Yesevi ile izleyicilerinin şiirleri kalmıştır (Ercilasun, 2015: 293).

Kırgızların isyanıyla başlayan Türk dünyasındaki yeni süreç dinsel, kültürel, siyasal vb. birçok alanda değişime yol açmıştır. Bu durumdan tarihî Türk dil ve lehçeleri de payına düşeni almıştır. İslam'ın kabulüyle Türk dili üzerinde Arap ve Fars dillerinin etkisi artmış, bu etki zamana ve etkileşim oranına göre farklılık göstermiştir. Karahanlı eserleri, İslami çevrede yazılan eserler olmalarına rağmen Eski Türklerin kültürünün izlerine sahiptir. Bu eserlerde görülen kimi unvan ve kişi adları da bu kültürün birer taşıyıcısıdır.

Bu anlamda isimler üzerinden sosyo-kültürel değişimler, düşünceler, eğilimler, tutumlar ve grup kimliklerini okumak mümkündür (Çelik, 2007: 6). Eski Yakutlarda küçüklüğünde verilen ad gerçek ad sayılmaz ve kişinin gerçek bir ada kavuşması için yay çekip ok atması beklenirdi (İnan, 2020: 176). Aynı zamanda *Dede Korkut* ve Anadolu masallarında da gözlenen bir yaşlının, aksakalın ad vermesi âdeti mevcuttur (Ögel, 2020: 17). Onlar, zamanla elde ettikleri bu adlara değer vermişler ve onları artlarında bırakmak istemişlerdir. Birer kazanç olan adları onlardan sonra bengü, yalım ve kutsal kayalarda, taşlarda kalmış ve onların arzuladığı üzere *Tanrı'nın takdirinde*² bulunan zaman, bu kişilerin adlarını bugüne ulaştırmıştır. İsimlerin yazıldığı yazıtların kimileri epitafik, kimileri ziyaret, kimileri aidiyet içerikli yazıtlardır. Bunlar arasında Tunyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan gibi çok boyutlu yazıtlar da mevcuttur.

2 Öd Teñri **yasar** kişi oğlu **koop** ölgeli törümüş “Zamanı Tanrı tayin eder. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış.” (Alyılmaz, 2005: 12; Orkun, 2019: 50-52; Thomsen, 2019: 158-159). Farklı okumalar için ayrıca bk. Tekin, 2014: 38-39; Ercilasun, 2016: 535-537; Aydın, 2019a: 67.

Üzerinde tarih kaydı mevcut en eski yazıtlarla³ arasında yaklaşık üç asırlık bir fark bulunan DLT’te görülen kimi kişi adları ve unvanlar yukarıda sıralanan yazıtlarda geçen Eski Türkçe dönemine ait adlarla paralellik arz etmektedir: Alp Apa (Ercilasun vd., 2020: 438), Alp Er Toņa (Ercilasun vd., 2020: 19), Toņa Alp Er (Ercilasun vd., 2020: 409), Bekeç⁴ Arslan (Ercilasun vd., 2020: 330), Arslan Tigin (Ercilasun vd., 2020: 197), Bilge Beg (Ercilasun vd., 2020: 185), Böke Budraç (Ercilasun vd., 2020: 446), Köl İrkin (Ercilasun vd., 2020: 53), Bugra (Ercilasun vd., 2020: 443), Çağ-şı (Ercilasun vd., 2020: 502), Çuçu (Ercilasun vd., 2020: 450), Inal Öz (Ercilasun vd., 2020: 155), Inaç Beg (Ercilasun vd., 2020: 67, 100, 533), Kutlug (Ercilasun vd., 2020:140, 203), Kutlug Tigin (Ercilasun vd., 2020: 178), Küç Tigin (Ercilasun vd., 2020: 178), Öge (Ercilasun vd., 2020: 5, 22, 44, 135, 152), Tarkhan (Ercilasun vd., 2020: 189), Terken (Ercilasun vd., 2020: 161, 191, 293), Tutuk (Ercilasun vd., 2020: 163), Türk (Ercilasun vd., 2020: 151, 317). Bu benzerliklerin farklı dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Harezmsah ve Oğuz adları arasında da önemli paralellikler mevcuttur. Bu durum, kültürün devamlılığı açısından önemlidir (Sümer, 1999).

Bütün bu kültürel devamlılık ile evrimsel süreç içerisinde dil geliştiren insanoğlu, çevresindeki nesnelere anlamaya çalışmış ve onlara birer ad vermiştir. Çevresini tanıyan ve çevresindeki nesnelere adlandıran kişilerce zamanla elde edilen ve kutsal olarak görülen, törenlerle verilen kişi adlarının değerli olması tabiidir. Kişiler kendilerinin ölümünden sonra artlarında isimlerini ve unvanlarını bırakmışlardır. Kişilerin adları ile unvanları arasında bir ayırım yapmak güçtür. Örneğin *Er at* (kahramanlık adı), bir çeşit unvan niteliği taşımaktadır.

Orkun’a göre ölümlerin adlarını asla zikretmemek gerektir. Bundan dolayıdır ki Eski Türk kitabelerinde müteveffanın adı değil unvanı yazılmıştır (Orkun, 1954: 120). Bunun içindir ki bazen Çin tarihinin yazdığı bir Türk hükümdarının ismi ile yazıtlarda kaydedilen isim arasında ayrılık vardır, Türk yazıtlarının “Elteriş” diye kaydettiği ismi Çin tarihleri “Kutlug” yazıyor (Orkun, 1943: 5).⁵ Bu durum, insanlara farklı dönemlerde verilen adlarla ilgilidir. Yazıtlarda çoğunlukla *er at* denilen kahramanlık adları kaydedilmiştir. Kimi yazıtlarda kimilerinin adlarıyla birlikte kahramanlıkları

3 BK 20 Eylül 735, KT 21 Ağustos 732 tarihinde dikilmiştir. Tarihler için bk. Aydın, 2019a.

4 “bekeç” tiginlerin unvanıdır. Bekeç arslan tigin denir. Bu kelime *begeç* şeklinde yumuşak *k* ile (*g* ile) söylenirse “küçük bey” anlamına gelir, “beg”in küçültme şeklidir; küçüğe gösterilen sevgi için kullanılır. Çünkü *beg* kelimesi yumuşak *k* iledir. (*g* ile) (Ercilasun vd. 2020: 153).

5 Ayrıca Orkun şu şekilde eklemektedir: Aradan epey zaman geçer ise o vakit müteveffanın ismini zikretmekte bir tehlike yoktur. Nitekim Orhun kitabelerinde hanedanın kurucuları olan Bumin ile kardeşi İstemi’nin adları kaydedilmektedir. İnsanoğlu, isminden dolayı kendisine bir zarar gelmemesini temin için hayvan ismini de alır. Totemizin bir neticesi olmak üzere bazı hayvanlara karşı saygı da gösterilir (Orkun, 1954: 121).

da anlatılmıştır. İltiş adı Kutlug'un tahta çıktuktan sonra aldığı kraliyet adıdır. Bir çeşit unvandır. Devlet kuran bir kişinin kazanımı olan adlarıyla anılması bir çeşit korkudan ziyade saygı tezahürüdür.

Adlar, insanların varlıklarının somutlaştırılmasını sağlayan bir çeşit nişanedir. Bu düşüncenin bir tezahürü KB ve AH'de geçen bazı ifadelerde göze çarpmaktadır. Bu ifadeler aşağıda tablolarla gösterilmiş ve devamında değerlendirilmiştir:

Tablo 6. Kutadgu Bilig'de Ad Kavramı ile İlgili İfadeler⁶

No.	Metin ¹	Türkiye Türkçesine Aktarımı
111	ata ornı kaldı atı ma bile açın ma tağı bolsu ming ming ula	Babanın yeri, adıyla birlikte, sana kaldı; bunlara daha başka binlercesi eklensin.
	kitapka bitindi bu ĥakan atı bu at mengü kaldı ay terken ĥutu	Bu hakan adı kitaba geçti; ey devletli hükümdar, bu ad ebedî kaldı.
182	Kişi toğdı öldi sözi kaldı kör Özü bardı yalnguĥ atı kaldı kör	Bak, insan doğdu, öldü; sözü kaldı; insanın kendisi gitti, adı kaldı.
228- 229	kişi mengü bolmaz bu mengü atı anın mengü kaldı bu eğü atı özüng mengü ermez atıng mengü ol atıng mengü bolsa özüng mengü ol	İnsan ebedî değildir, ebedî olan – onun adıdır; iyi kimselerin adı bunun için ebedî kalmıştır. Kendin ebedî değilsin, adın ebedîdir; adın ebedî olursa, kendin de ebedî olursun.
235	Kerek beg gerek ĥul ne eğü isiz Özi öldi erse atı kaldı iz	Gerek bey gerek kul, iyi veya kötü; kendileri öldü, fakat onların nişanı olarak yalnız adları kaldı.
237- 238	Tiriĥ ölgü aĥır töşengü yiriĥ Kişi ölse eğün kör atı tiriĥ İki türlüĥ at ol bu tilde yorır Bir eğü bir isiz ajunda ĥalır	Her yaşayan er geç ölecek ve topraĥa düşecektir; insan iyi nam ile ölürse, adı yaşar. İnsanların dillerden düşmeyen iki türlü adı vardır: Biri – iyi, biri – kötü; bunlardan biri dünyada kalır.
246	Kişi eğü atın kör alĥıĥ bulur Atıĥmış isiz ölse ĥarĥıĥ bulur	Bak, insan iyi adıyla alĥışlanır; adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır.
257- 258	Atı eğü bolmış atanmış aĥı aĥı ölse atı tiriĥ tıĥ uĥı ölürin bilip ĥılmıĥ özke itig bitip ĥodmış atın tiriĥke bitig	İyi ad kazanmış, cömertlik ile şöhret bulmuştur; bil ki, cömert insan ölse bile onun adı yaşar. Öleceğini bilerek bir gün kendisi için hazırlık yapmış, adını kitaplara geçirerek yaşayanlara bırakmıştır.

6 KB'nin metni ve çevirisi için bk. Arat, 1985 ve 1991.

291	Törü tüz yorıttı bayadı buçun Atın eğgü kıldı ol eğgü öçün	Kanunu tatbik etti ve halk zenginleştii; o iyi bir devirde iyi bir nam bıraktı.
406	Bu kün toğdı erdi atı belgüluğ Ajunda çavıkmış kütü belgüluğ	Bu bey Kün-Toğdı idi, adı bellidir; şöhreti dünyaya yayılmıştır, ilbâli malûmdur.
456	Ne kütluğ küt ol erke eğgü atı Bu eğgü bardı mengü kütü	İyi ad insan için ne kadar mübarek bir saadettir; onun bu iyi adı ve saadeti ebedî kaldı.
459	đu'a arttı ilde kör eğgü atı beğüdi küninge atı hem kütü	Bak, memlekette ona dua eden ço- đaldı, iyi nam kazandı; adı ve saadeti günden güne büyüdü.
668	Küvenme kıvı kütka kütluğ kişi Inanma özüng kütka atlığ kişi	Ey devletli, sen bu boş devlete (kuta) güvenme; ey namlı (ad sahibi), sen bu devlete inanma.
740	Kelir küt kişi ke atı çavlanur Yangı ay teg artar yaruğı tolur	İnsana saadet gelir, meşhur olur; yeni ay gibi, büyüür ve parlaklığı artar.
747- 748	Kelir men barır men yarır men burun Ajunuğ kezer men manga yok orun Bu ma'ni üçün atım ay toldı tip Atadı biliglig sözün yinçe yip	Gelirim, giderim; ileriye doğru yürü- rüm; dünyayı dolaşırım, benim için yer-yurt yoktur. Bundan dolayı âlim, ince bir nükte ile, bana Ay-Toldı adını vermiştir.
823- 824	Yana aydı ay toldı ilig kütü Nelük boldı kün toğdı ilig atı İlig aydı bilge mening kılkıımı Körüp mengzetü urdı bu atımı	Ay-Toldı şöyle dedi: – Ey devletli hükümdar, efendimizin adı niçin Kün-Toğdı olmuştur. Hükümdar cevap verdi: – Âlim benim tabiatımı güneşe benzeterek bu adı verdi.
836	Bu ay toldı aydı ay ilig kütü Aşasu ajun il yağılsu atı	Ay-Toldı dedi: – Ey devletli hü- kümdar, ülkelere hâkim ol, iyi adın dünyaya yayılsın.
907	Bu ay toldı aydı ay ilig kütü Bu öğdi bile munça eğgü atı	Ay-Toldı: – Ey devletli hükümdar – dedi – iyi bu derece nam ve şöhret kazanmıştır.
919- 920	Neçe sadđađ erse bu eğgü kişi Ökünmez yarın anda itlür işi hağikat munı bil ay ay toldı sen ökünçsüz men eğgü atın ölse men	İyi insan ne kadar mağdur olursa olsun, yarın orada pişman olmaz ve huzura erer. Ey Ay-Toldı, sen bunu hakikat bil; dünyada iyi at bırakır da göçersen pişman olmam.
1044	Sevindi ilig inçe tegdi özi Ajunda yağıldı kör atı sözi	Hükümdar rahat etti ve huzura kavuş- tu; şöhreti (adı) ve nüfuzu dünyaya yayıldı.
1350	Uzun kiç yaşağıl ay ilig kütü Öküş il aşağıl bu beglig atı	Ey devletli hükümdar, çok uzun yaşa; bu saltanat ile çok illere hükmet.

1388	Anasında toğsa atansa atı Müsafir bolup mindi ödlekt atı	Anasından doğup, adı verilince yolcu olarak zamane atına biner.
1446	Munu men barur men mini kör oçun katıqlan özüngeke at edğü çoçun	İşte ben gidiyorum, bana bak ve ibret al; burada kendin için iyi bir ad bırakmaya gayret et.
1460- 1461	İsiz öngdi ursa özi öz öçün İsiz çoçtı atın özinde kiçin Kim erse urup çoçsa edğü törü Anın tiktı atın açaçın	Bir kimse kendi zamanında kötü teamül vaaz ederse, kendisinden sonra kötü bir nam (ad) bırakmış demektir. Bir kimse iyi kanun vaaz edip bıraktı mı, adının ayakta durmasını sağlamış demektir.
1585	Ötündi bu ögdülmiş ilig kütü Uzun kiç tirilsü yaçılısu atı	Ögdülmiş arz etti: – Ey devletli hükümdar, Allah uzun ömürler versin, şöhretin dünyaya yayılsın.
1599- 1600	yori uç atanma kişilik kıla kişike kişi bol kişilik bile kişilik üçün at urundi kişi kişilik bile kötürdi kişi	Yürü, adın öküze çıkmasın, insanlık yap; insanlara karşı insaniyetle hareket ederek insan ol. İnsana insanlığından dolayı bu ad verilmiştir; insan insanlıkla adını yükseltir.
1676	ol üç neng kiming bolsa keldi kütü bu üç neng kiming bolsa yitti atı	O üç şey kimde varsa saadet onundur; bu üç şey kimde varsa onu adı mahvolur.
1790	isiz edğüler ölse toprak bolur neçe bolsa toprak kör atı çalır	İyi veya kötü bir gün ölünce hep toprak olur; fakat ne kadar toprak olsalar bile adları kalır.
1905	Yanut birdi ögdülmiş ilig kütü Bilig birle begler beçütüti atı	Ögdülmiş cevap verdi: – Ey devletli hükümdar, beyler adlarını bilgiyle yükseltmişlerdir.
1924- 1925	Negü teg kerek beg muni başlasa çavı barsa atı işin işlese itilse ili hem bayusa buçun atı edğü bolsa ol erter öçün	Beyin nasıl olması gerek ki, o bunların başına geçsin, işini görsün, nam ve şöhreti dünyaya yayılsın. Memleketi düzene girsin, halk zenginleşsin; göçtüğü zaman da iyi nam (ad) bıraksın.
1928	çavıkça ajunda yaçılısu atı beçüse küninge kötürse kütü	Şöhret kazansın, adı dünyaya yayılsın; günden güne yükselsin ve saadeti artsın.
2050	açı bolsa begler atı çavlanur atı çavı birle ajun beklenür	Beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır; bunların nam ve şöhretleri ile dünya korunur.
2258	Bu begler yakın tutsa edğü kişi Atı edğü kaldı hem il kün işi	Beyler iyi insanları kendilerine yakın tutarlarsa memleketin işi yoluna girer ve iyi ad bırakırlar.

2263	Bolur atı mengü qarımaz bolup Bolur ornı edğü qarısa ulup	Adı, şöhreti tazeliğini hiçbir vakit kaybetmez, ebedî kalır; kendisi yıpranarak ihtiyarlasa bile yeri sağlamlığını muhafaza eder.
2645	Kiming erdemi bolsa atı yorır qalı bolmasa erdem atsız qarır	Kim faziletli ise onun adı her tarafa yayılır; eğer bir kimsenin fazileti yoksa adı anılmadan ihtiyarlar, gider.
2856	arıqlıknı sevmiş turur bir bayat arıqlıknı bile er bulur edğü at	Tanrı temizliği sever, temizlik ile insan iyi ad kazanır.
2871	Vefa kılsa begke tilep edğü at Ol at birle edğü qalır mengü at	İyi ad dileyerek beye vefalı olmalı; bu iyi ad ile onun adı da ebedîleşmiş olur.
2872	uquşluğ kişiler at edğü qolur biliglig kişiler mançlığ bolur	Akıllı insanlar iyi ad isterler; bilgili insanlar itimada layık olurlar.
3173	uquşluğ kişidin kişilik kelür biliglig kişiler kişisi bolur	Akrabaları olan kimsenin nam ve şöhreti büyüktür; arkadaşları olan insanın adı ve sözü muteberdir.
3419	Yağı birle tegşip er atı beğür Yağısız kişi atı kopmaz yatur	Düşman ile çarpışa çarpışa insanın adı büyür; düşmansız kimsenin adı yükselmez, yerde kalır.
3786	Usanma ay ilig uğıma odun Özüngde kiçin edğü atıng qoğun	Gafil olma, ey hükümdar, uyuma, uyan; kendinden sonra iyi ad bırak.
4195	Özüng edğü atlığ bolayın tise İsizke qatılma qatıqlan usa	Sen iyi nam kazanmak istersen elinden geldiği kadar kötüler ile düşüp kalkmamaya gayret et.
4245	Telim kördüm edğüg isiz iş üçün yoduğqa ilindi yoqağtı küçün	Kötü arkadaş yüzünden zarar gören ve zorla adı sanı silinip giden iyiler çok gördüm.
4396	Olar ögseler ögdi ilke barır qalı sökseler atı artap qalır	Bunlar methederlerse bu medih büyük ülkelere yayılır; eğer hicvederlerse insanın adı daima kötü olarak kalır.
4438	Bu yanglığ qatılığ satıççı bile Tiril edğü atın sevinçin küle	Satıcılara karşı işte böyle muamele et ve iyi ad kazanarak sevinç ve huzur içinde yaşa.
4465- 4468	Tiriglik tileme at edğü tile At edğü kerek bu tiriglik bile Özüng ölgü ahır bu atıng qalır Atıng edğü bolsa tiriglik tatrır Kiming atı isiz bolup atasa Angar yigreki ol tirig turmasa Mün ol bu tiriglik tile edğü at İsiz qılma edğün kılın mengü at	Yalnız hayat isteme, iyi nam iste; insana hayat ile birlikte iyi ad da lazımdır. Kendin nihayet öleceksin, fakat adın kalacaktır; adın iyi olursa hayatın zevkli geçer. Kimin adı lekelenir ve kötüye çıkarsa onun için hayırlısı ölmektir. Bu hayat bir sermayedir, onun ile iyi ad kazanmaya çalış; onu boşuna geçirme, iyilik ile adını ebedîleştir.

4474	Özüng bulğa iki ajun edğüsi Atıng edğü bolğay yağılğay küsi	Böylece kendin her iki dünya nimetini elde edersin; iyi nam kazanırsın ve şöhretin dünyaya yayılır.
4577	Yoğ aşı bolur ya ölüğ atınga Ya ol at bulup aş birür yatınga	Yahut bir ölü için yapılan yoğ aşı olur yahut biri bir rütbe alınca başkalarına ziyafet çeker.
4672	Öküş yigli yalnguk kör igçil bolur Sarığ mengzi kıvdağ atı il bolur	Çok yiyen insan her vakit hastalıklı olur; yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer.
5087	kağığlan özünge koğun edğü at vefa kıлмаğay kıut sini kıłğa yat	Gayret et, iyi ad kazan; saadet vefasızdır; sana tekrar yabancı muamelesi yapabilir.
5157	Ölüm tuttu bardım kelir uş sanga kağığlan kığin edğü atıng koğun	Ölüm beni yakaladı, gidiyorum; şimdi sıra senindir; gayret et, kendinden sonra iyi ad bırak.
5220	aķı bol buđunķa üle neng yitür saran bolsa begler atın artatur	Cömert ol, halka mal dağıt ve yedir; beyler hasis olursa adları kötüye çıkar.
5227	İsiz bolma atıng isiz kıлмаğıl İsizlerni kıısğıl bolu birmegil	Kötü olma ve adını kötüye çıkarma; kötüleri zapt ve rapt altında bulundur, onlara müsamaha gösterme.
5230	Bütün çın köni edğü atlığ kişig Özüngke yakın tut angar bir işig	Bütün dürüst, doğru ve iyilikle şöhret kazanmış kimseleri kendine yakın tut ve işi onlara ver.
5247	Tiriglik keçer terk bu beglik қалur Kereklig sanga edğü atıng turur	Hayat çabuk geçer, bu beylik kalır; sana lazım olan iyi adımdır.
5255- 5256	қалur dünya ağır toğuğlı ölür isiz edğü erse kör atı қалur isizke katılma küyürgey isiz atıng edğü bolsa қалur edğü iz	Dünya kalır, doğan nihayet ölür; insandan kalan ancak iyi veya kötü addır. Kötüye katılma, kötü seni yakar; adın iyi olursa senden iyi iz kalır.
5264- 5265	Ölümke toğar bu toğuğlı kişi Atın iz koğur bu ölüğlü kişi Tutamça tiriglig tüker alқınur İsiz edğü erse kör atı қалur	Her doğan ölmek için doğar; ölen kimse adı ile bir iz bırakır. Bu bir tutam hayat tükenir, sona erer; insanın ister iyi ister kötü olsun, ancak adı kalır.
5488	Müsülmanlık açğıl şeri'atını yağ Atıng bolğa edğü özünge bolğa keğ	İslamiyet'i aç, şeriati yay; böylece seçkin bir şahsiyet olur ve iyi bir nam kazanırsın.
5541	Atıng edğü bolğa kıtulğay özünge Seningde kığin қалğa atıng sözüng	Adın iyi olur, kendin kurtulursun; dünyada senden sonra da adını ve sözlerini daima yad ederler.

5569-5573	Negü tir eşitgil üç ordu hanı At edğü tile ay ölüglü kanı Kiming edğü atı bile çıksa can kesilmez aning atı edğü du'an Ölüp kim kalur erse du'a Yana bir tiriglik bulur bu toğa Kerek yir öze tur kerek yir katın Çavıksa özüng kör bu edğü atıng At edğü kerek kör öz ölgü turur Ölür öz atı kalsa mengü turur	Uç-Ordu hanı ne der, dinle; ey fani insan, iyi ad dile. Kim iyi ad bırakarak ölürse onun adı hayır dua ile yaşamakta devam eder. Kim ölür ve hayır dua ile anılırsa o yeniden doğarak tekrar hayat bulmuş olur. İyi ad ile şöhret kazandıktan sonra ister yerin üstünde ister yerin altında ol. İyi ad lazımdır, vücut bir gün ölecektir; vücut ölür, adı kalan insan ebedî olur.
5604-5605	Bu ajun ereji bile edğü at Sanga bolğa dünya ya 'ukbi ulat Bu dünya nengi barça kalğu turur Atıng edğü kılgı öz ölgü turur	Bu dünya huzuru sana dünyayı ve iyi ad bırakmak için çalışman da sana ukbâyı temin edecektir; ona göre hareket et. Bütün bu dünya malı kalacak ve kendin bir gün öleceksin; iyi ad kazanmaya çalış.
5607-5608	Atım edğü bolsun özüm ölsüni Tirig ölgü ahır atım kalsunı Usa edğülük kıl at edğü tile Özüng mengü atın tirig bolsunı	Kendim öleyim, adım iyi olsun; her diri nihayet ölecektir, dünyada adım kalsın. Mümkün mertebe iyilik yap, iyi ad dile ve bu ebedî ad ile yaşamakta devam et.
5727	İlig kıldı ilke kör elging uzun kılur sen kamuğ edğü atıng tüzün	Hükümdar sana memleket işlerinde salahiyet verdi; sen iyiliklerin ve halim, selim varlığın ile tanınmışsın.
5740	Seningdin ayıtğay bir bayat Bayat ayıtğı bar yime edğü at	Bir olan Tanrı sana bunu soracaktır; Tanrı hesap soracaktır, bundan başka iyi bir ad bırakmak da vardır.
5771	Sini at ayağ birle kıldı uluğ Sanga edğülükke ol açtı kapuğ	O sana unvan ve rütbelere verdi, seni yükseltti; iyilik kapılarını o sana açtı.
5786	Kişi körse ögse sini alkayu Atıng barsa ilde vefalık tiyü	İnsanlar gördükçe seni övsünler, memlekette adın vefalı insan olarak yayılsın.
5800	Sen imdi iligke keğür edğü at Körüp sızsu düşman boyun egüsü yat	Şimdi sen hükümdara iyi nam kazandı; düşmanlar bunu görüp sinsinler ve yabancılar boyun eğsinler.
5808	Kişi aslı mundağ kılur edğülük Ol atı ajunda kalır mengülük	Asıl insan böyle iyilik yapar ve onun adı dünyada ebedî kalır.
5880	Kişilik sanga birdi erklig bayat Köngül til kılık hem köni boldı at	Kadir Tanrı sana insanlık verdi; gön-lün, dilin, ahlakın ve adın doğru oldu.

5900-5901	Yana aydı ögdülmiş ilig kutı ajunka bayat yağtı eğgü atı at eğgü tilegil bayat birdi kut kutuğ buldung erse köngül eğgü tut	Ögdülmiş devam etti: – Ey devletli hükümdar, Tanrı senin iyi adını dünyaya yaydı. Sen iyi ad dile, Tanrı sana saadet verdi, saadete erişince gönlüne hâkim ol.
5916-5920	Atıng eğgü bolğay çavıkkğay özüng Ajun buğnı körmek tilegey yüzüng Yime yaqşı aymış kişi bilgesi Kişi ölse ölmez kör at eğgü ne eğgü bolur kör at eğgü bolup ölüp barsa barmaz kör atı ölüp tırıg ti kim ölse kör eğgü atın nece yatsa oprap çara yir çatın tırıglik tileme at eğgü tile atıng eğgü bolsa tırıg sen küle	Adın iyi olur ve sen şöhret bulursun, dünya halkı senin yüzünü görmeyi arzular. Yine insanların âlimi çok güzel söylemiş: İnsan ölse bile bu iyi ad ölmez. Ne güzel, bak, adı iyi olunca insan kendisi ölse bile namı ortadan kalkmıyor. İyi ad bırakmış olan bir kimse, her ne kadar kara toprak altında çürüse bile sen onu diri bil. Sen hayat isteme, iyi ad iste; adın iyi olduğu müddetçe sen dirisin ve bununla iftihar edebilirsin.
5943	İli toldı eğgü du'a birle söz Atı çaldı mengü bolup yitgüsüz	Memleketi hayır dua ile medh u senaya büründü; adı ebedileşti; ve unutulmaz oldu.
6041	şatuka ağar teg ağar ol kutı uluğluk bile ilde yağlur atı	Merdivenden çıkar gibi, onun saadeti yükselir ve adı büyüklük ile şöhret bulur.
6103	Kişilik atı kör iki neng turur bağırsaç biri bir ağı neng birür	İnsanlık adını taşıyabilmek için, iki şey lazımdır; biri merhametli olmak, biri de cömert olup mal dağıtmaktır.
6112	Özüng köçgü atıng sening köçkün ol Köçütçi ölüm kelgü ağır kün ol	Sen göçeceksin, senin adın göçecektir; son gününde seni göçüren ölüm gelecektir.
6248	Siziksiz küdezür anı bir bayat Tilekin birür hem bulur eğgü at	Bir olan Tanrı onu, şüphesiz korur, onun arzularını yerine getirir ve o da iyi nam kazanır.
6268	Ölür özke tegmez meger eğgü at Bu atın tırıg tutsu erklig bayat	Ölümlü insan için, iyi addan başka, hiçbir şeyin değeri yoktur; kudretli Tanrım iyi ad ile ömür sürdürün.
6425	Olar bardı çaldı ol eğgü atı Yitip barđu ermez atı hürmeti	Onlar gitti, fakat iyi adları kaldı; onların adı daima hürmetle yad edilecektir.
6502	Tilemedim özke kü çav eğgü at Kişi aşğı koldum öz erse ya yat	Ben kendime şan şöhret veya iyi ad dilemedim; yakın olsun uzak olsun ben herkesin iyiliğini istedim.

Tablo 7. Atebetü'l Hakayık'ta Görülen Ad ile İlgili İfadeler

No.	Metin ²	Türkiye Tükçesine Aktarımı
69-70	Dad işpehsalar beg üçün bu kitip çıkardım ajunda atı ıalsu tip	Dâd İşpehsalar Bey için bu kitabı yaz- dım ki, dünyada (onun) adı kalsın.
95-96	Biliglig er öldi atı ölmedi Bilgisiz tirig erken atıg ölüg	Bilgili adam olur, (fakat) adı kalır, bilgisiz, sağ iken adı ölüdür.
237- 240	akı er biligni yete bildi kör anın sattı malın sena' aldı kör tirildi ulamsız ulamı bolup ajunda at edgü koçup bardı kör	Cömert adam bilgiyi yedebildi bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. Muh- taçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.

Yukarıda tespit edilen örneklerde Yusuf Has Hacib'e göre atadan geriye insanoğlunun adı kalmaktadır; kişiye düşen, kendisine kalan bu adı tutmak ve yüceltmektir. İnsan her şeyden önce insan kılınmış, ona bu ad verilmiştir. Bu ada uygun davranmalıdır. Kişinin kendi mevcudiyetinden geriye bırakabileceği yegâne şey ise kendi adıdır. Eğer kişi ölümünden sonra da varlığını muhafaza etmek istiyorsa bu durumu anlamalı ve iyi bir ada sahip olmalıdır. Çünkü geride sadece ömrü boyunca taşıdığı ad kalacaktır.

Kişi bey de olsa kul da olsa ölüm her ikisini de alacaktır. Kişinin konumu fark etmeksizin önemli olan iyi bir ad sahibi olmaktır. Kut gelir ve kişinin adı ünlenir. Ancak insan kuta (talihe) aldanmamalıdır. Zira kut, dönük ve geçicidir. Bu nedenle insan öleceğini bilerek yaşamalı ve geride bırakacağı mirası, yani varlığının nişanesi olan adını iyilik üzere bina etmelidir. İyi, cömert, vefakâr, erdemli olmalı ki adı da iyi diye bilinsin. Kişi zorluklar çekse dahi pişmanlık duymamalıdır. İşler yoluna girecektir ve onlar iyi adlarını muhafaza etmiş olacaklardır.

Adı yüceltmenin en önemli yollarından biri bilgidir. Beyler adlarını bilgiyle yükseltmişlerdir. Bu nedenle hükümdarlara *bilge* ve *böğü* gibi sıfatlar verilmiştir. Yusuf Has Hacib, iyi biri olmayı iyi bir ad sahibi olmakla ilişkilendirmiş ve iyi bir karakterin gerektirdiği her şeyi de iyi bir ad için gerekli görmüştür. Öyle ki adlar birer ruh gibidir. Ölümlü insanlar yaşlanırken onların adları yaşlanmaz. Eğer yaşlanırsa da daha sağlam bir yer edinir. Çevresi, eşi dostu olan kişinin de adı büyüktür. Bu anlayış organizasyonlu olmaya işaret etmektedir. Kişinin bilinirliği, içinde bulunduğu topluluk ve toplumla ilişkilidir.

Kişinin adı onun kılınçları (amelleri) ile doğru orantılıdır. İyi bir ad sahibi olmak iyi bir insan olmayı gerektirdiği için kişi aynı zamanda ahirette de huzur bulacaktır. Kişinin ardından düzenlenen yoğ aş da ad ve san sahibi kişiler tarafından düzenlenmektedir.

7 AH'nin metni ve çevirisi için bk. Arat, 1992.

Kişilerin sahip oldukları adlar onları yansıtmaktadır:

Kelir men barır men yorır men burun

Ajunuğ kezer men manga yoğ orun

Bu ma'ni için atım ay toldı tip

Atadı biliglig sözün yinçke yip⁸

Buna göre Ay-Toldı adını kişiliğinin benzetildiği aydan almaktadır. Onların aldıkları unvanlar onlara belli bir görev ve ödev yüklemektedir. Erdemlilik, cömertlik, vefakârlık, adalet vb. temalar üzere hükümdarlar iyi bir ad ve şöhret sahibi olmalıdır ki halk içerisinde huzuru tesis edebilsin. Adı iyi olarak bilinen hükümdarlar tüm dünyaya şanlarını ulaştırır ve ölümsüzlüğe kavuşurlar. Ayrıca bazı ifadeler yazıtlarla düşünsel bağın henüz kopmadığına işaret etmektedir:

“Ölümke toğar bu toğuglı kişi

Atın iz koğdur bu ölüglü kişi

Tutamça tiriglig tüker alkınur

İsiz edğü erse kör atı kalur⁹”

Bu ifadeler, Köl Tigin Yazıtı'nda görülen *kişi oğlı kōop ölgeli törimiş¹⁰* şeklindeki ifadelerle koşuttur. Zaman, Tanrı'nın takdirinde ve doğan her bir kişi ölüm için doğmaktadır. Yusuf Has Hacib'in de bahsettiği üzere ölümlü kişilerden geriye adları kalmaktadır. Bu adlar ise yazıtlara kazınan adlardan da açıkça anlaşıldığı üzere yazıya geçirilerek aktarılmaktadır.

Aradan geçen zaman, değişen siyasal ortam, kültürel etkileşimler ve yeni dinî çevreler ortak bozkır Türk bilincinin taşınmasına engel olmamıştır. Adlar, unvanlar ve düşünceler, KB'de de kendisine yer bulmuştur. Yusuf'un adını dünyaya yaydığını söylediği hükümdarlar ve beyler, adlarını taşlara kazıyan kendisini geleceğe taşımak isteyen ve Yusuf'un da söylediği üzere adı ölümsüz olursa kendisinin de ebedî olacağını bilen atalardan başkası değildir. Onlar bu nedenle adlarını kazımışlar ve yaptıklarını, eylemlerini yazmışlardır.

Kişi, öleceğini bilerek adını yaşatmak için kitaba koyup geride bırakmıştır. Bu kitap Köktürkler için bengu taş, dikili taş, kaya ve çeşitli kullanım eşyalarıdır. Onlar da bu bilinçle geride kalan yazıtlara adlarını koymuş ve kendilerini yaşatmışlardır.

8 (747-748) Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolaşırım, benim için yer-yurt yoktur. Bundan dolayı âlim, ince bir nükte ile, bana Ay-Toldı adını vermiştir (Arat, 1985: 65; 1991: 91).

9 (5264-5265) Her doğan ölmek için doğar; ölen kimse adı ile bir iz bırakır. Bu bir tutam hayat tükenir, sona erer; insanın ister iyi ister kötü olsun, ancak adı kalır (Arat, 1985: 379; 1991: 524).

10 Ayrıca bk. KT K10 (Tekin, 2014: 38-39.).

Edib Ahmed, Dâd İspehsalar'ın adı sanı yok olmasın diye dünyada kalacak kitabını yazdığını söylemiştir¹¹. Yusuf ise cömert insanın öldükten sonra da adının yaşayacağını belirtmiştir. Ayrıca böyle kişilerin bir gün öleceğini düşünerek adlarını kitaplara geçirerek insanlara bıraktıklarını da kaydetmiştir¹².

Ayrıca Bilge Kağan'ın da değindiği üzere Tanrı, onun anne ve babasını Türklerin adı sanı yok olmasın diye yükseltmiştir¹³. Zira adları yok olursa kendi varlıklarından geriye bir şey kalmayacaktır. Aynı şekilde Bilge Kağan'ın şu ifadeleri ad ve var olma ilişkisinin önemini vurgulamaktadır:

“(KT D7) t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı oglin : kul boltı : (e)ş(i) l(i)k : kızı oglin : küñ boltı : **türük : b(e)gl(e)r : türük : ātin : it(t)ı** : t(a) bg(a)çgı : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : (KT D8) körm(i)ş : (e)l(i)g yıl : iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş :

(Bu yüzden) Çin halkına, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı (da) cariyeye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları olarak Çin hakanına tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler (Tekin, 2014: 26-27).”

“(BK D7) t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı og(ı)lin : kuul kıltı : (e)ş(i) l(i)k : kızı og(ı)lin : küñ kıltı : **türük : b(e)gl(e)r : türük : ātin : it(t)ı** : t(a) bg(a)çgı] : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : körm(i)ş : (e)l(i)g yıl] (BK D8) iş(i)g küç(ü)g : birm(i)ş :

(Bu yüzden Türk halkı) Çin halkına bey olmaya layık erkek evladı kul yaptı, hanım olmaya layık kız evladı (da) cariyeye yaptı. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlerin hizmetindeki (Türk) beyleri Çin (unvanları olarak Çin hakanına tabi olmuşlar, elli yıl) hizmet etmişler (Tekin, 2014: 52-53).”

Türk beyleri kendi adlarını ve unvanlarını terk edip Çin adlarını ve unvanlarını sahiplenince aidiyetleri değişmiş ve artık Çin hükümdarına hizmet eder hâle gelmişlerdir. Bilge, bu duruma bir sorun olarak değinmiştir. Adları değiştirenler âdeta kılık da değiştirmişler ve kendi kültürlerini terk etmişlerdir. İnsanların ve halkların kimliklerini işaretleyen adlar bir çeşit varlık yokluk meselesidir.

Eski Türkler, adlarını bengü taşlara işleyerek varlıklarını, özlerini somutlaştırırken adın önemini yansıtan ifadeler, bugün dahi dilde bir karşılık bulmaktadır. Türkiye Türkçesinde; **adı batası** (yok olası), **adı bile okunmamak** (birine önem verilmemek), **adı çıkmak** (kötü ün kazanmak), **adı çıkmış dokuza**, **inmez sekize** (birinin bir kere adı çıktıktan sonra onun hakkındaki yaygın inanç kolay kolay değişmez), **adı duyulmak** (tanın-

¹¹ bk. Tablo 7: 69-70.

¹² bk. Tablo 6: 257-258.

¹³ bk. KT D25; BK D20, D21, D22

mak), **adı geçmek** (anılmak, adı yazılmak), **adı kaldırılmak** (silinip gitmek), **adı kalmak** (biri veya bir şey ortadan çekildikten ya da öldükten sonra yalnız adı dolaşmak), **adı olmak** (gereksiz ünü olmak), **adını ağzına almamak** (dargınlık vs. gibi nedenlerden ötürü kişinin adını anmamak), **adını kirletmek** (adının kötüye çıkmasına neden olmak)¹⁴ şeklinde görülen deyimler bu anlayışı anlamak için kıymetli örneklerdir.

Sonuç

Evrimsel ve tarihsel seyirde dil geliştiren insanlık, çevresindeki kavramları işaretlemiş ve onları tanımlamıştır. Çevresini ve nesnelere adlandıran insanın kendisine de ad vermesi tabiidir. Türklerde ad, kutsal görülmüş ve bu adlar özel olarak seçilmiştir. Hiçbir isim rastgele seslerden oluşmamış, özel olarak belirlenmiştir. Zira bu isimler kişilerin kimliğidir.

KB ve AH’de görülen ifadelere göre iyi bir ad ve san sahibi olmak, iyi bir insan olmak hem bu dünyada hem ahirette huzur bulmak için şarttır. İyi bir insan olmak için bilgili, ahlaklı, cömert, vefakâr vb. erdemlere sahip olmak gerekmektedir. Böylece iyi biri olan kişi, insanlara ardında iyi bir ad bırakacaktır. Kişi ölse dahi bu iyi adla varlığını sürdürecektir. Ayrıca akıllı kişiler öleceğini bilerek adlarını geride bırakmak için kitaba koyacaklardır. Hükümdarların iyi ad sahibi olmaları önemlidir. İyi bir ad her tür cefanın üzerindedir ve en kıymetli hazinedir. Kişi doğduktan sonra adı konunca artık bir misafir olur ve zaman atına biner. Bir insanın varlığı için ad sahibi olması son derece önemlidir.

Bu ifadeler, Köktürk harfli metinlerdeki epitafık, ziyaret, aidiyet vb. içerikli yazıtlarda görülen bir tutumu yansıtmaktadır. Moğolistan’da 80 yazıtta, Yenisey’de 91 yazıtta, Dağlık Altay’da 30 yazıtta, Kırgızistan’da 31 yazıtta, Çin Halk Cumhuriyeti’nde 10 yazıtta kişi adları ve unvanları bulunmaktadır. Yazıtların bir kısmında, özellikle kağan, kumandan ve beylere ait yazıtlarda yazıt sahiplerinin adları (*er atları* “kahraman adları”) ile yiğitliklerine, başarılarına, eylemlerine yer verilmiştir.

İnceleme neticesinde Köktürk harfli metinlerde geçen isimlerin bölgesel olarak bakıldığında yazıldıkları çevrenin idari, askerî ve sosyal yapısı hakkında fikir verdiği ortaya konmuştur. Yusuf Has Hacib’in ad ile ilgili verdiği aklın köklerinin Köktürk harfli yazıtlarda bulunduğu ve kültürel, düşünsel bağın dinsel çevre ile toplumsal yapının değişmeye başlamasına rağmen korunduğu ve aktarıldığı görülmüştür.

14 Ayrıca bk. Türkçe Sözlük: C.I. 1998: 19-20.

Kısaltmalar

AH	: Atebetü'l Hakayık
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DLT	: Dîvânu Lugâti't Türk
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
KB	: Kutadgu Bilig
KT	: Köl Tigin Yazıtı
T	: Tunyukuk Yazıtları
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
s.	: Sayfa
ŞU	: Şine Us
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire

Kaynakça

- Alimov, R. (2013). *Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakayık (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019a). *Orhon Yazıtları*, 3.bas. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019b). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik.

- Battulga, T. (2020). *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription*. Archaeological Relics Of Mongolia Catalogue Series.
- Çelik, C. (2007). “Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler: Kişi İsimlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 10 (2).
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi (15. bas-kı)*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- Ercilasun, A. B. -Akkoyunlu, Z. (2020). *Dîvânü lugâti't Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin (4.Baskı)*. Ankara: TDK.
- Golden, P. (2020). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken.
- Grousset, R. (1999). *Bozkır İmparatorluğu Atilla Cengiz Han Timur*. İstanbul: Ötüken.
- Gülensoy, T. ve Küçüker, P. (2015). *Eski Türk Moğol Kişi Adları Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Güvenç, B. (1979). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi.
- Kafesoğlu, İ. (2021). *Türk Milli Mültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Kızlasov, İ. L. (2005). “Talasskie Naskal’nye Nadpisi”, *Rossijskaya Arheologiya*, 2, 46-55.
- Konkobayev, K. ve Useev, N. ve Şabdanaliev, N. (2015). *Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*. Astana: Gılım.
- Mert, O. (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Ankara: Belen.
- Mert, O. (2015), *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Orkun, H. N. (1943). “Eski Türklerde İsmın Kudsiyeti”. *Çınaraltı*, 3, 60.
- Orkun, H. N. (1954). “İsmın Kudsiyeti”. *Türk Yurdu*, I, 2.
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I Giriş*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı (Vol. 5)*. Simurg.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Thomsen, V. (2019). *Orhon Yazıtları Araştırmaları (Çev. Köken, V.)* Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (1998). *Türkçe Sözlük*. I. Ankara: TTK Basım Evi.

- Useev, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası Cana Teksitler*. Bişkek: Kırgız Millî Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yayınları.
- Useev, N. (2015). “Yenisey Yazıtlarındaki Erkek Kişi Adlarında Geçen Kelimelere Göre Eski Türk Erkeği”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4(1), 25-38.
- Useev, N. (2018). “Moğolistan’da Yeni Bulunan Urtyn Gol Yazıtı”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7(4), 2069-2077.
- Useev, N. (2020). “Moğolistan’daki Tengri Kagan (Khoyor Khavçig Uul/Baga Khaikhan) yazıtları üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 9(2), 487-499.
- Useev, N. (2021). “Moğolistan’daki Ulan Çuluut Yazıtları ve Eski Türklerde Yalın Kaya Kavramı”. Şahin, İ. (Ed.), Avirmed, E. (Ed.), Ercilasun Kurmangaliyeva, G. (Ed.), *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 101-112.

Extended Summary

Turkic (runic) inscriptions, which have survived from the ancient Turks and are a manifestation of their collective consciousness, allow reading about them in many ways. Personal names and titles are just one of the possible readings. Humanity, which embodies the concepts with words and gives them a name, has decided to take a name for itself. This name is one of the most precious names because it is associated with the individual. According to Useev; There is a view that Turkish society, and within it the ancient Turkish society, is based on the principle of collectivism. However, as we learn from the name Öz-Togdı, individuality is also seen (2015: 35).

The new process in the Turkish world, which started with the revolt of the Kyrgyz, was religious, cultural, political, etc. It led to changes in many areas. Historical Turkish languages and dialects also took their share from this situation. With the adoption of Islam, the influence of Arabic and Persian languages on the Turkish language increased, and this effect varied according to time and interaction rate. Although the Karakhanid works were written in the Islamic environment, they had traces of the culture of the Ancient Turks. Some titles and personal names seen in these works are also bearers of this culture.

In this sense, it is possible to read socio-cultural changes, thoughts, tendencies, attitudes and group identities through names (Çelik, 2007: 6). In the old Yakuts, the name given in his childhood was not considered a real name and it was expected that the person would draw a bow and shoot an arrow to get a real name (Inan, 2020: 176). At the same time, there was a custom of naming an elder, a white-haired person, which is also observed in *Dede Korkut* and Anatolian tales (Ögel, 2020: 17). They valued these names they acquired over time and wanted to leave them behind.

Some of the personal names and titles seen in the DLT, which is about three centuries away from the oldest inscriptions on which there is a historical record, are parallel to the Old Turkic names and titles mentioned in the inscriptions listed above.

With all this cultural continuity, human beings, who developed language in the evolutionary process, tried to understand the objects around them and gave them a name. It is natural that the names of people who know their surroundings and name the objects around them, obtained over time and seen as sacred, and given with ceremonies, are valuable. People left their names and titles after their death. It is difficult to distinguish between people's names and titles. "Er at" (heroic name) is a kind of title.

Yusuf Has Hacib associated being a good person with having a good name, and he considered everything a good character requires for a good name. Names are like souls. As mortal men age, their names do not. This indicates being organized. A person's awareness was related to the community and society he was in.

The elapsed time, the changing of political environment, cultural interactions and new religious environments did not prevent the common steppe Turkish

consciousness to be carried. Names, titles and thoughts have also found place in KB. The rulers and lords that Yusuf says spread his name to the world are none other than the ancestors who carved their names on stones, who wanted to carry him to the future and who knew that if his name was immortal, as Yusuf said, he would be eternal. For this reason, they have engraved their names and written their deeds and actions.

Knowing that he will die, the person put his name in the book to keep it alive and left it behind. This book is bengü-stone, obelisk, rock and various usage items for Turks. With this awareness, they put their names on the inscriptions left behind and kept themselves alive.

Edib Ahmed said that he wrote the book that Dad İspehsalar would stay in the world so that his name would not disappear. Yusuf, on the other hand, stated that the name of a generous person would live on after he dies. He also noted that, thinking that such people would die one day, they put their names in books and left them to people.

According to the expressions seen especially in KB and later AH, having a good name and reputation is essential for being a good person and finding peace both in this world and in the hereafter. To be a good person, you must be knowledgeable, moral, generous, loyal, etc. You must have virtues. Thus, a good person would leave a good name behind. Even if a person died, this good name would continue to exist. Also, smart people would put their names in the book to leave them behind, knowing that they would die. It was also important that rulers had good names. A good name was above any affliction. It was the most precious treasure. When a person was named after his birth, he became a guest and time rode his horse. It was extremely important for a person to have a name for his existence.

These expressions are epitaphic, visit, belonging, etc. in the texts with Turkic letters. reflects an attitude seen in inscriptions with content. There are names and titles of people in 80 inscriptions in Mongolia, 91 inscriptions in Yenisey, 30 inscriptions in Mountainous Altai, 31 inscriptions in Kyrgyzstan, and 10 inscriptions in the People's Republic of China. In some of the inscriptions, especially in the inscriptions belonging to khans, commanders and beys, the names of the inscription owners (er atları "hero names") and their bravery, achievements and actions are included.

As a result of the examination, it is seen that the roots of the mind given by Yusuf Has Hacib are found in the Turkic letter inscriptions and that the cultural and intellectual bond is preserved and transferred despite the religious environment and social structure starting to change.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ESKİ UYGURCADA TIP İNCELEMELERİ VE BİR TIP METNİNE İLİŞKİN FRAGMANLAR*

Uğur UZUNKAYA**

Öz

Eski Uygurca, temelde muhtelif dinî muhitlere ilişkin yazınsal kaynakların tercümesine dayanmaktadır ancak bunun yanında gündelik hayat, gök bilimi, takvim, fal, dil bilgisi ve tıp gibi konulara ilişkin din dışı olarak nitelendirilebilecek metinler de bu dönemde kaleme alınmıştır. Bunlar içerisinde önemli bir yere sahip olan tıp metinleri esasen muhtelif hastalıklar, ağrılar, sağaltım yöntemleri ve reçetelere odaklanırlar. Türk dilinin tarihsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda, Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya birçok dönemde tıbbi konu alan metinlerin mevcut olduğu bilinmektedir. Özellikle İslami Orta Asya edebî dilinden ve Anadolu ve çevresinde meydana gelmiş Türk dilinden hacimce ve sayıca hatırı sayılır düzeyde eser günümüze erişmiştir. Eski Uygur sahasındaki sağlık konulu metinler söz konusu olduğunda ise bunlar dayandığı gelenekler, konu edindikleri hastalıklar ve ağrılar, tedavi uygulamaları ve yazıldıkları alfabeler itibarıyla ilgi çekici bir görünüm sunmaktadır. Bu yazı şimdiye kadar neşri gerçekleştirilmemiş bir tıp metnine ilişkin metin parçalarının neşrini amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışmaya konu olan metin parçalarının yazı çevirimi, harf çevirisi, aktarımı, metne ilişkin açıklamaları, sözlük ve dizini hazırlanmıştır. Bunun yanında, bilindiği gibi Eski Uygurcadaki tıp konulu metinler üzerine yapılan incelemeler, genel olarak bu sahada hazırlanan diğer incelemelerin tarihi kadar eskiye gider. Bu sebeple ilk çalışmanın yapıldığı 1930 yılından bugüne Eski Uygur tıp sa-

Geliş Tarihi/Date Applied: 09.08.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 22.12.2022

Makalenin Künyesi: Uzunkaya, U. (2023). "Eski Uygurcada Tıp İncelemeleri ve Bir Tıp Metnine İlişkin Fragmanlar". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 117-146

DOI: 10.24155/tdk.2023.219

* Bu yazı TÜBA-GEBİP programı çerçevesinde desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uguruzunkaya@gmail.com, Erzurum/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-4534-9305

hasına ilişkin incelemelerin araştırma tarihçesine yer vermek hem bugünkü gelinen duruma ışık tutacak hem de sonraki araştırmalar için zemin hazırlayacaktır. Bu gerekçeden ötürü bu yazıda evvela Eski Uygurca tıp sahasında hazırlanan çalışmaların kısa bir değerlendirmesi sunulacak, ardından bugün Çin tıbbında *Shennong* olarak bilinen efsanevi kahramana da atıf yapılan Eski Uygurca tıp konulu fragmanların neşrine geçilecektir.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, tıp metinleri, Shennong, *Shennong bencao jing*, metin neşri.

Old Uyghur Medical Studies and Fragments of a Medical Text

Abstract

Old Uyghur is based on the translation of literary sources related to various religious circles; however, some texts can be evaluated as non-religious on subjects such as daily life, astronomy, calendar, fortune telling, grammar, and medicine. Medical texts focus on various diseases, pains, treatments, and prescriptions. Considering the historical development of Turkish, it is known that there are texts on medicine from many periods, from East Turkestan to Anatolia. Although a considerable amount of work has survived, especially in the Islamic Central Asian literary language and in Anatolian Turkish, the texts on health in Old Uyghur offer an attractive appearance in terms of the traditions on which they are based, the diseases and pains they are subject to, the treatment practices and the alphabets in which they are written. This paper aims to edit unpublished fragments related to a medical text. In addition, the studies on Old Uyghur medical texts are as old as those prepared in this field. For this reason, the research history of the studies related to the Old Uyghur medicine field since 1930, when the first study was prepared, will shed light on the current situation and lay the groundwork for further research. In this paper, firstly, an evaluation of the studies prepared in the field of Old Uyghur medicine will be presented, and then the Old Uyghur fragments will be published, which also refer to the legendary hero called Shennong in Chinese medicine.

Keywords: Old Uyghur, medical texts, Shennong, *Shennong bencao jing*, text edition.

Giriş

Eski Uygurca temelde Budizm, Manihaizm ve Nasturi Hristiyanlık gibi dinî bir edebiyatın tercümesine dayanmaktadır ancak bu dönemde hatırı sayılır düzeyde din dışı konulu eserler de yazılmıştır. Bunların içerisindeki en büyük pay Uygurların gündelik yaşamını konu alan sivil belgelere ait olsa da bunun yanında tıp veya sağlık bilgisi metni olarak tanımlanan ve çoğu fragman şeklinde günümüze ulaşmış metinler de bulunmaktadır. Esasen Türk dilinin tarihsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda İslam öncesi Uygurlarda olduğu gibi, İslami Orta Asya edebî dilinde ve Anadolu

sahasında gelişen yazı dilinde de kısacası Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya tercüme, telif-tercüme ve telif olarak kaleme alınan ve farklı geleneklerden beslenen tıp ve genel olarak sağlık bilgisi konulu metinler mevcuttur. Türk-İslam coğrafyasında üretilmiş tıp konulu eserler hacimleri ve sayıları bakımından çok önemli bir yere sahip olsa da Eski Uygur yazınındaki bu türden eserler ele aldıkları konular, dayandığı gelenekler, tedavi uygulamaları ve yazıldıkları alfabeler bakımından ilgi çekici bir görünüm arz etmektedir.

Bu yazı Eski Uygurca ile kaleme alınmış ve şimdiye kadar neşri gerçekleştirilmemiş tıp konulu dört fragmanın neşrine dayanmaktadır. Esasında bu fragmanların yazı çevirimi, harf çevirisi, Türkiye Türkçesine aktarımı, açıklamaları ve dizin/sözlük kısmı bu yazının temelini teşkil etmektedir ancak Eski Uygurcayla yazılmış tıp metinleri üzerine yapılan incelemelerin bu tarihî lehçeye ait araştırmaların başlangıcı kadar eski olması, bu araştırmaların mahiyetinden de söz edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu alanda yapılmış ilk yayın 1930 yılına aittir, son yayınlar ise tespit edilebildiği kadarıyla 2021 tarihlidir. Dolayısıyla bu 91 yıllık süre zarfında Eski Uygurca tıp metinleri üzerine yapılan neşirlere göz atmak, alan yazının daha iyi anlaşılmasını ve bununla birlikte sonraki çalışmalarda nelere odaklanılması gerektiğini gösterecektir. Bütün bu sebeplerden ötürü bu yazıda evvela Eski Uygurca tıp metinleri üzerine bir araştırma tarihçesi sunulacak, daha sonra bu çalışmada ele alınan fragmanlarda bahsi geçmesi sebebiyle Çin tıbbında 神農本草經 *Shennong bencao jing* [= İlahi Çiftçi'nin *Materia Medica*sı] olarak bilinen eserin yeri irdelenecek ve sonrasında da Eski Uygurca yazma fragmanların neşri gerçekleştirilecektir.

1. Eski Uygurca Tıp Metinleri Üzerine Bir Araştırma Tarihçesi

Eski Uygurca tıp metinleri üzerine yapılan makale, kitap, kitap bölümü, tez ve bildiri türünden araştırmaların tarihsel seyrine ışık tutmak bu araştırmalarda bugün gelinen noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Eski Uygurca araştırmaları içerisinde tıp alanına ilişkin çalışmaların kronolojik olarak değerlendirilmesi söz konusu olduğunda, anılacak ilk çalışma Rachmati [Arat] tarafından 1930'da tamamlanan *Zur Heilkunde der Uiguren* [= Uygurların Tababeti Üzerine] başlıklı çalışmadır. Rachmati [Arat], bu çalışmasında Berlin Turfan Koleksiyonu'nda bugün U 559 (T I D 120) arşiv numarasıyla korunan, on varaktan ve 201 satırdan oluşan yazmayı ele almıştır. Bu çalışmada, naşiri tarafından telif bir eser olduğu düşünülen mezkûr yazmanın yazı çevirimine, Almancaya tercümesine, açıklamalarına ve sözlüğüne yer verilmiştir. Rachmati'nin de belirttiği gibi (1930: 453) bu yazmada göz, kulak, burun, ağız, diş, boğaz, göğüs, cilt, sinir, çocuk, kadın hastalıkları ve baş, kalp, karın, ayak ağrısı ile yanal ağrılar, bunun

yanında ses yitimi, saçtaki kepekler, sancı, ateş, burkma, iç sıkıntısı ve (cinsel) iktidar meselelerine değinilmiştir. Bu yazmada bahsi geçen hastalıkların reçetelerine de yer verilmesi metnin önemini ortaya koymaktadır.

Rachmati [Arat], 1932 yılına gelindiğinde *Zur Heilkunde der Uiguren* II [= Uygurların Tababeti Üzerine II] başlıklı ikinci çalışmasını neşreder. Bu çalışmada Berlin Turfan Koleksiyonu'nda yer alan tıp konulu beş farklı eserin filolojik neşri gerçekleştirilmiştir. *Siddhasāra*, *Aştāngahrdayam-samhitā* ve *Yogaśataka* bugün bunlar arasında tanımlanabilen üç eserdir. Rachmati [Arat], çalışmasına dâhil ettiği toplam 521 satır hacmindeki yazmaların yazı çevirimine, Almancaya tercümesine, açıklamalarına ve sözlüğüne yer verir.

1937 yılında neşredilen esasen gök bilimine ilişkin Eski Uygurca metinlerin yer aldığı *Türkische Turfan-Texte* VII [= Türkçe Turfan Metinleri VII] içerisinde Rachmati [Arat] bugün U 9245 v (T III M 66), U 5820 (T III T 295), Ch/U 3911, U 5424 (T I D 596) ve U 5745 (T II Y 18) arşiv numaralarına sahip ve Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan beş tıp konulu metin parçasının neşrini gerçekleştirir. Diğer metinlerle beraber Rachmati [Arat], bahse konu yazmaların yazı çevirimini, Almancaya tercümesini, açıklamalarını ve sözlüğünü hazırlar.

Bailey, 1953 yılında *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* içerisinde “Medical Plant Names in Uigur Turkish” [= Uygur Türkçesindeki Tıbbi Bitki Adları] adlı çalışmasını yayımlar. Bu yazısına Āyurveda tıbbına ilişkin açıklamalarla başlayan Bailey, Türkçe tıp metinlerinin tercümesinin zorluğundan ve hazırlanan neşirlerde henüz izah edilmemiş kısımların mevcut olduğundan söz eder. Bu yazı temelde tıbbi amaçla kullanılan 50 bitki isminin Sanskritçe ve Tibetçe ile beraber Eski Uygurcadaki karşılıklarını konu alan bir listeden oluşur.

Gabain, 1954 yılında neşrettiği esasında Brāhmī harfli metinleri konu edinen *Türkische Turfan-Texte* VIII [= Türkçe Turfan Metinleri VIII] içerisinde bugün Mainz 187 (T II S 49) arşiv numarasıyla saklanan 24 satır hacmindeki metin parçasını neşreder. Bu metin parçasının *Aştāngahrdayam-samhitā*'ya ait olduğu sonraki araştırmalarda ortaya konmuştur.

Maue ve Sertkaya, 1986 yılında “Drogenliste und Dhāraṇī aus dem ‘Zauberbad der Sarasvatī’ des uigurischen Goldglanzsūtra (Teil I)” [= Uygurca *Altun Yaruk Sūtra*'nın ‘Sarasvatī’nin Büyü Banyosu’ndan İlaç Listesi ve Dhāraṇī (I. Bölüm)] adıyla bir yazı yayımlar. Bu yazı esasında Eski Uygurcanın en hacimli eserlerinden biri olan *Altun Yaruk Sudur*'un ilaç terkiplerini konu alan bölümüne ait Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan Mainz 144 (T II 851/VII), U 3244 (T III M 131) ve U 3148 (T III [M] 118) arşiv numaralarıyla kayıtlı fragmanların neşrini içermektedir. Bunun-

la beraber bu yazıda metinlerin Almancaya tercümesine ve ilaç terkiplerine ilişkin notlara da yer verilmiştir.

Maue ve Sertkaya, 1991 yılında daha evvel neşrettikleri yazının ikinci bölümünü “Drogenliste und Dhāraṇī aus dem ‘Zauberbad der Sarasvatī’ des uigurischen Goldglanzsūtra (Teil II)” [= Uygurca *Altun Yaruk Sūtra*’nın ‘Sarasvatī’nin Büyü Banyosu’ndan İlaç Listesi ve Dhāraṇī (II. Bölüm)] adıyla neşreder. Bu yazı ilk yazıyla ilişkili olarak birtakım tablolardan ve sözcük listesi ile ilaç listelerinden oluşmaktadır. Bu yazının öne çıkan yönü esasen *Altun Yaruk Sudur*’da geçen 32 ilacın ayrıntılı olarak incelenmesidir.

Maue tarafından 1996 yılında hazırlanan *Alttürkische Handschriften Teil 1: Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift* [= Eski Türkçe El Yazmaları Cilt 1: Brāhmī ve Tibet Harfli Belgeler] adlı eser bir katalog çalışması olsa da Eski Uygurca Brāhmī ve Tibet harfleriyle kaleme alınan muhtelif muhtevalara sahip metinlerin dikkatli neşirlerine yer vermesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada mevzubahis metinlerin yazım ve ses özelliklerine değinildikten sonra metinler türlerine ve konularına göre tasnif edilmiştir. Çalışmanın bilim metinleri başlığı altında Brāhmī harfli konusu tıp ve tıbbi reçete olan üç fragmana yer verilmiştir (krş. Maue, 1996: 185-188).

Ölmez, 1996 yılında 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı’nda sunduğu “Süryanî Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni” başlığını taşıyan bildirisinde Süryani harfli metinlere değinerek başlar. Ölmez, Berlin Devlet Kütüphanesinde M 152 arşiv numarasıyla saklanan ve toplamda 11 satırdan oluşan metnin yazı çevirimine, harf çevirisine ve açıklamalarına yer verir, bunun yanında metnin yazım özelliklerine de teferruatlı olarak değinir. Bu metin Uygurlar arasında Süryani tıp geleneğinin mevcut olduğunun kanıtı mahiyetinde önemli bir vesikadır.

Sertkaya, 1997 yılında Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi’nde “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış” ismiyle bir bildiri sunar. Bu bildiri o tarihe kadar yapılan Eski Uygurca tıp metinleri üzerine genel bir değerlendirmeyi ihtiva eder ve bununla birlikte yazı ilgili metinlerden pasajları içerir. Sertkaya, bildirinin hazırlandığı tarihe kadar yayımlanmamış metinler hakkında da oldukça önemli ve teferruatlı bilgi sunar.

Zieme, 1999 yılına gelindiğinde “Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren” [= Eski Uygur Tıp Metinlerinden Bazı Yeni Parçalar] adıyla bir yazı yayımlar. Bu yazı şimdiye kadar neşredilmemiş ve Berlin Turfan Koleksiyonu’nda U 247 (T II 120), U 5478 (T I X 505), U 7289 (B 12), U 4983 (T II Y 14), U 5747 (T II Y 18) ve U 5526 (T II 1076) arşiv numaralarıyla saklanan fragmanların neşrine dayanmaktadır. Zieme,

burada bahsi geçen fragmanların harf çevirisini, Almancaya tercümesini ve açıklamalarını hazırlarken, yazı çevirilerine yer vermez.

Sertkaya, 1999’da “Kurzer Überblick über die uigurischen medizinischen Texte” [= Uygur Tıp Metinlerine Kısa Bir Bakış] adlı yazısında o tarihe kadar yayımlanan metinler hakkında genel bir değerlendirmeye yer verir. Esasında bu çalışma yine Sertkaya tarafından 1997 yılında kaleme alınan “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış” adlı bildirinin kimi eklemeler yapılarak hazırlanan Almancaya tercümesidir.

Zieme, 2007 yılında “Notes on Uighur Medicine, Especially on the Uighur Siddhasāra Tradition” [= Özellikle Uygurca Siddhasāra Geleneği Temelinde Uygur Tıbbı Üzerine İzahat] adlı makalesini kaleme alır. Bu yazı *Siddhasāra*’nın Uygurca çevirileri ve onun Uygur tıp tarihindeki rolü hakkında genel değerlendirmeleri ihtiva etmektedir.

Maue, 2008 yılına gelindiğinde “An Uighur Version of Vāgbhaṭa’s *Aṣṭāṅghṛdayasamhitā*” [= Vāgbhaṭa’nın *Aṣṭāṅghṛdayasamhitā*’nın Uygurca Bir Versiyonu] adını taşıyan çalışmasını neşreder. Bu çalışma Eski Hint tıbbı, bir diğer ifadeyle Āyurveda içerisinde sayılan *Aṣṭāṅghṛdayasamhitā*’ya ait fragmanların filolojik neşrine dayanmaktadır. Maue, mevzubahis metnin Orta Asya’daki varlığı doğrulanmamış olsa da Berlin Turfan Koleksiyonu’nda yer alan birkaç fragmanın bu metne ait olabileceğini belirtir.

Gürkan, 2010 yılında tıp tarihi alanında *Orta Asya’daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* adıyla bir doktora tezi hazırlar. Bu tez şimdiye kadar neşredilmiş metinlerin yeniden neşrini ve Türkiye Türkçesine aktarmasını içerir. Bunun yanında özellikle Eski Uygurca tıp metinlerinden yansıyan bitkisel kökenli droglar, hayvansal droglar, madensel droglar, birleşik müstahzarlar, hastalıklarla ilgili tanımlamalar ve tedavi yaklaşımları, cerrahi girişimler ve çeşitli ekollerle etkileşim de bu çalışmanın kapsamında yer alır.

Çelik tarafından 2012 yılında hazırlanan *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet* de bu alanda hazırlanmış bir yüksek lisans çalışmasıdır. Bu çalışma Eski Uygurca ile kaleme alınmış bazı metinler temelinde sağlık bilgisi ve bu alanla ilişkili sayılabilecek metinlerin söz varlığı incelemesini ele almaktadır.

Knüppel, 2013 yılında *Alttürkische Handschriften Teil 17: Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte* [= Eski Türkçe El Yazmaları Cilt 17: Sağlık Bilgisi, Halk İnanışları ve Ritüel Metinler] başlıklı çalışmada şimdiye kadar yayımlanmış ve yayımlanmamış Berlin Turfan Koleksiyono-

nu'nda korunan Eski Uygurca tıp metinlerinin katalogunu hazırlamıştır. Çalışma bununla birlikte kapsamı gereği astroloji, takvim, fal, Ezoterik Budizm ve Tantra Budizmi'ne ilişkin metin parçalarının da katalog bilgilerine odaklanır.

Abudurexiti, 2013 yılında 古代维吾尔语医学文献的语文学研究 *Gudai weiwu'er yu yixue wenxian de yuwen xue yanjiu* [= Eski Uygur Tıp Metinleri Üzerine Filolojik Araştırma] adlı doktora tezini tamamlar. Bu çalışma kapsamına 96 tıp konulu fragman ve 5 de tıp dışı Eski Uygurca fragman dâhil edilmiştir. Çalışma bahsi geçen fragmanların yazı çevirilerini, harf çevirilerini, Çinceye tercümelerini, dil bilimsel ve dil bilgisel açıklamalarla sözlüğünü içermektedir. Bu çalışmada daha evvel farklı çalışmalarda neşredilen fragmanların yanında az da olsa ilk kez neşredilen Eski Uygurca fragmanlar da bulunmaktadır. Çalışma kimi yeni okuma deneyimlerini de barındırır.

2013 yılında Batmaz, *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri* adıyla bir yüksek lisans tezi tamamlamıştır. Bu çalışmada o zamana kadar yayımlanan tıp metinleri temelinde Eski Uygurcada tanıklanan tıp terimleri yapılarına, kökenlerine ve konularına göre tasnif edilmiştir. Bunun yanında bu tezde vücuttaki organ ve bölge adları, cerahat ve vücut salgıları, hastalık adları, ilaç anlamında kullanılan terimler, ilaçların alımındaki ölçüler, hekim kavramını karşılayan terimler ve genel sağlık terimleri, hastalık ve bunların tanımları meselelerine de değinilmiştir.

Tokyürek, 2014 yılında kaleme aldığı “Eski Uygurcada Āyurveda Tıbbı ve Beş Unsur” adlı makalesinde Hint kültüründe önemli bir yere sahip olan Āyurveda tıbbının temel kabullerini, bu tıbbi geleneği, Āyurveda tıbbındaki beş unsuru ve bununla birlikte bunların Eski Uygurca metinlerdeki görünümelerini metinlere atıfla irdelemiştir.

Maue, ilk cildini 1996 yılında hazırladığı Brāhmī ve Tibet harfli belgelere ilişkin katalog çalışmasının ikinci cildini *Alttürkische Handschriften Teil 19: Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift Teil 2* [= Eski Türkçe El Yazmaları Cilt 19: Brāhmī ve Tibet Harfli Belgeler Cilt 2] adıyla 2015 yılında tamamlamıştır. Bu çalışmada Maue, *Aṣṭāṅgahrdayamsaḥitā* ve *Yogaśataka*'ya ait olan fragmanların fiziksel özelliklerine yer vererek bunların neşrini gerçekleştirir.

Sertkaya, 1996 yılında IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde sunmuş olduğu basılmamış bir bildirisini 2021 yılında yeniden gözden geçirerek “Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar” adıyla yayımlar. Bu çalışma daha evvel neşri gerçekleştirilmemiş *Padma-cintāmani-dhāraṇi-sūtra* olarak bilinen metnin göz hastalıklarına ilişkin

kısımının yazı çevirimini, aktarımını ve bununla beraber metinde geçen tıp terimlerinin kapsamlı ve titiz bir incelemesini ihtiva etmektedir.

Khasbaatar, 2021 yılında “Die Drogenbezeichnungen aus dem 15. Kapitel des mongolischen *Goldglanz-Sūtra*” [= Moğolca *Altun Yaruk Sūtra*’nın 15. Bölümünden İlaç Terimleri] adını taşıyan bir yazı yayımlar. Bu yazı *Altun Yaruk Sudur*’un Moğolca versiyonu olan *Altan Gerel*’in 15. bölümünde yer alan 32 ilacın ayrıntılı incelemesini içerir. Yazar, bahse konu 32 terimin *Altun Yaruk Sudur*’un Moğolca versiyonlarındaki biçimlerine, başka dillerde yazılmış *Altun Yaruk Sudur* versiyonlarındaki biçimlerine, Modern Moğolcadaki görünümlerine ve ilaç terkiplerinin tanımlamalarına yer verir.

Çetin, “Uygurca *yel ig* Üzerine” başlıklı yazısında Eski Uygurca metinlerde hastalık adı olarak geçen *yel ig / yeel ig, yel agrıg / yeel agrıg* teriminin semantik incelemesini yapmıştır. Buna ilaveten yazar, rüzgâr kaynaklı hastalıkların Türk dilinin tarihî metinlerindeki görünümüne de yer vermiştir.

Eski Uygurca tıp metinlerine ilişkin yapılan son çalışma ise, 2021 yılında Tokyürek imzası taşımaktadır. Bu kitap tematik bir çalışma olup *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi* başlığını taşımaktadır. Eski Uygurca sahasında yapılan filolojik çalışmalarda çoğunlukla metin neşrine odaklanılsa da bu çalışma ile bu metinlerin muhtevasına ilişkin incelemelerin de yapılmaya başlandığı söylenebilir.

2. Çin Tıbbında *Shennong bencao jing*

Eski Uygur tıbbının kaynakları arasında halk tıbbı, Süryani tıbbı, Hint tıbbı ve Çin tıbbı sayılır (krş. Zieme, 2007: 308). Uygur tıbbının gelişiminde halk tıbbının etkisini belirlemek her ne kadar güç olsa da “bazı reçetelerin, bilimsel tıbbi söylem veya aslında başka kültürlerin bilgi sistemleri hakkında bilgisi olmayan insanların şifa uygulamalarının öğelerini ihtiva ettiği” (Zieme, 2007: 308) düşünülebilir. Bir diğer yandan Süryani tıbbı söz konusu olduğunda elimizde bugün yalnızca 11 satır hacminde bir metin söz konusudur (krş. Ölmez, 1996); bununla birlikte “Süryanilerin tıp bilgisinin Süryaniler tarafından Turfan bölgesinde, en azından Hristiyan topluluklar içinde yayıldığına dair bazı kanıtlar vardır.” (Zieme, 2007: 309). Hint tıbbı ise Uygur tıbbının inkişafında en büyük etkiye sahip gelenektir. Özellikle Hint tıp yazınının *Siddhasāra*, *Aştāngahṛdayaśamhitā* ve *Yogaśataka* gibi temel eserlerinin Eski Uygurcaya olan tercümeleri ve bununla birlikte Sanskritçe-Uygurca iki dilli metinler ve Sanskritçe tıp terimlerinin yoğunluğu bu etkiyi gösterir türdendir. Çin tıbbı söz konusu olduğunda ise çeşitli hususiyetleri ihtiva eden tıbbi amaçla kullanılmaya elverişli bitkilerle te-

davi usulünün yaygın olduğu görülmektedir. Goldschmidt'in de belirttiği üzere, “tarih boyunca, Çin tıbbında en önemli ve yaygın olarak kullanılan tedavi yöntemi, mevcut farmakolojik literatürün miktarı ve çeşitliliği ile kanıtlandığı gibi, ilaç tedavisiydi.” (2022: 133).

Çin tıbbının klasik öncesi devrinde üç efsanevi kahramandan söz edilmektedir: 黃帝 Huangdi “Sarı Hükümdar”, 伏羲 Fuxi ve 神農 Shennong “Tarım Tanrısı/İlahi Koca/İlahi Çiftçi”. Bunların arasında Shennong, Çinlilere ziraati öğretmesiyle güven kazanmış efsanevi bir kraldır. Goldschmidt'ten özetle belirtileceği üzere, bugün bilinmeyen yazar veya yazarlar, Çin'de Tang Hanedanlığı döneminde Çin tarihinin ilk *materia medica*sı olan 神農本草經 *Shennong bencao jing* “İlahi Koca'nın *Materia Medica*sı” (kısaca: *Bencao jing*) adını taşıyan eseri kaleme almışlardır. Tamamlanmasından kısa bir süre sonra kaybolan bu kitap, beşinci yüzyılda bir Daoist rahip olan Tao Hongjing'in onu yeniden inşa etmesi sayesinde hayatta kalabilmiştir. *Bencao jing*, tıbbi materyalleri veya ilaçları sistematik bir şekilde listeleyen bir dizi ansiklopedik kitabın ilki olma özelliğini taşımaktadır. *Bencao jing*'in tam başlığı, geleneğe göre MÖ üçüncü binyılda hüküm süren efsanevi bir imparator olan İlahi Koca'nın (神農 *Shennong*) adını ihtiva etmektedir. *Shennong*'un bütün bitkileri ve diğer ilaç maddelerini, temel niteliklerini ortaya koymak için dövdüğü, tattığı ve ardından gıda ve ilaç olarak değerlerine göre sınıflandırdığı söylenir. Aynı rivayete göre kendini zehirlemiştir ve yine panzehiri bulmuştur (Goldschmidt, 2022: 135; ayrıca krş. Unschuld, 1986: 11-53). *Shennong bencao jing* adlı eserin şimdilerde MS ikinci veya birinci yüzyıla tarihlenen bir derleme olduğu düşünülmektedir (krş. Goldschmidt, 2022: 136). Bu eserde ilaçlar üç sınıfa ayrılmıştır:

“Üst sınıf (上品 *shangpin*) veya hükümdarlar, toksik olmadığı (veya tedavi edici olmadığı) kabul edilen ve ömrü uzatmayı amaçlayan 120 ilacı içermektedir. Bu ilaçlar uzun süre yüksek dozlarda alınsa bile zarar vermez. Orta sınıf (中品 *zhongpin*) veya bakanlar, hastalıkları önlemek için tasarlanmış ve biraz toksik (veya iyileştirici etkileri olan) 120 ilaç daha içermektedir. Bu ilaçlar, doza ve kullanıldıkları diğer ilaçlara bağlı olarak tehlikeli olabilir. Alt sınıf (下品 *xiapin*) veya asistanlar ve elçiler, yan etkileri olan ve özellikle tedavi edici amaçlarla hastalıkları tedavi etmek veya tıbbi etkiler oluşturmak için kullanılan 125 ilacı içermektedir.” (Goldschmidt, 2022: 136; ayrıca krş. Nugent-Head, 2004: 24-25).

Bu eserde “toplamda, 252'si bitki kaynaklı, 67'si hayvanlardan ve 46'sı minerallerden olmak üzere toplam 365 Çince ilaç listelemiştir.” (Goldschmidt, 2022: 136). Bununla birlikte eserde ilaç hazırlama yöntemlerine, ilaçların dozları ve bunların nasıl ve ne zaman tüketileceğine dair de bilgiler mevcuttur.

3. Çalışmaya Dâhil Edilen Fragmanlar Üzerine

Bu yazıya dâhil edilen tıp konulu fragmanlar bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda Mainz 302 (T II D 177; Glas: T II D 177 d), U 240 (T II D 177h), Mainz 311 (T II D 177) ve U 117 (T II D 177; Glas: T II D 177 b) arşiv numaralarıyla korunmaktadır. Bu fragmanlardan Mainz 311 hariç diğer bütün fragmanların katalog bilgileri Knüppel (2013: 74-77) tarafından hazırlanmıştır. Zieme'nin Knüppel tarafından hazırlanan katalog çalışması için yazmış olduğu değerlendirme yazısında verdiği bilgiye göre (2013: 491), bu fragmanlardan ilk ikisi birbirini tamamlar türden metin parçalarıdır. Zieme, bununla birlikte bu metinlerin muhtevasına ve ehemmiyetine binaen Mainz 302 ile U 240 fragmanlarından kurgulamış olduğu metnin (bu çalışmada 04-29. satırlar arasının) yazı çevirimine ve Almancaya tercümesine yer verir (2013: 491). Bu çalışmaya konu olan fragmanlarda Çin tıbbının önemli bir efsanevi kahramanı olan 神農 *Shennong* (06-07. satırlar) adına rastlanması ve *Shennong bencao jing*'deki üçlü ilaç tasnifini açıklaması bu Eski Uygurca fragmanın değerini artırmaktadır. Esasında bu, Uygurlar arasında Çin tıbbının da bilindiğini, en azından söz konusu edebildiğini kanıtlanması bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmada yukarıda bahsi geçen Eski Uygurca tıp konulu fragmanların yazı çeviriminin, harf çevirisinin, Türkiye Türkçesine aktarımının, metne ilişkin notlarının ve analitik dizin ile sözlüğünün sunulması amaçlanmıştır. Metnin yazı çevirimi ve harf çevirisi hazırlanırken *Uigurisches Wörterbuch*'da [= Uygurca Sözlük] belirlenen yazı çevirimi ve harf çevirisi tablosu esas alınmıştır (krş. Röhrborn, 1977-1998: 9-10 ve 13-14; Röhrborn, 2010: XXXIII-XXXV). Röhrborn tarafından hazırlanan bu tabloda yer alan <ç> yerine <ç> ve <ş> yerine de <ş> kullanılmasının dışında bu yöntem bütünüyle takip edilmiştir. Bu çalışmada sunulan Eski Uygurca metin 85 satırdan oluşmaktadır fakat kimi satırlarda ancak birkaç sözcük veya harf kalıntısı bulunmaktadır. Eski Uygurca metnin Türkiye Türkçesine aktarımında metne sadık kalınmıştır. Metnin aktarımında bazı satırlar büyük tahribat içerdiğinden Eski Uygurca metin satır satır aktarılmıştır. Bu çalışmaya dâhil edilen fragmanların bugün hangi Çince (veya başka bir dildeki) metne ait olduğu belirlenemediğinden orijinal metinle mukayeseli bir inceleme mümkün olmamıştır ancak yine de 神農本草經 *Shennong bencao jing*'e atfı yapılan kısımlarda metnin İngilizce tercümesiyle mukayese edilmiştir. Bununla birlikte metnin orijinalinin tespit edilememiş olması metindeki bazı özel kavramların anlamlandırılmasını güçleştirmiştir. Özellikle daha önce hiçbir Uygurca metinde tanıklanmayan Çince olduğu düşünülen damar adları, sıcaklık adı vb. birkaç ifadenin okuması ve anlamlandırılmasında mevcut tereddütler açıklamalar kısmında belirtilmiştir.

Bu yazının sözlük ve dizin kısmı alfabetik olarak düzenlenmiştir. Sözlük ve dizin bölümüne metinde bütünlüklü olarak korunmuş bütün sözler dâhil edilmiştir. Sözlük kısmında metinde yer alan sözcüklerin bütün yazım şekillerine ve restore edilmiş biçimlerine de yer verilmiştir. Bununla birlikte madde başlarının alıntı sözcük olması durumunda kaynak dillerdeki orijinal biçimlerine de yer verilmiştir.

4. Eski Uyğurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

Mainz 302 (T II D 177; Glas: T II D 177 d) recto + U 240 (T II D 177h) verso

		yeti p(a)t(a)r	U 240
		yyty ptr	
(01)	01 özi yogun üçün yalñoklar	U 240 v 01
	 /wyz y ywqwn 'wyçwn y'lnkwql'r	
(02)	02	... tört bulgantı ötrü	U 240 v 02
		... twyrt t.../ pwlq'nty 'wytrw	
(03)	03 arıgsız üngü-	U 240 v 03
	 /kyd' 'ryqsyzy 'wynkw	
(04)	04	[lük] ... [b(ä)lgü]rdi anta ötrü yalñok-	Mz 302 r 01 + U
		/// ... ///rdy 'nt' 'wytrw y'lnkwq	240 v 04
(05)	05	lar ätözintä ig to[ga] b(ä)lgürdi	Mz 302 r 02 + U
		l'r 't'wyz ynt' /'k tw// plkwrdy	240 v 05
(06)	06	ämğänt/lär anı [ü]çün ş[in]duj	Mz 302 r 03 + U
		'mk'nty l'r 'ny ///çwn ş//dwnk	240 v 06
(07)	07	han y(a)rıkancuçı köñül tur-	Mz 302 r 04
		q'n yrlyq'neçwçy (P) kwynkwł twr	
(08)	08	gurup bo ot äm bitig	Mz 302 r 05
		qwrwp pw 'wt (P) 'm pytyk	
(09)	09	yarattı [ka]mag taglarda kısıllar-	Mz 302 r 06
		y'r 'ty //m'q t'ql'rd' qysyl l'r	
(10)	10	[da] yüz tört törlüg	Mz 302 r 07
		//... .. ywz twyrt twyrlwk	
(11)	11[yara]şı otlar tilädi tavgaç	Mz 302 r 08
	 ///şy 'wtl'r tyl'dy t'vq'ç	
(12)	12	[han] ... kamag yeti yüz artok ymä	Mz 302 r 09
		/// q'm'q yyty ywz 'rtwq ym'	
(13)	13	[otla]rığ üç bölök bölti bir	Mz 302 r 10
		////r yq 'wyç pwyłwk pwylyty pyr	
(14)	14	b[a]ş[ın]kı ikinti ortonkı üçünç	Mz 302 r 11
		p/ş///qy 'ykynty 'wrtwnqy 'wyçwnç	

- (15) 15 kudıki baştınkı [yüz]¹ y(e)g(i)rmi törlüg ol
qwdyqy p'ştyngy /// ykrmy twyrlwk 'wl Mz 302 r 12
- (16) 16 kaltı [o]l han osuglug ärür t(ä)ñri- Mz 302 r 13
q'lty /// q'n 'wswqlwq 'rwr tñkry
- (17) 17 kã yöl[ä]şürür agusuz ol ıgsız ıglıg Mz 302 r 14
k' ywl/şwrwr ''qswsz 'wl 'yksyz 'yklyk
- (18) 18 kişi amuru içsär y(a)vlak kılmaz tnl(i)g- Mz 302 r 15
kysy 'mwrw 'yçs 'r yvl'q qylm'z tynlq
- (19) 19 larka öz igidtäci ig arıtdacı Mz 302 r 16
l'rq' 'wyz 'ykydt'çy 'yk ''rytd'çy
- (20) 20 ol otrakı ot ol ymä yüz y(e)g(i)rmi Mz 302 r 17
'wl 'wtr'qy 'wt 'wl ym' ywz ykrmy
- (21) 21 [t]örl[ü]g o[l kal]tı buyruk bäglär Mz 302 r 18
/wyr/lk 'w/ ///ty pwyrrwq p'kl'r
- U 240 (T II D 177h) recto + Mainz 302 (T II D 177; Glas: T II D 177 d) verso
- (22) 01 ärür ätözüg y[a]rar küç U 240 r 01
'w////////k 'rwr 't'wyz wk y/r' r kwyç
- (23) 02 a[rta]r ig arıtır kişikä [yö]läşürür U 240 r 02
''///r 'yk ''rytyr kyşyk' ///şwrwr
- (24) 03 bo ot[l]ar amarı agu[lug amarı agusuz] U 240 r 03
pw 'wt'r 'm'ry ''qw (P) /// //// //
- (25) 04 ol kudıki ot ymä y[üz beş otuz] U 240 r 04 + Mz
'wl qwdyqy 'wt ym' y// /// //// 302 v 01
- (26) 05 [törl]üg tetir kaltı yumuş[ç]ı ... U 240 r 05 + Mz
////wk tytyr q'lty ywmwş /y ///r 302 v 02
- (27) 06 t[ä]g ärü[r] U 240 r 06 + Mz
t/k /... 'w.../q 'rw/ ...n 302 v 03
- (28) 07 ämläd[äç]i yerkä yöl[ä]ş[ü]rür U 240 r 07 + Mz
'ml'd//y yyr (P) k' ywl/ş/rwr 302 v 04
- (29) 08 inç[i]p agulug ol şalap Mz 302 v 05
'ynç/p ''qwlwq (P) 'wl ş'l'p
- (30) 09 içürmiş bo ot Mz 302 v 06
'yçwrmyş / pw 'wt ...////
- (31) 10 içgü ol içmāk Mz 302 v 07
'yçkw 'wl 'w...s... 'yçm'k /...
- (32) 11 ot kamağ sanı üç yü[z] Mz 302 v 08
'wt q'm'q s'ny 'wyç yw/

- (33) 12 törlüg ol takı
twyrlwk 'wl t'qy mw/... .. Mz 302 v 09
- (34) 13 üç yüz beş yetmiş
'wyç ywz pyş yytmyş tw/.../ ... Mz 302 v 10
- (35) 14 ... a[n]ı eştilür ätözi
l'r 'y'yştylwr 't'wyz y krk'/ Mz 302 v 11
- (36) 15 inçip ämkä ymä kirmäz bölmiş
'ynçyp 'mk' ym' kym'z pwylymyş Mz 302 v 12
- (37) 16 boltı otlarıg anta ken ...
pwlty 'wtl'ryq ''nt' kyn ...r Mz 302 v 13
- (38) 17 üdtäki yalqoklarnıñ ä[tö]z-
'wydt' ky y'lnkwql'r nynk '////z Mz 302 v 14
- (39) 18 intä ig b(ä)lgürdi tışili erkäkli
ynt' 'yk plkwrdy tışyly 'yrk'kly Mz 302 v 15
- (40) 19 b(ä)lgüsi ymä b(ä)lg[ür]di amtı im-vañ
plkwsy ym' plk//dy 'mtı 'ym v'nk Mz 302 v 16
- (41) 20 atl(i)g isig tumlır t[i]şi erkäk
'tlq 'syk twmlır t/şy 'yrk'k Mz 302 v 17
- (42) 21 ugrın sözlälim
'wqryn swyz l'lym .../...//... 'rw Mz 302 v 18
- Mainz 311 (T II D 177)
A sayfası
- (43) 01
... .. / t/
- (44) 02 tam(i)r
... .. /// ky t'mr qyl... ..
- (45) 03 kekinç biz üç ay
... .. kykynç pyz 'wyç ''y
- (46) 04 övkä elänür
... .. twn 'wyvk' 'yl'nwr
- (47) 05 tetir tam(i)rınıñ
...ty.../l...ç' tytyr t'mry nwnk
- (48) 06 [b]aştınkı
... .. /'ştyngy t... .. / ...
- (49) 07 teti[r]
... .. / tyty/
- (50) 08 tam(i)r ol ortosı ulug
.../lwq t'mr 'wl 'wrdwsy 'wlvq

- (51) 09 bagarsuk ärür seu-vaņ-mi tam(1)r
p'q'rsqw 'rwr syw v'nk my t'mr
- (52) 10 ol taştınkı kapığı burun ol burunka
'wl t'stynqy q'pyqy pwrwn 'wl pwrwnq'
- (53) 11 elänür anı üçün burun ädgü yıdl(1)g
'yl'nwr ''ny 'wyçwn pwrwn 'dkw yydlq
- (54) 12 yıd adınur ,, övkä işi yıd öņi
yyd ''dynwr ,, 'wyvk' 'yşy yyd 'wynky
- (55) 13 yürün ol tatığı köyürgüci açığı
ywrwnk 'wl t'tyqy kwywrkwçy ''çyq

B sayfası

- (56) 01
...../k
- (57) 02
...../q t' /.....
- (58) 03 ay
...../yç ''y ...tyn /.....
- (59) 04 ... yüräk elänür
.../t ywr'k 'yl'nwr y.....
- (60) 05 tam(1)rı sol äligdä
t'mry swl 'lykd' .../ 'wy.....
- (61) 06 ärñäktä ol seu-im t[am(1)r]
'rnk'kt' 'wl syw 'ym t///
- (62) 07
.....d/y ky//.../
- (63) 08
.....p//y t/l.....
- (64) 09 tını tilkä tutşı ol ötli ol t[i]l
tyny tylk' twtşy 'wl 'wytly t/l
- (65) 10 altı tatagın tuydaçı ol anı üçün
''lty t't'qyn twyd'çy 'wl ''ny 'wyçwn
- (66) 11 yüräk äyäsi tatag ol öņi kız-
ywr'k 'y'sy t't'q 'wl 'wynky qyz
- (67) 12 il ol yıdı känirsig ol tatığı
yl 'wl yydy k'nkyrsyk 'wl t'tyqy
- (68) 13 t(a)rka açığı ol üni çitrü suişig
trq' ''çyq 'wl 'wyny çy trw swyşyk
- (69) 14 ol ö/i ödüşü tär ol yay alku
'wl 'wyly 'wydwşy t'r 'wl y'y ''lqw

U 117 (T II D 177; Glas: T II D 177 b)

A sayfası

- (70) 01
q' /
(71) 02 ... kılmak
"nk qylm'q /
(72) 03 tär ulatı ätö[z]
t'r 'wl'ty 't'w//
(73) 04 yıd taşgaru üntü[r]-... ..
yyd t'şq'rw 'wyntw/... ..
(74) 05 saçı atl(ı)g ... işi küçi
s'çy "tlq /yl 'yşy kwyçy s/... //...
(75) 06 tört ulugug igidtäçi sarıg kayu
twyrt 'wlwqwq 'ykydt'çy s'ryq q'yw
(76) 07 ol tep tesär kekinç alamla tatag-
'wl typ tys'r kykynç "l'ml' t't'q
(77) 08 l(a)g sarıg nara tatagl(a)g sarıg soñı
lq s'ryq n'r' t't'qlq s'ryq swnky

B sayfası

- (78) 01
.....//
(79) 02 bışıg
.....//y pyşyq
(80) 03kı ertä turur
.....//qy 'yrt' twrwr
(81) 04 turur ulatı
.....//twrwr 'wl'ty
(82) 05 boguz[dm] [t]öpökätägi kamag
.../ t' pwqwz /// //ypwk't'ky q'm'q
(83) 06 yüz yüz nägü/ük ... ol ärür leşp
yww yww n'kw/wk ...wr 'wl 'rwr lyşp
(84) 07 ornı bo yel sarıg leşp ätözüg
'wrny pw yyl s'ryq lyşp 't'wyz wk
(85) 08 igidtäçi ol öz yaş tutrokı tut...
'ykydt'çy 'wl 'wyz y'ş twtrwqy twt/

5. Eski Uygurca Metnin Türkiye Türkçesine Aktarması

Mainz 302 (T II D 177; Glas: T II D 177 d) recto + U 240 (T II D 177h) verso

varak yedi (01) esası katı (olduğu) için insanlar (02) ... dört karıştı. Sonra (03) dışkı belirerek (04) ... [ortaya çık]tı. Ondan sonra insanlar(ın) (05) bedeninde hastalık₂ belirdi (ve) (06) acı duydular. Bundan dolayı Hükümdar Shennong (07) merhametli bir zihin ortaya (08) çıkararak bu ilaç₂ kitabını (09) yazdı. Bütün dağlarda, dağ geçitlerinde (10) yüz dört türlü (11) [uygun] şifalı ot aradı. Çin (12) hükümdarı ... bütün yedi yüzden fazla (13) [otla]rı üç bölüm(e) ayırdı: Bir(incisi) (14) üstteki, ikincisi ortadaki, üçüncüsü (15) aşağıdaki. Üstteki yüz yirmi türdür. (16) Yani o(nlar) hükümdar gibidir. Tanrıya (17) benzer. Zehirsizdir. Sağlıklı (ve) hasta (18) kimseler (bunu) mütemadiyen içse, (onlara) zarar vermez. Canlıların (19) kendilerini besleyecek, hastalığı giderecektir. (20) Ortadaki şifalı otlar da yüz yirmi (21) türdür. [Yani] o(nlar) bakan₂

U 240 (T II D 177h) recto + Mainz 302 (T II D 177; Glas: T II D 177 d) verso

(22) [gibi]dir. Bedene faydalı gücü (23) artırır. Hastalığı giderir. Kişiye benzer. (24) Bu şifalı otlardan bazıları zehir[li bazıları zehirsiz]dir. (25) Aşağıdaki şifalı ot da y[üz yirmi beş] (26) türdür. Yani hizmetkâr ... (27) gibi(dir). (28) tedavi edecektir. Toprağa benzer. (29) Bununla birlikte zehirlidir. Aksalkım (30) içirmiş. Bu şifalı ot (31) içkidir. İçme (32) şifalı ottur. Bütün sayısı üç yüz (33) türdür ve (34) üç yüz altmış beş (35) ... onu işitilir. Bedeni (36) Bununla birlikte ilaca da girmeden ayrılmış (37) oldu. Şifalı otları ondan sonra ... (38) zamandaki insanların bedeninde (39) hastalık₂ belirdi. Dişi ve erkek (40) alameti de belirdi. Şimdi *im-vañ* (41) adlı sıcak söner. Dişi ve erkek (olması) (42) sebebini söyleyelim. (43)

Mainz 311 (T II D 177) (A sayfası)

(44) damar (45) cevap, biz üç ay (46) akciğer egemen olur. (47)dır. Damarının (48) üstteki (49)dır. (50) damardır. Ortası büyük (51) bağırsaktır. *Seu-vañ-mi* (denen) damardır. (52) Dışarıdaki kapısı burundur. Buruna (53) nüfuz eder. Bundan dolayı burun, güzel kokulu (54) koku(yu) ortadan kaldırır. Akciğer işi koku, rengi (55) beyazdır. Tadı yakıcı, acı

Mainz 311 (T II D 177) (B sayfası)

(56) (57) (58)
 ... ay (59) ... kalp egemen olur. (60) damarı sol elde
 (61) parmaktadır. *Seu-im* (denen) d(amar) (62)
 (63) (64) nefesi dile aralıksızdır.
 Geçişlidir. Dil (65) altı tadını duyacaktır. Bundan dolayı (66) kalp sahibi
 tadıdır. Rengi kırmızıdır. (67) Kokusu yanıktır. Tadı (68) acıdır₂. Sesi *çitri*
suişigdir. (69) Nemi terdir. Yaz bütün

U 117 (T II D 177; Glas: T II D 177 b) (A sayfası)

(70) (71) ... yapma (72) ter ve
 beden (73) koku(yu) dışarı çıkart-... (74) saçı adlı ... işi gücü
 ... (75) dört büyüğünü besleyecek safra hangisidir? (76) diye soracak
 olursa cevap (şöyledir): Elmalı, (77) sarı narlı, sarı sonu

U 117 (T II D 177; Glas: T II D 177 b) (B sayfası)

(78) (79) pişmiş (80) es-
 kidendir. (81)dır ve (82) ... boğazdan başa kadar bütün (83)
 yüzlerce nedir ... Balgam (Skt. *kapha*) yeridir. (84) Bu yel (Skt. *vāta*),
 safra (Skt. *pitta*) ve balgam (Skt. *kapha*) bedeni (85) koruyacaktır. Kendi
 yaş formül tut-

6. Eski Uygurca Metne İlişkin Kimi Açıklamalar

(04) [b(ä)lgü]rdi: Bu restorasyon için krş. 05. satır: *ig to[ga] b(ä)lgürdi*.

(05) *ig to[ga]*: EUyg. bu ikileme “hastalık₂” anlamındadır (Şen, 2002: 115).

(06) *ş[in]duy*: Bu özel isim Çin. 神農 *Shennong*’un “Tarım Tanrısı” (Giles, 1912: 1194c, *9819; s. 1032c, *8408) EUyg. yazı çevirimidir.

(11-13) *tavgaç [han] ... kamağ yeti yüz artok ymä [otla]rığ üç bö-
 lök bölti*: EUyg. bu ifadenin dil içi çevirisi şöyledir: “Çin hükümdarı ...
 bütün yedi yüzden fazla [otla]rı üç bölüm(e) ayırdı”. Burada yer verilen
 şifalı ot sayısının *Shennong bencao jing* adlı eserle tutarlılık arz etmediği
 belirtilmelidir; zira bu eserde aslında 365 drog söz konusudur. Bununla bir-
 likte zaten ileriki satırlarda EUyg. metinde bahsi geçen ve üç kısma ayrılan
 drogların toplamı da 365 sayısına tekabül etmektedir. Burada şaşırtıcı olan
 bilgi 700’den fazla şifalı otlardan söz edilmesidir. Esasında EUyg. me-
 tindeki bu bilgi, 530-557 yılları arasında Daoist hekim Tao Hongjing (陶
 弘景) tarafından derlenen 神農本草經集注 *Shennong bencao jing jizhu*
 [“Derlenen Ek Açıklamalarla İlahi Eşin Tıbbi Malzemesi”] adlı eserdeki
 sayı ile örtüşmektedir; zira bu eserde 730 drog söz konusudur (krş. Golds-
 chmidt, 2022: 141).

(13-15) bir b[a]ş[tın]k[ı] ikinti ortonki üçünç kudıki: *Shennong bencao jing*'de teferruatıyla belirtildiği üzere, üç farklı bitki grubu mevcuttur. Bunlardan birincisi üst(teki), ikincisi orta(daki) ve üçüncüsü ise aşağı(daki)dir. Eserde bunlar Çin. 上 *shang* “üst”, Çin. 中 *zhong* “orta” ve Çin. 下 *xia* “alt” ile karşılanmıştır (krş. Nugent-Head, 2014: 24).

(15-20) baştınki [yüz] y(e)g(i)rmi törlüg ol kaltı [o]l han osuglug ärür t(ä)ñrikä yöl[ä]şürür agusuz ol igsiz iglig kişi amuru içsär y(a) vlak kılmaz tınl(i)glarka öz igidtäçi ig arıtdaçı ol: Bu EUyg. ifadenin *Shennong bencao jing*'deki karşılığı şöyledir: “Hükümdar olarak kullanılan 120 adet üstün sınıfa tabi tıbbi amaçlar için kullanılan bitki vardır. Esas olarak yaşamı beslerler ve Tanrı'ya karşılık gelirler. Toksik değildirler ve onları büyük miktarlarda ve uzun süre almak insanlara zarar vermez.” (*Shennong bencao jing*, ön söz, çev. Yang, 2008: ix-x). Bununla birlikte EUyg. metinde yer almayan kısım ise metnin orijinalinde şöyle devam eder: “Kişi vücudunu hafifletmek, *qi*'yi artırmak, yaşlanmayı önlemek ve ömrü uzatmak istiyorsa, [çabalarını] üstün sınıfa dayandırmalıdır.” (*Shennong bencao jing*, ön söz, çev. Yang, 2008: ix-x).

(20-25) otraki ot ol ymä yüz y(e)g(i)rmi [t]örl[ü]g o[l] kal]n buyruk bağlär ärür ütözüg y[a]rar küç a[rta]r ig arıtır kişikä [yöl]läşürür bo ot[l]ar amarı agu[lug amarı agusuz] ol: Bu EUyg. ifadenin *Shennong bencao jing*'deki karşılığı şöyledir: “Bakan olarak kullanılan 120 adet orta sınıfa tabi tıbbi amaçlar için kullanılan bitki vardır. Kişiliği beslerler ve esas olarak insanlığa karşılık gelirler. Toksik olabilirler veya olmayabilirler.” (*Shennong bencao jing*, ön söz, çev. Yang, 2008: x). Bununla birlikte EUyg. metinde yer almayan kısım ise metnin orijinalinde şöyle devam eder: “[Bu nedenle] uygun kullanımlarına koymadan önce ölçülmeli ve tartılmalıdır. Eğer kişi hastalığı kontrol altına almak, boşlukları tamamlamak ve bitkinliği tazelemek istiyorsa, [çabalarını] orta sınıfa dayandırmalıdır.” (*Shennong bencao jing*, ön söz, çev. Yang, 2008: x).

(25-29) kudıki ot ymä y[üz beş otuz] [törl]üg tetir kaltı yumuş[ç]ı ... t[ä]g ärü[r] ämläd[äç]i yerkä yöl[ä]ş[ü]rür inç[i]p agulug ol: Bu EUyg. ifadenin *Shennong bencao jing*'deki karşılığı şöyledir: Yardımcı ve elçi olarak kullanılan 125 adet alt sınıfa tabi tıbbi amaçlar için kullanılan bitki vardır. Esas olarak hastalıkları tedavi ederler ve dünyaya karşılık gelirler. Genellikle toksiktirler.” (*Shennong bencao jing*, ön söz, çev. Yang, 2008: x). Bununla birlikte EUyg. metinde yer almayan kısım ise metnin orijinalinde şöyle devam eder: “Uzun süre alınmazlar. Kişi soğuğu, sıcağı ve kötü *qi*'yi ortadan kaldırmak, yığılmaları ve iltihapları yok etmek ve hastalıkları tedavi etmek istiyorsa, [çabalarını] alt sınıfa dayandırmalıdır.” (*Shennong bencao jing*, ön söz, çev. Yang, 2008: x).

(29) **şalap**: Sözcüğün okuması ve anlamlandırması kesin olmasa da Toh. B diyalektinde *şalāp* “çekirge, aksalkım” (Adams, 2013: 679) ve Skt. *śalabha*’ya “bir grās-hunisi, çekirge, bir tür güve” dayandığı söylenebilir.

(40) **im-vaṅ**: Sözcüğün okuması kesin olmasına karşın anlamı belirsizdir; ancak her durumda Çin. bir sıcaklık adı olduğu belirtilmelidir. Sözcük esasen Çin. ismin EUyg. yazı çevirimidir.

(51) **seu-vaṅ-mi**: Bu okuma kesin değildir; zira aynı ifade *sio-vaṅ-mi* veya *şiu-vaṅ-mi* şeklinde de okunabilir. Bununla birlikte her durumda Çin. bir damar adının EUyg. yazı çevirimi olduğu belirtilmelidir.

(61) **seu-im**: Bu okuma kesin değildir, aynı ifade *sio-im* veya *şiu-im* olarak da okunabilir. Her durumda Çin. bir damar adının EUyg. yazı çevirimi olduğu belirtilmelidir.

(68) **çitrü suişiğ**: Bu EUyg. ifadenin okuması kesin değil ve anlamı ise belirsizdir.

7. Sözlük ve Dizin

A

açıg “acı” a. 55; *t(a)rka* a. 68

adın- “ortadan kaldırmak” *ädgü yıdl(ı)g yıd a.-ur* 54

agulug, agu[lug] “zehirli” a. 29; *amarı* a. 24

agusuz, [agusuz] “zehirsiz” a. 17; [*amarı*] [*a*]. 24

alamla “elma” a. *tatagl(a)g* 76

alku “bütün, hep” a. 69

altı “altı” a. *tatagın tuydaçı* 65

amarı, [amarı] “bazıları, diğerleri” a. *agu[lug]* 24; [*a*]. [*agusuz*] 24

amti “şimdi” a. 40

amuru “mütemadiyen” a. 18

anı “onu” a. *üçün* 53, 65; a. [*ü*]çün 06

anta, anta “sonra, ondan sonra” a. *ken* 37; a. *ötrü* 04

arıgsız “dışkı, pislik” a. 03

arıt- “(hastalığı) gidermek” *ig a.-daçı* 19; *ig a.-ır* 23

a[rt]- “artmak” *küç a.-[a]r* 23

artok “ziyade, fazla” *yeti yüz* a. 12

atl(ı)g “adlı; denen” a. 41, 74

a[n]ı “onu” a. 35

ay “ay” a. 45, 58

B

bagarsuk “bağırsak” *ulug b.* 51

baştınkı, b[a]ş[ıtın]kı, [b]aştınkı “üstteki” *b.* 14, 15, 48

bäg “bey, bakan” *buyruk b.+lär* 21

b(ä)lgü “alamet, işaret” *tişili erkäki b.+si* 40

b(ä)lgür-, b(ä)lgür-, b(ä)lg[ür]-, [b(ä)lgü]r- “belirmek, ortaya çıkarmak” *b.-di* 04, 40; *ig b.-di* 39; *ig to[ga] b.-di* 05

beş, [beş] “beş” *üç yüz b. yetmiş* 34; *y[üz] [b]. [otuz]* 25

bışıg “pişmiş” *b.* 79

bir “bir” *b.* 13

bitig “kitap” *bo ot äm b.* 08

biz “biz” *b.* 45

bo “bu” *b.* 08, 24, 30, 84

boguz “boğaz” *b.+[dın] [t]öpökätägi* 82

bol- “olmak” *bölmüş b.-tı* 37

böl- “bölmek, ayırmak” *b.-miş boltı* 36; *bölök b.-ti* 13

bölök “bölüm” *b. bölti* 13

bulgan- “karışmak” *b.-tı* 02

burun “burun” *b.* 52, 53; *b.+ka* 52

buyruk “bey, bakan” *b. bäglär* 21

Ç

çitrü “bir ses türü (?)” *ç.* 68

Ä

ädgü “iyi” *ä. yıdl(ı)g yıd* 53

älig “el” *sol ä.+dä* 60

äm “ilaç, deva” *ä. bitig* 08; *ä.+kä* 36

ängän- “acı duymak” *ä.-tilär* 06

ämlä- “tedavi etmek” *ä.-d[äç]i yerkä* 28

är- “yardımcı eylem, -dır; var olmak, mevcut olmak” *ä.-ür* 16, 22, 51, 83; *ä.-ü[r]* 27

ärjäk “parmak” *ä.+tä* 61

ätöz, ätöz, ätöz[z], ä[töz]z “beden” *ä.* 72; *ä.+i* 35; *ä.+intä* 05, 38; *ä.+üg* 22, 84

äyä “sahip” *yüräk ä.+si* 66

E

elän- “nüfuz etmek, egemen olmak” *burunka e.-ür* 53; *övkä e.-ür* 46; *yüräk e.-ür* 59

erkäk, erkäk “erkek” *t[i]şi e.* 41; *tişili e.+li* 39

ertä “eskiden” *e. turur* 80

eştil- “işitilmek” *e.-ür* 35

H

han, [han] “hükümdar, han” *h.* 16; *ş[in]duñ h.* 07; *tavgaç [h].* 12

İ

iç- “içmek” *i.-sär* 18

içgü “içki” *i.* 31

içmäk “içme” *i.* 31

içür- “içirmek” *i.-miş* 30

ig, ig “hastalık” *i. arıtdaçı* 19; *i. artır* 23; *i. b(ä)lgürdi* 39; *i. to[ga]* 05

igid- “beslemek; korumak” *ätözüg i.-täçi* 85; *öz i.-täçi* 19, *tört ulugug i.-täçi* 75

iglig “hasta” *igsiz i.* 17

igsiz “sağlıklı” *i. iglig* 17

ikinti “ikinci” *i.* 14

imvañ “bir tür sıcak (?)” *i. atl(t)g isig* 40

inçip, inç[i]p “bununla birlikte” *i.* 29, 36

isig “sıcak” *i.* 41

iş “iş” *i.+i küçi* 74; *övkä i.+i* 54

K

kaltı, [kal]n “şöyle ki, yani” *k.* 16, 21, 26

kamag, kamag, [ka]mag “bütün” *k.* 09, 12, 32, 82

kapıg “kapı” *k.+ı* 52

kayu “hangi” *k.* 75

käjirsig “yanık, yanmış” *k.* 67

kekinç “cevap” *k.* 45, 76

ken “sonra” *anta k.* 37

kıl- “yapmak, etmek” *y(a)vlak k.-maz* 18

kılmak “yapma, etme” *k.* 71

kısl “dağ geçiti” *k.+lar[da]* 09

- kızıl** “kızıl, kırmızı” *öñi k.* 66
kir- “girmek” *ämkä ymä k.-müz* 36
kişi “kişi” *igsiz iglig k.* 18; *k.+kä [yö]läşürür* 23
köñül “zihin” *k. turgurup* 07
köyür- “yanmak” *tatığı k.-güçi* 55
küç, küç “güç” *k. a[rta]r* 22; *işi k.+i* 74
kudıki, kudıki “aşağıdaki” *k.* 15, 25

L

leşp “balgam (Skt. *kapha*)” *l.* 83, 84

N

nara < Soğd. *n'r'kh* “nar” *sarıg n. tatagl(a)g* 77

nägü/ük “ne; neden” *n.* 83

O

ol, o[l], [o]l “o, işaret sıfatı; -dır, kopula” *o.* 15, 16, 17, 20, 20, 21, 25, 29, 31, 33, 50, 52, 55, 61, 64, 64, 65, 66, 67, 67, 68, 69, 69, 76, 83, 85

oron “yer” *leşp o.+ı* 84

orço “orta” *o.+sı* 50

ortonki “ortadaki” *o.* 14

osuglug “gibi” *o.* 16

ot, ot, [ot] “ot, şifalı ot” *o.* 20, 25, 30, 32; *o.äm bitig* 08; *o.+lar* 11; *o.+[l]ar* 24; *o.+larıg* 13, 37

[otuz] “otuz” *y[üz beş] [o].* 25

otraki “ortadaki” *o.* 20

Ö

ödüş “rutubet, nem” *öli ö.+i* 69

öl “rutubet, nem” *ö.+i ödüşi* 69

öñ “renk” *ö.+i kızıl ol* 66; *ö.+i yürün ol* 54

ötli “geçişli” *ö. ol* 64

ötrü “sonra” *ö.* 02, 04

övkä “akciğer” *ö.* 46, 54

öz, öz “kendî” *ö.* 19, 85; *ö.+i* 01

S

saç “saç” *s.+ı* 74

san “sayı” *s.+ı* 32

sarıg “sarı; safra (Skt. *pitta*)” s. 75, 77, 84; s. *nara tatagl(a)g* 77

seuim “bir damar adı (?)” s. *t[am(i)r]* 61

seuvañmi “bir damar adı (?)” s. *tam(i)r* 51

sözlä- “söylemek” *ugrın s.-lim* 42

sol “sol” s. *äligdä* 60

soñ “son” s. +1 77

suişig “bir tür ses (?)” s. 68

Ş

şalap < Toh. B *śalāp* (?) “aksalkım (locust)” (Adams 2013: 679) ş. *içürmiş* 29

ş[in]duñ < Çin. 神農 *Shennong* “Çinli mitolojik hükümdar” ş. *han* 06

T

tag “dağ” t. +*larda* 09

takı “ve” t. 33

tam(i)r, t[am(i)r] “damar” t. 44, 50, 51, 61; t. +1 60; t. +*inuñ* 47

t(a)rka “acı” t. *açıg* 68

taşgaru “dışarı” t. 73

taştıñkı “dışarıdaki” t. *kapıgı* 52

tatag “tat” t. 66; *altı t.+in tuydaçı* 65 → **tatıg**

tatagl(a)g “tatlı” *alamla* t. 76; *sarıg nara* t. 77

tatıg “tat” t. +1 55, 67 → **tatag**

tavgaç “Çin” t. [*han*] 11

t[ä]g “gibi” t. 27

t(ä)ñri “tanrı” t. +*kä* 16

tär “ter” t. 69, 72

te- “demek, söylemek” t. -*p* 76; t. -*sär* 76

tet- “*tetir* {-DIR} bildirme, kopula” t. -*ir* 26, 47; t. -*i[r]* 49

tın “nefes” t. +1 64

tınl(ı)g “canlı” t. +*larka* 18

til, t[i]l “dil” t. +*kä* 64, 64

tilä- “aramak” t. -*di* 11

tişi, t[i]şi “dişi” t. *erkäk* 41; t. +*li erkäkli* 39

to[ga] “hastalık” *ig* t. 05

[t]öpö “tepe, baş” *boguz[dın]* [*t*]. +*kätägi* 82

- törlüg, [törl]üg, [t]örl[ü]g** “türlü” *t.* 10, 15, 21, 26, 33
tört, tört “dört” *t.* 02, 10, 75
tumlu- “sönmek” *isig t.-r* 41
tur- “*turur biçimiyle bildirme, koşaç;*” *t.-ur* 80, 81
turgur- “ortaya çıkarmak” *y(a)rlıkançuçı köjül t.-up* 07
tut- “tutmak” *t.* 85
tutrok “formül” *t.+ı* 85
tutşı “aralıksız” *t.* 64
tuy- “duymak” *altı tatagın t.-daçı* 65
U
ugur “sebeup” *u.+ın sözlälim* 42
ulatu “ve” *u.* 72, 81
ulug “büyük” *u. bagarsuk* 50; *tört u.+ug igidtäçi* 75
Ü
üç, üç “üç” *ü.* 13, 32, 34, 45
üçün, [ü]çün “için” *ü.* 01, 06, 53, 65
üçünç “üçüncü” *ü.* 14
üd “zaman” *ü.+täki* 38
ün “ses” *ü.+i* 68
ün- “çıkarmak, belirlemek” *ü.-gü[lük]* 03
üntü[r]- “çıkartmak” *taşgaru ü.* 73
Y
yalğok “insan” *y.+lar* 01, 04; *y.+larnıy* 38
y[a]ra- “fayda sağlamak” *ätözüg y.-r* 22
[yara]şı “uygun, münasip” *[y]. otlar* 11
yarat- “yazmak” *y.-tı* 09
y(a)rlıkançuçı “merhametli” *y. köjül* 07
yaş “yaş” *öz y.* 85
y(a)vlak “zarar” *y. kılmaz* 18
yay “yaz” *y.* 69
y(e)g(i)rmi “yirmi” *yüz y.* 20; *[yüz]* *y.* 15
yel “yel (Skt. *vāta*)” *y.* 84
yer “toprak” *y.+kä yöl[ä]ş[ü]rür* 28
yeti “yedi” *y. yüz artok* 12

- yetmiş** “yetmiş” *üç yüz beş* y. 34
yıd “koku” y. 54, 73; y. +ı 67; *yıdl(i)g* y. 54
yıdl(i)g “kokulu” y. *yıd adınur* 53
ymä “dahi” y. 12, 20, 25, 36, 40
yogun “yoğun, katı” y. 01
yöl[ä]şür-, yöl[ä]ş[ü]r-, [yö]läşür- “karşılaştırmak” *kişikä [y].-ür* 23;
t(ä)ñrikä y.-ür 17; *yerkä y.-ür* 28
yumuş[ç]ı “hizmetkâr” y. 26
yüräk “kalp” y. *äyäsı* 66; y. *elänür* 59
yürüñ “beyaz” *öñi* y. 55
yüz, y[ü]z, y[üz], [yüz] “yüz” y. 10, 12, 15, 20, 25, 32, 34, 83, 83

Sonuç

Eski Uygurca tıpkı İslami Orta Asya edebî dili ve Anadolu çevresinde meydana gelmiş Türk dili gibi sağlık bilgisi konulu eserler söz konusu olduğunda bugünün araştırmacılarına önemli yazılı kaynaklar ve dilsel veriler sunmaktadır. Elbette Türk-İslam geleneğinde kaleme alınan metinlerin hacimleri söz konusu olduğunda Eski Uygurca metinlerden çok daha fazla malzeme sunduğu kesindir. Bununla birlikte Uygur tıbbı söz konusu olduğunda ise metinlerin türleri, ele aldıkları konular ve tedavi yöntemleri oldukça farklı ufuklar açacak türdendir. Eski Uygur tıbbının halk tıbbından, Süryani tıbbından ve Hint tıbbından beslendiği bilinmektedir. Bu yazının konusunu oluşturan fragmanların neşriyle birlikte, Zieme'nin (2013: 491) de haklı olarak belirttiği gibi Uygurlar arasında Çin tıbbının da etkisinin mevcut olduğu yazılı kaynaklar aracılığıyla tespit edilmiştir. Esasında Çin tıbbının efsanevi kahramanı ve Çinlilere ziraati öğretmesiyle bilinen 神農 Shennong'un ve kim tarafından yazıldığı bugün bilinmese de ona atfedilen 神農本草經 *Shennong bencao jing*'deki bitkisel, hayvansal ve madeni ilaç türlerinin tasnifi meselelerine bu Eski Uygurca metinde yer verilmesi Uygur tıp geleneğindeki Çin etkisinin önemli bir ispatı değerindedir. Bu çalışma neticesinde 1930-2021 yılları arasında Eski Uygurca tıp metinleri üzerine makale, kitap, kitap bölümü, tez ve bildiri türünden 25 çalışma hakkında genel değerlendirme yapılmış ve bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan dört fragmanın filolojik neşri yoluyla Türk dili ve Türk tıp tarihi araştırmalarına kaynak niteliği taşıyacak dilsel veriler sunulmuştur.

İşaretler ve Kısaltmalar

(P)	pothī deliği
*	madde başı
… ₂	ikileme
bk.	bakınız
Çin.	Çince
EUyg.	Eski Uygurca
krş.	karşılaştırınız
no.	numara
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
Toh. A	Toharcanın A diyalekti
Toh. B	Toharcanın B diyalekti

Kaynakça

- [Arat], G. R. R. (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren*. I. Berlin.
- [Arat], G. R. R. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren*. II. Berlin.
- [Arat], G. R. R. (1937). *Türkische Turfan-Texte. VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. Wolfram Eberhard*. Berlin.
- Abudurexiti, B. (2013). 古代维吾尔语医学文献的语文学研究 *Gudai weiwu'er yu yixue wenxian de yuwen xue yanjiu*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Pekin: Minzu Üniversitesi.
- Adams, D. Q. (2013). *A dictionary of Tocharian B. Revised and greatly enlarged vol. 1-2*. Amsterdam ve New York: Rodopi.
- Bailey, H. W. (1953). Medical plant names in Uigur Turkish. *Mélanges Fuad Köprülü / 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı* içinde (51-56) Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını.
- Batmaz, M. (2013). *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, N. (2012). *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, E. (2021). “Uygurca *yel ig* Üzerine.” *International Journal of Old Uyghur Studies*, 3(2), 153-164.
- Gabain, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brähmīschrift*. Berlin.
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English dictionary. Part I-II*. Shanghai ve London: Kelly and Walsh.

- Goldschmidt, A. (2022). Pre-standardised pharmacology: Han through Song. *Routledge handbook of Chinese medicine* içinde (133-145. ss.) London & New York: Routledge.
- Gürkan, M. (2010). *Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Khasbaatar, A. (2021). "Die Drogenbezeichnungen aus dem 15. Kapitel des mongolischen *Goldglanz-Sūtra*". *Ural-altaische Jahrbücher; Neue Folge* 28, 259-293.
- Knüppel, M. (2013). *Altürkische Handschriften Teil 17: Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Maue, D. ve Sertkaya, O. (1986). "Drogenliste und Dhāraṇī aus dem 'Zauberbad der Sarasvatī' des uigurischen Goldglanzsūtra (Teil I)". *Ural-altaische Jahrbücher*, 6, 76-99.
- Maue, D. ve Sertkaya, O. (1991). "Drogenliste und Dhāraṇī aus dem 'Zauberbad der Sarasvatī' des uigurischen Goldglanzsūtra (Teil II)". *Ural-altaische Jahrbücher*, 10, 116-127.
- Maue, D. (1996). *Altürkische Handschriften Teil 1: Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Maue, D. (2008). "An Uighur version of Vāgbhaṭa's Aṣṭāṅgharḍayasamhitā". *Asian Medicine*, 4, 113-173.
- Maue, D. (2015). *Altürkische Handschriften Teil 19: Dokumente in Brāhmī und Tibetischer Schrift Teil 2*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Nugent-Head, J. (2014). "The first materia medica: The shen nong ben cao jing". *Journal of Chinese Medicine*, 104, 24-28.
- Ölmez, M. (1996). "Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni". 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı* (815-820). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien 1-6*. Wiesbaden: Steiner.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1: ab- - äzüglä-*. Stuttgart: Steiner.
- Sertkaya, O. F. (1997). "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış". *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi* (349-358) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Sertkaya, O. F. (1999). "Kurzer Überblick über die uigurischen medizinischen Texte". *Arslan Terzioğlu'na Armağan 60. Doğum Yılı Anısına* (125-138). İstanbul: ISIS.
- Sertkaya, O. F. (2021). "Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar". *Journal of Old Turkic Studies*, 5(2), 380-392.

- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İnkilemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tokyürek, H. (2014). “Eski Uygurcada Āyurveda Tıbbı ve Beş Unsur”. *Türkiyat Mecmuası*, 24(2), 235-260.
- Tokyürek, H. (2021). *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*. Kayseri: Kimlik.
- Unschuld, P. U. (1986). *Medicine in China: A history of pharmaceuticals*. University of California.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yang, S. (çev.) (2008). *The divine farmer’s materia medica*. Boulder: Blue Poppy.
- Zieme, P. (1999). “Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren”. *Studia Tibetica et Mongolica* içinde (325-340. ss.) Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica.
- Zieme, P. (2007). “Notes on Uighur medicine, especially on the Uighur Siddhasāra tradition”. *Asian Medicine*, 3, 308-322.
- Zieme, P. (2013). Knüppel, Michael: Alttürkische Handschriften. Teil 17. Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2013. (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII, 25). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 66(4), 489-494.

Elektronik Kaynakça

- Mainz 302 (T II D 177; Glas: T II D 177 d) recto: http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0302_seite2.jpg erişim tarihi: 08.08.2022 verso: http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0302_seite1.jpg erişim tarihi 08.08.2022
- Mainz 311 (T II D 177) A sayfası: http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0311_seite1.jpg erişim tarihi: 08.08.2022 B sayfası: http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0311_seite2.jpg erişim tarihi 08.08.2022
- U 117 (T II D 177; Glas: T II D 177 b) A sayfası: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0117seite1.jpg> erişim tarihi: 08.08.2022 B sayfası: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0117seite2.jpg> erişim tarihi 08.08.2022
- U 240 (T II D 177h) recto: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0240recto.jpg> (Erişim tarihi: 08.08.2022) verso: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0240verso.jpg> erişim tarihi 08.08.2022

Extended Summary

Old Uyghur is based on the translation of religious literature such as Buddhism, Manichaeism, and Nestorian Christianity; however, many non-religious works were also written during this period. Although the most significant share among them belongs to the civil documents about the daily life of the Uyghurs, there are also texts defined as medical or health information texts, most of which have survived to the present day in the form of fragments. Considering the historical development of the Turkish language, as in the pre-Islamic Uyghurs, the Islamic Central Asian literary language and the written language that developed in the Anatolian field, in short, from East Turkestan to Anatolia, the medicine texts belonging to different traditions were penned as translation, original-translation and original. Although the works on medicine that originated in the Turkish-Islamic geography have an important place in terms of their volume and number, such works in the Old Uyghur literature have an exciting appearance in terms of the subjects they deal, the traditions on which they are based, the treatment practices and the alphabets in which they are written. This article is based on the edition of four fragments on medicine, which were written in Old Uyghur and have not been published until now. In fact, the transcription, transliteration, translation into Turkish, explanations, and index/dictionary part of these fragments constitute the basis of this article. However, the fact that the studies on medical texts written in the Old Uyghur language are as old as the beginning of research on this historical dialect makes it necessary to mention the nature of these studies. The first publication in this field belongs to 1930; the last publication is dated 2021 as far as [it] can be determined. Therefore, looking at the publications on Old Uyghur medical texts during these 91 years will show a better understanding of the literature and what to focus on in subsequent studies. For all these reasons, in this article, firstly, a research history of Old Uyghur medical texts is presented, then the place of the work known as 神農本草經 *Shennong bencao jing* [= Divine Farmer's Materia Medica] in Chinese medicine is examined since it is mentioned in the fragments discussed in this study. Afterward, the manuscript, as mentioned above, fragments are published.

It is essential to shedding light on the historical course of research such as articles, books, book chapters, dissertations, and papers on Old Uyghur medical texts in terms of showing the point reached in these researches today. For this reason, in the first part of this study, general evaluations are made about 21 studies. The studies mentioned here include lexicological, medical history, and philological and thematic studies. Each study provides valuable contributions to Old Uyghur medical research. After this section, the medical traditions, especially of the Old Uyghurs, are mentioned. These traditions include folk medicine, Syriac medicine, Indian medicine, and Chinese medicine. As it is mainly related to this article, Chinese medicine and *Shennong bencao jing* are mentioned. The medical fragments included in this article are in the Berlin Turfan Collection today in Mainz 302 (T II D 177; Glass: T II D 177 d), U 240 (T II D 177h), Mainz 311 (T II D 177) and U 117 (T II D 177; Glass: T II D 177 b) is protected by archival

numbers. The catalog information of all the fragments, except Mainz 311, was prepared by Knüppel (2013: 74-77). According to the information given by Zieme (2013: 491) in his review of the catalogue study prepared by Knüppel, the first two of these fragments are parts of the text that complement each other. In this study, it is aimed to present the transcription, transliteration, translation to Turkey Turkish, text notes, analytical index, and dictionary of the above-mentioned Old Uyghur medical fragments. While preparing the transliteration and transliteration of the text's transliteration and transliteration table specified in the *Uigurisches Wörterbuch* [= Uyghur Dictionary] was taken as a basis. This method has been followed thoroughly, except that <ç> is used instead of <č> and <ş> is used instead of <š> in this table prepared by Röhrborn. The Old Uyghur text presented in this study consists of 85 lines, but there are only a few words or letter remnants in some lines. The text was faithful in translating the Old Uyghur text into Turkish. In the translation of the text, some lines were damaged, so the Old Uyghur text was translated line by line. Since the Chinese (or other languages) text of the fragments included in this study cannot be determined today, a comparative analysis with the original text has not been possible; however, it has been compared with the English translation of the text in the parts that refer to 神農本草經 *Shennong bencao jing*. However, the fact that the original text could not be determined made it challenging to make sense of some unique concepts in the text. In particular, the names of vessels, temperature names, etc., which are considered Chinese, have not been witnessed in any Uyghur text before. The hesitations about the reading and interpretation of a few expressions are stated in the explanations chapter. The dictionary and index parts of this article are arranged alphabetically. All words preserved as a whole in the text are included in the dictionary and index section. In the dictionary part, all the words and restored forms of the words in the text are also included. However, if the headlines are borrowed words, their original forms in the source languages are also included. The philological edition of four fragments preserved in the Berlin Turfan Collection today presents linguistic data that will serve as a source for Turkish language and Turkish medical history research.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TATAR GELENEKLERİ (ETNOGRAFİK SÖZ VARLIĞI)

Veli BULATOV*

Çeviren: Zeynep HEPBİLDİKLER**

Öz¹

Hakkında sadece ömrü boyunca öğretmenlik yaptığını bildiğimiz makale yazarı Veli Bulatov, bu makaleyi yirminci yüzyılda meydana gelen siyasi ve sosyal değişiklikler sebebiyle unutilan gelenekleri gençlere hatırlatmak için yazmıştır.

Türkiye Türkçesine aktarmış olduğumuz bu makalede Tatar halkının etnografik söz varlığına yer verilmiştir. Bunlar da başka bir dile tek kelime ile çevrilemeyen özgün sözlerdir. Mesela *kuray* kelimesi basitçe “flüt” ya da “ney” değildir, bu çevrilemeyen ancak tanımlanması ile anlaşılır kılınabilen bir etnografizmdir ve “genellikle boru saplı bitkilerin gövdesinden yapılan üfleme aleti” şeklinde aktarılabilir.

Makalede insan hayatının önemli dönemlerinden olan doğum ve evlilik konularında çokça gelenek yer almıştır. Bunun yanında zengin yemek kültürü, imece usulü yapılan bayramlar, eğlenmek için düzenlenen yemek davetleri dikkat çekicidir. Tüm davetlerde ikramlar bol tutulur fakat daveti veren de davete gelen de tüm yiyeceklerin kadrini, tasarrufunu, nasıl hazırlandığını çok iyi bilir.

Geliş Tarihi/Date Applied: 21.07.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09.09.2022

Makalenin Künyesi: Bulatov, V. (2023). “Tatar Gelenekleri (Etnografik Söz Varlığı) (Çev. Zeynep Hepbildikler)”. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 55, 147-184

DOI: 10.24155/tdk.2023.220

Bulatov, V. Görüş-Gadeti, Yolalarımız. Kazan Utları Dergisi, 1992, 8 (129-150). http://kazanutlary.ru/images/uploads/ckeditor/pdf/5f1db03e8c5e0_1992_8.pdf

* Veli BULATOV (1911) – Ömrü boyunca memleketinde öğretmenlik yapmıştır. Orenburg bölgesi, Abdullin ilçesi, Yaña Yakup köyünde yaşamıştır.

** Zeynep Hepbildikler, Ege Üniversitesi Yeni Türk Dili Alanı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, zhepbildikler@gmail.com, İzmir/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-5263-2654

¹ Çeviren tarafından eklenmiştir, orijinal metinde özet yoktur.

Kızların ve erkeklerin aynı evde eğlenmelerine müsaade edilen *avlağ öy* “tenha ev”, gitme vakitleri gelmesine rağmen hâlâ oturan misafirleri uyarmak için yapılan *törtkê botkası* “dürtme pilavı”, ruhen ve bedenen sağlıklı çocuklar yetiştirmek için alınan *tañ suvı* “tan suyu”, iş yapan bir insanın yanından yardım etmeden geçilirse gelecekteki eşinin huysuz bir kambur olacağına inanılan *bökrê yazuv* “kambur yazısı”, kendi köylerindeki güreşçilerin, koşucuların ve yarış atlarının büyük hasat bayramında başka köyün yarışçıları ile başa çıkıp çıkamayacaklarını denemek için yapılan *sinamağ saban tuvı* “deneme için yapılan hasat bayramı”, yarıdmlaşarak yapılan *kaz ömesi* “kaz imecesi” gibi daha nice geleneklere makalede yer verilip açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tatar halk gelenekleri, Etnografizm, Tatar Etnografik söz varlığı, Tatar gelenekleri.

Traditions of Tatar (Ethnographic Vocabulary)

Abstract

Veli Bulatov, about whom we know only as a teacher, wrote this article to remind the youth of the past, that is the traditions that were forgotten as a result of the political and social changes that took place in the twentieth century. In this article, which we have translated into Turkey Turkish, the ethnographic vocabulary of the Tatar people is included. These are original words that cannot be translated into another language with a single word. For example, the word *kuray* is not simply “flute” or “ney”, it is an ethnographism that cannot be translated but can be made intelligible by definition, and can be conveyed as “a wind musical instrument usually made from the stems of plants with a pipe stem”. In the article, there are many traditions about birth and marriage, which are important periods of human life. In addition to this, rich food culture, communal feasts and dinner invitations for entertainment are remarkable. Refreshments are plentiful at all invitations, but both the inviter and the guest know very well how all the food is appreciated, how it is saved, and how it is prepared. Apart from this, the *avlağ öy* “secluded house” where girls and boys are allowed to have fun in the same house, *törtkê botkası* “warning rice” it is made to warn guests who are still sitting even though they have to go, *tañ suvı* “tan water” take to raise mentally and physically healthy children, *bökrê yazuv* “hunchback fate” it is believed that if a person doing business passes by without help, his/her future spouse will become a grumpy hunchback, *sinamağ saban tuvı* “harvest festival made for test” to test whether the wrestlers, runners, and racehorses of their own village can cope with the racers of another village on the big harvest feast, *kaz ömesi* “collective work for goose” made with the help everyone and many more traditions are included in the article.

Keywords: Tatar folk traditions, ethnographism, Tatar ethnographic vocabulary, traditions of Tatar.

Giriş

“Ben bu yazılarımda 1900-1912 yıllarında Orenburg bölgesi Tatar köylerinde, çocukluğumda görüp büyüdüğüm orta hâlli ailelerin yaşayışına has örf, âdet ve geleneklerimizi anlatıyorum. Yirminci yüzyılda meydana gelen içtimai, siyasi, sosyal çalkantılar; kuşakların değişimine, anne-babalarımızın yaşayış tertibine, inandıklarına, batıl inançlarına, edep ve ahlak kurallarına da çokça yenilikler getirmiştir. Bunların hepsini onaylamak zordur. Bu nedenle gençlere geçmişi hatırlatmanın hiç fena değil, belki faydalı bile olacağını düşünüyorum.”

Süz saluv “söz kesme”

Aşağıdaki gibi çeşitli sözler, haberler köyün her yerinde dolaşır:

- Falancalar şu falancalara kızlarını istemek için *yavçı* “dünürücü, görücü” gönderip *süz saluv* “söz kesme” için beklerken istedikleri gibi olmamış, falancalar reddetmiş.

- Falancalar falancanın kızına *yavçı* “dünürücü, görücü” göndermiş, *süz saluv* “söz kesme” için olumlu cevap almışlar.

Oğullarını evlendirmeye niyet edenler kendilerine uygun gördükleri kişilerin kızlarını istemek için *yavçı* “görücü” gönderdiklerini *aradaşçı-dimçë* “çöpçatan” vasıtasıyla usulca işittirir, hissettirirler. *Aradaşçı-dimçë* “çöpçatan” bu sırrı kızın yakınlarıyla görüştüğünde uygun bir zaman bularak söyler. İşte buna *süz saluv* “söz kesme” denir.

Yavçı “dünürücü, görücü”

Erkek tarafı *süz saluv* “söz kesme” için olumlu bir cevap alınca kendi yakınlarından birini, genellikle güzel konuşabilen kişiyi kıza *yavçı* “görücü” olarak gönderir. *Yavçı* “görücü” ise kız evine herhangi bir zaman gidemez, *aradaşçı-dimçë* “çöpçatan” sayesinde konuşulup belirlenen bir günde gider.

Onu güler yüz, tatlı dil ile karşılarlar. Gelmesi şerefine genellikle se-maver koyarlar, yemek pişirirler.

Hâl hatır sorulduktan sonra esas mesele hakkında konuşmalar başlar. *Yavçı* “görücü” kendisinin nereden ve ne sebeple geldiğini söyler. Delikanlı ile kızın yani müstakbel gelin ve damadın isimlerini yerine iletip kısaltmadan beyan eder.

- Evet, yakın akraba olmayı ümit ederek ilerliyoruz şüphesiz, kabul ediyor musunuz? der.

Bu şekilde başlayıp giden görüşme oldukça uzun bir zaman devam eder. Babanın dilinin ucunda kızını vermek olsa da bunu söylemez. *Yavçı*

“görücü”nın ilk gelişinde *yavlık* “söz hediyesi, yazma, başörtüsü” verilip gönderilmesi hiç de hoş karşılanmaz.

- Bize saygı gösterip hürmet edip geldiğiniz için teşekkür ederiz. Bu konuya ağabeyler kardeşler ile danışıp bakacağız, falanca günde lütfedip tekrar gelirsiniz, tekrar konuşuruz, der kızın babası.

Söylenen gün *yavçı* “görücü” ikinci kez gelir. Onu güler yüz, tatlı söz ile karşılar, hürmet gösterirler. Bu toplanmada danışmak için kızın babası ve görücünün yanına bir iki erkeğin katılması da mümkündür. Konuşurlar, danışırlar... Mütevazılık sebebiyle kızın babası pek açılmaz.

- Kızımız genç (on altısı dolup on yedisine giren kız genç sayılmaz), acaba kısa bir süre için bu büyük işi ertelese mi? Yoksa sizi kendimize uygun kişiler olarak görmesine görüyoruz, der.

Gerçekten de bazen çeşitli sebepler ile *kız aklıaşuv* “sözlenme” işinin yarım ya da bir yıl geciktirildiği durumlar olur. Erkek de kız da edeplerini koruyup söz gününü beklerler. Anne-babanın, büyüklere sözüne karşı gelmek nerede! (Burada zorla damada varmak, zorla evlendirilmek hakkında konuşulmuyor elbette.) Eğer *aklıaşuv* “sözlenme” geciktirilmediyse *yavçı* “görücü”nin ikinci gelişinde *meher* “mihir” ve *yavlık* “yazma, başörtüsü” verme günü belirlenir. Erkek tarafının kıza ne kadar mihir vermek istediğini *yavçı* “görücü” önceden bilir. Bunu kız tarafına iletir. Eğer mihir konusunda anlaşma zora girerse o zaman damadın babasının çağırılması mümkündür. Mihir çoğunlukla kıza iki *külmeklök* “elbiselik kumaş parçası”, iki *yavlık* “yazma, başörtüsü”, *şel* “şal”, birer dış giyim (*cilen* “rüzgârlık”), *kelüş* “ayakkabı”, nevresim ve çok güzel bir sandıktır. (Kızın küçükken kendi eli ile işlediği eşyalarının koyulduğu sandığı varsa erkek tarafının mihir için sandık almaması da mümkündür. Fakat bu eşyaların olup olmadığını mihir yapılırken kızın babasının söylemesi gerekir.) Düğünü ikramlı geçirmek için durum elverdiğince bal, yarım ya da bir *sarık tüşkesé* “koyun eti”, *çekçek omı* “lokma gibi yağda pişirilen tatlı için kullanılan un” ve şüphesiz para verilir. Konuşulandan daha fazlasını getirirlerse de lütfetsinler, pek iyi!

Anlaşıp konuşup mihir belirlendikten sonra kızın babası görücüye “Falanca güne lütfediniz, Allah’ın izniyle *yavlık* “yazma, başörtüsü” vereceğiz” der.

Yavçı “görücü” üçüncü kez gelişinde sokaktan epey büyük adımlarla geçer. Tek paçasını çıkartır çünkü *yavlık* “yazma, baş örtüsü” için söz verilmiştir. Artık iş güvenilirdir. İlk iki gelişinde görücü rahat hissedip cüretkâr davranmaz, paça da çıkartmaz. Olup olmadan paça çıkarıp yürümek uygun değildir.

Yavçı “görücü” gelince biraz konuşulur. *Yavlık* “yazma, başörtüsü” yani söz hediyesi verme merasimine damadın babası da çağırılır. Toplanmaya her iki taraftan üç dört erkek katılır. Kızın annesi ise kocası ile başka bir evde ya da bir örtünün içinde fikir danışır. (Bu, *yavçı* “görücü” erkek olduğunda böyledir.)

İşte şimdi çok ciddi şekilde, merasim usulüne uygun iki taraf da hep beraber iki gence sonsuz baht, saf muhabbet dileyip kıza *ağlaşuv* “sözlenme” nişanesi olarak hediyeleri verir. *Baş yavçı* “baş görücü” ya *bit yavlığı* “yüz havlusı” ya da *sölgə* “havlu”, *biş parmaklı biyeley* “beş parmaklı eldiven”, *kulyavlığı* “el mendili” ve namazlık verilir. Yüz mendili baş görücüye, eldiven ile el mendili damada, namazlık damadın anne-babasına diye düşünülerek verilir.

Hediyeler verildikten yani zor ve ciddi iş başarıldıktan sonra resmî konuşmalar biter. Toplanma diğer vaziyetini alır. Yumuşak sözler, şakalı, komik laflar edilir. Sofra yenilenir.

Gençleri sözleyip, *yavlık* “yazma, başörtüsü” alıp dönerken *yavçı* “görücü” (erkek) övünen, böbürlenmiş bir hâle bürünür. Hatta sözlenme işareti olan mendili bayrak gibi sallaya sallaya götürür. İşte bakın kıızı kaptık!

Kolak söyənçəşə “müjde”

Erkek, kendisine *ağlaşuv* “sözlenme” haberini ilk getiren müjdeciye para verir. Buna “kulak müjdesi” denir.

Aş kitəriv “yemek getirme”

Kolak söyənçəşə “müjde” verilmesinin üzerinden bir iki gün geçince damadın kız kardeşi ya da ablası sözlenen kıza yemek götürür. Tertemiz havlulara dürülüp getirilen küçük bohçada oldukça bol yiyecek vardır. Onda *koymak* “akıtma”, *çekçek* “lokma gibi yağda pişirilen bir tatlı”, pişmiş et ya da etli hamur yemeği ve çilek meyvesi olur.

Yemek götüren kişiye elbette taze gelin, hediyelerinin karşılığını vermeye çalışır. Nefis işlenmiş bir *alyapkiç* “önlük” hediye eder. Yemek götüren kişi burada uzun vakit kalmaz, yiyip içtikten sonra geri döner.

Yakınayuv aşları “yakınlaşma yemekleri”

Damadın babası ve sözlenen kızın babasına *baş kodalar* “baş dünürler” denir. *Baş kodalar* “baş dünürler” aynı köyden olurlarsa söz kıyıldıktan beş altı gün sonra birbirlerini davet etmeye başlarlar. *Baş koda* ile *ko-dağıy*, yani kızın babası ve annesini ilk olarak damat tarafı yemeğe çağırır. Ondan sonra diğer *baş koda* ile *ko-dağıy*, yani damadın babası ve annesini kız tarafı yemeğe çağırır. Bu davetlerde hediye verme alma yoktur. Birbirlerini görmek, tanımak için düzenlenen yemeklerdir.

Meher kitëriüv “mihir getirme”

Meher “mihir” genellikle *yavçı* “görücü”nin ikinci ya da üçüncü gelişinde kararlaştırılır. O sırada mihrin ne zaman getirileceği de konuşulur. Genellikle söz kıyıldıktan on beş yirmi gün sonra damadın erkek kardeşi ya da yakın arkadaşı süslenmiş atta kıza mihrini getirir. Eşyaların tamamı derlenip toplanıp mihr sandığına konur. Et, un, sadece ismi için bile olsa bal (onsuz olmaz), *kümeç* “beyaz undan pişirilen yuvarlak ekmek” gibi yiyecekler mümkün olduğu kadar güzel kaplara konup, temiz havlulara dürülüp getirilmeye çalışılır.

Mihr getiren kişi de beklenen kıymetli misafir sayılır. Ona hürmet gösterilir. *Ciñgeçe* “yenge, gelini hazırlayan kişi”ye hediye olarak *biş bar-maklı biyeley* “beş parmaklı eldiven” ve işlenmiş *kulyavlığı* “el havlusu” verilir. Delikanlı burada uzun süre kalmaz, eşyaları bırakıp yemek yiyip aynı gün geri döner.

Tuy kilüv “dügüne gitme”

Kızı istedikten sonra iki tarafta da büyük düğün için hazırlıklar başlar. Nikâh yemeğine bir hafta on gün kala büyük davete çağırılmak için kız tarafı damat tarafına mektup gönderir. Mektupta *baş koda* “damadın babası” ile *kodağıy* “damadın annesi”in davete gelmeleri ve kendileri ile diledikleri başka kişileri *kanat* “refakatçi” edip getirmeleri rica edilir. (Genellikle düğüne yüz yüze konuşarak çağırılır. Mektup ile davet etme, okumuş ailelerde ve evlenecek iki kişi aynı köyde yaşamadığı zamanlarda olur.)

İşte nikâh yemeğine bir gün kala kız tarafına düğüne gidilir. Düğün olacak evin kapısının önüne konukları karşılamak için insanlar toplanır. Arka arkaya koşulmuş ilk atta *baş koda* “damadın babası” ve *kodağıy* “damadın annesi”; ikinci, üçüncü atlarda damadın babasının davet ettiği yakınları *kanat kodalar* “refakatçi dünürler” vardır. Kızın babasının evine yaklaşınca birinci, ikinci, üçüncü atakiler onları karşılayan insanlara mendile sarılmış *çekçek* “lokma gibi yağda pişirilen tatlı” ya da bozuk para (nadiren) atarlar. En arkadan gelen yemek arabasındaki delikanlı hediye atmaz, yiyeceklerin olduğu sandığın üstüne oturarak atı süre süre diğerlerinden geri kalmadan avluya geçer.

Evde kargaşa başlar, düğün zamanı geldi ya elbette!

İkinci gün erkenden yemek hazırlanır. Davet edilen erkekler nikâh yemeği için toplanırlar. Yirmi otuz kişi iki üç sofraya bölünüp beyaz keçelere, elde dokunmuş kilimlere, yorgan serilmiş divanlara ve yerlere daire olup otururlar. Molla, nikâhı kıyar. Nikâh kıyılmadan, *aldım-birdëmden* “kız isteme” önce kızın rızasını sormak için meclisten iki kişiyi dışarı çıkarırlar. Çıkarlar da pek çabuk geri dönerler. Kapıdan girerken “Kız razı!”

derler. Fakat gerçekte rıza sormak için çıkarılan şahitler *yereşelgen kız* “nişanlı kız”ı görmezler, onun yanına bile gitmezler. Bu aldatma gelenekte çok sık olduğu için bunu sorgulayan ya da başkaldıran da yoktur.

Mecliste nikâh kıyıldıktan sonra sofraya yemek getirilene kadar *birne* “çeyiz” hediyeleri verilir. İlk önce *baş kodaya* “baş dünür” gömleklik; ona *kanat* “refakatçi” olup gelenlere de gömleklik, *sölgë* “havlu”, namazlık gibi eşyalar verirler. Damadın babası ve *kanat kodalar* “refakatçi dünürler” hediyelerini hayvan olarak söyleyip verirler. Yani “geline bizden bir koyun”, “geline bizden bir kaz” derler. “Geline bizden bir inek” diyenler de olur. Daha uzak insanlar (erkek tarafı kişileri), *birne* “çeyiz” için şükran bildirip para atarlar. Aynı zamanda gelinin hazırladığı sandık eşyaları, damada olan hediyeleri de sofraya halkının önüne gösterilmek için çıkarılır. Damat için olan hediyeler: Elde dokunmuş, yakası püskül örgülü iplikli gömlek, boyuna çizgili pantolon, koyun yününden püsküllü uzun beyaz örtü, çoraplar, mendiller.

Birne “çeyiz”lerin verilmesi, malların söylenmesi, hediyelerin gösterilmesi bitince sofraya yemek getirilir. İlk önce tahta tabaklar ile *toğmaçlı aş* “et suyunda pişirilen şehriye çorbası” verilir. Kap kacak yetmediği zaman sofraya halkı aynı tabaktan yer. Yemekten sonra her sofranın iki üç yerine doğranmış et koyulur. Burada dünürlerin ikramı olan kazlar getirilir. Misafirler kazı yerler. (Genellikle dünürler çift kaz alıp gelir.) Ondandır *katık* “yoğurt”, *kırt* “kırmızı çökelek”, *sözme* “süzme yoğurt”, *kızıl ırēmçëk* “kırmızı lor”, vişne suyu, *tura* “Frenk çileği ezilerek hazırlanan yiyecek” gibi şeylerin birkaçı getirilir. Böylesine büyük yemek meclislerinde annenin gündelik yemeklerde kullandığı tereyağı da vardır. Sofra kenarına semaverler konur. Fakat çay yapıncaya kadar *kodalar* “dünürler”in alıp geldiği en kıymetli düğün yemeği, geniş çanakta ballandırılmış *çekçek* “lokma gibi yağda pişirilen tatlı”dır. *Çekçek*’in birazı güzelce kesilir ve misafirler bundan yer. Bu yiyeceklere şükran bildirmek için çanağa para atarlar. Sofraya *kümeç* “beyaz undan pişirilen yuvarlak ekmek” getirirler. *Kümeç*’leri herkes için tek tek hazırlayıp, sonra dilimleyip konukların önüne dağıtırlar. Bu yiyeceklerin hepsini *baş koda* “baş dünür” ve *kanat koda* “refakatçi dünürler”lar beraber alıp gelirler. *Çekçek*’i “Düğün çekçekleri pek güzel!” diye överler. Çay içmeye başlanır. Çayın yanına mümkün olduğunca hazırlanmış tüm ikramları koyarlar. Her konuşmanın *meher balı* “mihir balı”nın tadına bakması gerekir. Bu yiyecek azar azar sofranın çeşitli yerlerine konur. Onu “bal dersin bir eksilir, parmak batırırsan iki eksilir” diyerek yiyip çay içerler. Ev sahibi ve onun yakınları, misafirleri saygıyla ağırlarlar. Onların hepsi bellerine güzel kemerler ya da havlular bağlarlar.

Bu, düğün ağırlamasının bir şartı olarak kabul edilir. Yani kemerleri sıkıp dünürleri ağırlamak, düğün konuklarını ağırlamaktır.

Meclis biter. Erkekler dağılır. Sadece iki tarafın da en yakın akrabaları yemeğe ikinci kez kalır. Onları yeniden ağırlayıp yolcu ederler.

Sonra da yemeğe çağırılan kadınlar toplanır.

Konukların toplanması bitince meclisin başlaması için *ağlaşılğan kız* “nişanlı kız”ı giydirip, süsleyip *ciñgeçeyler* “gelini hazırlayan kadınlar, yengeler” ve ablalar eşliğinde misafirlerin önüne getirirler. Kız, çember şeklinde oturmuş bütün misafirleri iki eli ile selamlar. Önce kaynanası ve damadın diğer yakınları ile görüşür. Görüştüğünde kaynanasına, *koğaça* “dünürün kız kardeşleri”lara hediyeler verir. Hediyeler: *Baş yavlığı* “başörtüsü”, *kükrekçe* “göğüslük”, *biyeleyler* “eldivenler”, *kuylavlıklar* “el havluları”. Bunlar “görüşme” hediyeleri diye adlandırılır. Görüşmeden sonra sandık eşyaları, damada hazırlanan hediyeler gösterilir. Hediye verme biter. *Birne* “çeyiz”i kızın babası paylaşır. Genellikle *baş koğağıy* “damadın annesi”a en büyük hediye *külmeklök* “elbiselik kumaş parçası”; *koğaçalar* “dünürün kız kardeşleri”a *sölgë* “havlu”, *baş yavlığı* “başörtüsü”, namazlık, *biyeleyler* “eldivenler” verilir. Damadın annesi ve *kanat koğaça* “dünürün refakatçi olarak gelen kız kardeşi” erkeklerin ilan ettiği hayvanları yeniden söylerler. Hayvandan bahsetmeyenler hediyelerini para olarak verirler.

Kadın konukları ağırlama düzeni tıpkı erkeklerinki gibi olur. Yiyecekleri sofraya koyarlar, her yiyeceğin tadına bakarlar. Çekçek için şükran bildirirler, her şey erkeklerin yemek meclisindeki gibidir. Kadın konukların birçoğu, yani iki tarafın en yakınları, yemeğe ikinci kez kalır; sofraya yenilenir.

Ƙunağ aluv “konuk alma”

Ƙodalar “dünürler” ve düğün konukları düğünde dört beş gün dururlar. Onlar her gün ziyafet çekerler. Kızın kardeşleri de *Ƙodalar* “dünürler”i konuk alıp ağırlarlar. Sadece yemeğe davet edilmekle kalmazlar, aynı zamanda kendilerini bir gece misafir edip *munça* “buharlanarak, ovunarak yıkanılan özel yer, sauna”ya götürürler, hürmet gösterirler. Buna konuk alma denir.

Savım aşu “sağma aşu”

Düğünden bir gece önce kız tarafında *savım aşu* “sağma aşu” düzenlenir. Yemeğe konukları karı koca olarak eşli çağırırlar. Fakat çift olarak gelseler de erkekler bir eve, kadınlar başka bir eve toplanır. Sağma yemeğine her çift ikramı ile gelir. İkramları *börtëklë çey* “tahıl çayı” ve *Ƙır cilek-cimëşler* “yaban meyveleri”idir. Başka çeşit ikram alıp gelin-

mez. Diğer konuklu yemeklere kıyasla sağma yemeğinde konuklar daha çok olur. Bunun sebebi genç çiftlerin çokluğudur. Ağır lama ve ağır lanma düzeni de bunda daha farklıdır.

Sofradaki konuklara ilk olarak çay yapıp verilir ve böylece sağma çayı içmesi başlar. Bir iki semaver sofraya yanında fokurdayıp dururken onlara yedek olarak bir ikisi de avluda kaynayıp durur. Sofrada diğer ikramlara nazaran en çok tavşan kanı gibi kaynatılmış çay ve tarla çilekleri vardır. Yemeğe gelenler de getirdikleri ikramları sofraya koyarlar.

Toplanmanın başından sonuna kadar her iki evde de şakalar yapılır, fıkralar anlatılır, nükteli sözler söylenir. Çay ve kırmızı misafirlere şarkı söyleye söyleye verilir. Bir şarkı bitince diğeri başlar, eşleşerek söylerler. Koro ile şarkı söylemek yoktur. Daha çok köyde tanınmış müzisyenler söyler. Her iki evde de çokça şarkılar söylenir. Orada düğüne ilişkin şarkılar da vardır.

Koda-kodağy “dünürler” *kodaçalar* “dünürün kız kardeşleri” için söyler:

<i>Atlar kile, ey le, olı cırlav.</i>	Atlar gelir, ey ulu şarkılar
<i>Cidě miken, elle sigězmě?</i>	Yedi mi acaba yoksa sekiz mi?
<i>Ni hörmetler itiyim, ey kodalar;</i>	Nasıl hürmet edeyim ey dünürler,
<i>Cannarımday kürem min sězni.</i>	Canlarım gibi görüyorum ben sizi.
<i>Sězněň öçen le şul ak öyěmněň</i>	Sizin için o beyaz evimin
<i>İşeklerěn le kiň açam.</i>	Kapılarını sonuna kadar açarım.
<i>Ƙodaçalar bězněň asıl zattan,</i>	Kardeşler bizim asıl varlığımızdır,
<i>Ƙodaçalar bězněň oyalçan.</i>	Kardeşler bizim biraz utangaçtır.
Mecliste düğünle ilgisi olmayan şarkılar da çokça söylenir:	
<i>Arıslan da kiyěk ey irkěnde,</i>	Aslanın da yırtıcı hayvanın da açıklarda
<i>Cörěr yalannarı kiň bula,</i>	Koşacak kırları geniş olur,
<i>Kěşělerge kěşě ey tiň bula,</i>	İnsan insana denk olur,
<i>Mallar tapmy gına kim bula.</i>	Mallar olmazsa eksik olur.
<i>Cil yukta da cilbėrdiyděr</i>	Rüzgâr yokken de kıpırdanır
<i>Bězněň baqça talları</i>	Bizim bahçe dalları,
<i>Bėte de ul, tabıla da ul</i>	Biter de bulunur da
<i>Faniy dőnye malları</i>	Fani dünya malları.
<i>Ƙoda-kodağyılar</i> “dünürler” karşılıklı olarak söyler:	
<i>---Cır cilegě ciměş cirde çuk,</i>	---Frenk çileği memleketinde çok,
<i>Sězdey kürkem zatlar ilde yuk.</i>	Sizin gibi görkemli kimse yok.

<i>Ey koda-kodağıylar.</i>	Ey dünürler.
<i>Atlar ciksegöz, pardan cigëğöz.</i>	Atları hazırlarsanız çifte koşun.
<i>Çakırğannı kötmiy kilëğöz,</i>	Çağırılmayı beklemeden buyurun,
<i>Ey koda-kodağıylar</i>	Ey dünürler.
<i>---Kügerçenner görliy gël bërge</i>	---Güvercinler ötüşür beraber,
<i>Gël görleşiyk bërge gomërge,</i>	Biz de ömür boyu ötüşelim beraber,
<i>Ey koda-kodağıylar.</i>	Ey dünürler.
<i>---Can ërëdë tatlı süzëğözge</i>	---Can eridi tatlı sözlerinize,
<i>Rehmet sıy-hörmetëğözge,</i>	Teşekkürler hürmetinize,
<i>Ey koda-kodağıylar.</i>	Ey dünürler.

Toplanmanın devamında genç erkekler bu evden kadınların toplandığı eve yani kendi eşlerinin yanına giderler. Savım yemeğinde bu ayıp sayılmaz. Hep beraber eğlenip, şarkılar söyleyip *kubız* “kopuz”, *kuray* “genellikle boru saplı bitkilerin gövdelerinden yapılan üflemleri müzik aleti” çalıp uzun süre dans ederler. Eğlence durmadan devam eder.

<i>Ay gedër gedeniy.</i>	Ey gedir gedeniy.
<i>Vay gedër gedeniy.</i>	Vay gedir gedeniy.
<i>Gedër-gedër, gedër-gedër.</i>	Gedir-gedir, gedir-gedir.
<i>Gedër-gedër, gedeniy.</i>	Gedir-gedir, gedeniy.
<i>Arış këtërkesëmë.</i>	Çavdar kitirkesimi.
<i>Boday këtërkesëmë.</i>	Boday kitirkesimi,
<i>Këtër-këtër, këtër-këtër.</i>	Kitir-kitir, kitir-kitir.
<i>Këtër këtërkesëmë.</i>	Kitir kitirkesimi.
<i>İpiy basasım da bar,</i>	Ekmek yapasım da var,
<i>Çazan اساسım da bar,</i>	Kazan اساسım da var,
<i>Böyërkeyëme tayanıp</i>	Elim belimde durup
<i>Biyëp alasım da bar.</i>	Oynayasım da var.
<i>Çara tavıq çirlegen.</i>	Kara tavuk hastalanmış.
<i>Çara tavıq kaz bulmas,</i>	Kara tavuk kaz olmaz,
<i>Utın bëtse, yaz bulmas.</i>	Ot büyüyünce bahar olmaz.
<i>Bas-bas, şoma bas.</i>	Bas bas, şoma bas
<i>Şoma basarğa kirek,</i>	Şoma basmak gerek,
<i>Medinekey tuyında</i>	Medinekey bayramında
<i>Künël açırğa kirek.</i>	Eğlenmek gerek.

*Ette-tete, ette-te
Sikelte de mikelte,
Cırı bêtkeç, ak tütiy
Takmaq eyte de eyte.*

Eşe dosta söylenir:

*Sakmar suları ğına yarında
Sanduğaçlar sayrıy talında.
Avır yullar ciñël bula iken
İr-yëğëtlər bulsa yanında*

Konukların ev sahibine, ev sahibinin konuklara şarkısı:

*---Ayday yaqtı yözëğëz le,
Ay, temlë kımızığız,
Rehmet hörmetëğëzge le,
Gël behëtlë bulıgız.*

*---Ceydëm kindër basasın,
Bëznëñ hetër qalsa qalsın,
Sëznëñ hetër qalmasın.*

Kız çocuk hakkında şarkı:

*Bık vaq kına yafrak kına
Bağçada kuvak kına,
Kız balağa süz eytmeğëz,
Ul sëzge kınak kına.
Bolınnar da ğına al çeçke,
Kız balaqay matur bër çeçke,
Şiñmesën le iyë ul çeçke
Etkey yortlarınnan kitkeç te.*

Kızın annesinin şarkısı:

*Sayrıy bilbil, sayrıy la bilbil,
Moñlanır bilbilqayım,
Sayrıy ul, özëlëp le sayrıy
Oçırıtқан balakayın.
Yaratamın yoldızlarını,
Yaratam moñsu aynı,
Moñayırmanın indë min de*

Ette tete, ette te,
Sektirme de mektirme de
Şarkısı bitince teyzeye
Koşma söyle de söyle.

Sakmar sularının kenarında
Bülbüller öter dalında.
Zor yollar kolay olurken
Yiğitler olsun yanında...

---Ay gibi aydınlık yüzünüz,
Pek nefis kımızınız,
Teşekkürler hürmetinize,
Hep bahtlı olunuz.
---Yaydım kendir basasın,
Bizim hatırımız kalırsa kalsın,
Sizin hatrınız bizde kalmasın.

Pek küçük yapraklar
Bahçede tek tük çalılar,
Kız çocuğa laf söylenmez,
O size sadece misafir.
Çayırılarda al çiçek,
Kız çocuğu güzel bir çiçek,
Eğilip solmasın o çiçek
Baba evinden sonsuza dek.

Öter bülbül, öter bülbül,
Hüzünlenir küçük bülbülüm,
Öter, şarkı söyleyip öter
Uçup gider yavrucağın.
Seviyorum yıldızları,
Seviyorum hüzünlü ayı,
Kaygılanıyorum şimdi ben de

Sağınıp balakaynı.

Özleyip yavrucağıını.

Sağma çayı içme meclis sonuna kadar sürer. Eğlence, şarkı, türkü söyleme sürekli devam eder:

Urmannar da ğına urmannar,

Ormanlar sadece ormanlar,

Urmannarda ğına burannar.

Ormanlarda sadece fırtınalar.

Utka-suğa töşerdey çaqlarda

Ateşe, suya düştüğün zamanlarda

Yolıp qala duslar, tuğannar...

Kurtarır dostlar, akrabalar...

Yerde yapılan kolektif danslar henüz geleneğe girmemiştir ama koşma okuyup tek başına dans etmek çok popülerdir:

Töşesēñ de biyërge,

Başla dans etmeye,

Tayanasıñ böyërge,

Koy elini beline,

Tuyda, tuyda biyërge

Düğünde dans etmek

Bik kilēşe biyēmge

Pek yakışır damat annesine.

Ciñgeçeyēm, cingeçey,

Yengeciğim, yengeciğim

Sinnen şiker, minnen çey,

Senden şeker, benden çay,

Ciñgēl bulır çey eçkeç.

Kolay olur çay içmesi,

Biyēp kiter qayınıgeç.

Dans edip gider görünmesi.

Anda çiten alaçık,

Orada kenarda kulübe,

Monda çiten kēlettēr,

Burada kenarda kilerdir,

Tuyğa kilgeç parlaşıp,

Düğüne gelince eşleşip,

Biyërge de kirektēr.

Dans etmek gerektir.

Qanat qoda kilgendēr,

Kanat dünür gelmiştir,

Qırpuv bürēk kiygendēr.

Kürklü şapka giymiştir.

Söykēmlē söyek kēne,

Sadece sevimli kimse

Özdēre biyēp kēne.

Dans edip söylemiştir.

Gece yarısı yaklaşınca (*savım aşu* “sağma aşu” gündüz yapılmaz), meclis hâlâ devam eder. Sofralara düğün ikramlıkları, *çekçek* “lokma gibi yağda pişirilen bir tatlı”, *kümeçler* “beyaz undan pişirilen yuvarlak ekmekler” konulur. Konuklar balla dondurulmuş düğün çekçeğini öve öve yerler. Buna şükran bildirmek üzere çanaklara bozuk para atarlar.

Konuklar döndüğünde sofraya *tokmaçlı aş* “et suyunda pişirilen şehriye çorbası”, çorbadan sonra doğranmış et, etin ardından da başka türlü yiyecekler; *katık* “yoğurt”, *qort* “kırmızı çökelek”, vişne suyu getirirler.

Eğlence durmadan devam eder ama avlulara, sokaklara çıkıp dans edilmez, şarkı söylenmez ve gürültü yapılmaz. Eğlence, ikramlar sadece ev içinde olur.

İşte kız tarafı tarafından düzenlenen bu keyifli yeme içme meclisine *savım aşu* “sağma aşu” denir.

Kiyev kilüv, kiyev aşu kitëriüv “damat yemeği getirme”

Kızları görerek evlenme neredeyse yoktur. Bu yüzden *yavçılıy* “görücü gönderme” başladığında cesur ve becerikli delikanlılar müstakbel gelinlerini görmenin bir yolunu bulurlar. Çoğunlukla nikâh kıyılıp ilk düğün yemeği verildikten sonra görüşülür.

Ƙodalar “dünürler” düğünden sonra geri döner. Damat akşamleyin gelir. Onu, kızın erkek kardeşi ya da bir erkek akrabası at ile alır. Kardeşe yani kayınbiradere, enişte çakı hediye eder. Misafiri delikanlılar, gençler karşılar. Damat eve girdiğinde içerideki kapının iki tarafında iki çocuk durur. Bunlar kapı kolu tutucularıdır. Kapı kolu tutucularının biri koşma söyler:

<i>Kër, ciznekey, tış salkın,</i>	Gir, enişte, dışarısı soğuk,
<i>“İşëk bavi” bër altın,</i>	“Kapı kolu” bir altın,
<i>Bëznëñ apa mëñ altın!</i>	Bizim ablamız bin altın!

Koşma biter bitmez taze damat çocuklara küçük paralar verip odaya geçer. Onu karşılayanlar çıkıp gider. Şimdi damadın yanına gelini getirirler, yengeler, ablalar ön tarafta kalır. Kız elini vererek damat ile selamlaşır. İkisi namaz kılarlar. Ondan sonra önceden hazırlanmış sofrada baş başa yemek yerler. Sabaha kadar buraya giren çıkan olmaz. Evin içi önceden toplanmış, süslenmiş; perdeler, çarşaf lar serilmiş, yatak döşenmiştir.

Pencerelerin iç perdeleri indirilmiş, dış kapakları kapatılmıştır. Vakit geç olmuştur. Bu gelin ile damadın buluşma âdetidir.

İkinci gün yeni evli çift sabah *munça* “buharlanarak, ovunarak yıkanılan özel yer, sauna”dan dönüp çay içsin diye erkenden damat yemeği getirmeye başlarlar. Her iki tarafın yakınları, akrabaları, komşuları, *kömeyler* “can dostlar”ı, arkadaşları, üç dört gün boyunca damat yemeği: *Töçë Ƙoymaq* “mayasız hamurdan akıtma” ile *tebe* “yumurta kavurması”, *töçë Ƙoymaq* “mayasız hamurdan akıtma” ile kaz eti, *Ƙoymaq* “akıtma” yanına biraz koyulan *çekçek* “pişi gibi yağda pişirilen bir tatlı” ya da birer çeşit çilek taşırlar. *Ƙoymaq* “akıtma” olmadan damat yemeği olmaz.

Komşular, kızın dostları, ahiretliği tatlı tatlı yiyecekler ile beraber semaver kaynatıp getirirler. Onlar hakkında: “Damat yemeğine pek önem vermişler, semaverler koyup getirmişler” diye söylerler. Yemek getirenler

yemeklerini sofraya koyarlar. Genç çiftin her yemekten yemesi gerekir. Damat yemeği getirenler çayla ağırlanır ve damat ile gelin onlara hediyeler verir. Kız tarafından yemek getirenlere damadın alıp geldiği hediyeler: Koku sabunu, parfüm, allık, pudra, ayna gibi eşyaların bir ikisi ve biraz para verilir. Damat tarafından yemek getirenlere nakışlı *alyapkiç* “önlük”, *biyelay* “eldiven”, *kulyavlık* “el havlusu”, *kükrekçe* “göğüslük” gibi eşyaların bir ikisi ve biraz para verilir. Para, damadın kesesine göre her iki tarafa da verilir, çoğu zaman verilmeyebilir, bu ayıp sayılmaz.

Yemek getirenlerin çok olduğu zamanlarda damadın hediyeleri yetmeden bitebilir. O zaman evden tekrar hediye alıp gelmek doğrudur. Çünkü hediyeler sadece damat yemeği getirenlere değil, *ciñgeçeyler* “yengeler, gelini hazırlayan kişiler”e, damadın ablalarına ve baldızlara da bölüştürülür. İlk gece damat yatağını hazırlayan yengeye, ilk sabah *kıyev munçası* “damat hamamı”nı yakan kişiye bu eşyalardan pay verilir. Bu zenginlikten ya da malın fazlalığından değildir elbette. Âdet böyle olduğu için mümkün olduğu kadar yerine getirmek gerekir.

Damat gelini ilk ziyaret edişinde dört gece konaklar. Bu üç dört gün içinde bir yemek meclisinde kızın anne-babası ile görüşür. Dedesine, nenesine (gelinin anne-babasına dede nene denir) hediyeler verir. Bu hediyeler *baş yavlığı* “başörtüsü” ve *tübetey* “fes benzeri süslü bir erkek şapkası”dır. Gelin ile damat arasında da hatıra hediyeleri (*yözək* “yüzük”, *bélezək* “bilezik”, *kulbav* “inci mercan bileklik”, *kulyavlık* “el havlusu”, *tübetey* “fes benzeri süslü bir erkek şapkası”) alıp verme âdeti vardır.

Bu, damadın geline ilk kez gelişidir. Bundan sonra her haftanın perşembe gününde çağırılıp ikişer gece konaklayıp gider. Yavaş yavaş sadece haftada bir gün gitmeye başlar. Böylece kayınpederinin evine yaza kadar yani gelin getirilinceye kadar konuk olur. Fakat kız verme, evlendirme, düğün yapma, âdete göre sonbaharın sonuncu ayında, kışa girerken başlar.

Düğünlerde çok sayıda farklı yemek meclisleri düzenlenir. Fakat bu yiyecek ve içeceklerin dolup taşmasından değildir elbette. Yemeği veren kişi de yemeğe gelen misafirler de ekmeğin ve tüm rızıkların tasarrufunu, nasıl hazırlandığını, kadrini çok iyi bilirler. Bal, tereyağı, kıymız gibi yiyecekler sofralarda pek sınırlı bulunur.

Çekçek aşısı “çekçek sofrası”

Damat, gelinin evine geldikten sonra kız tarafı *çekçek aşısı* “lokma gibi yağda pişirilen tatlı” sofrası düzenler. Bu yemeğe konu komşu, iki tarafın soyundan gelen erkekler, delikanlılar çağırılır. Konuklar toplandıktan sonra sofraya *toğmaçlı aş* “et suyunda pişirilen şehriye çorbası”, ondan sonra da doğranmış et koyulur. Genç misafirler çorba, et, *katık* “yoğurt”, *sözme*

“süzme yoğurt” ve *ërëmçək* “çökelek” yerler. Çay içildikten sonra bala batırılmamış *çekçek* ya da *koştələ* “hamuru küçük parçalara ayırıp yufka haline getirdikten sonra kenarlarına dil şekli verilen bir çeşit Tatar tatlısı” getirilir. Yaşı küçük çocuklar oynaya oynaya *çekçek* yerler. *Çekçek* çok fazla yapılır. Ancak kabın içinde bırakmak değil, yemek daha iyidir. Yemek bitmeden kız *çekçeği* için şükran bildirilir ve sofraya para atılır. Yani sofraya değmiş, oturmuş her genç konuk para verir. Bu paralar *yereşelgen kız* “sözlenmiş kız” içindir.

Kiçektërëlgen tuy “geciktirilen düğün”

Nikâh yemeği geçince geleneğe göre damadın anne-babası kız tarafındaki düğüne gittikten sonra kızın anne-babasının da damat tarafındaki düğüne gitmesi gerekir. Fakat düğün masraflarının karşılanamaması sebebiyle bu ziyaret çoğunlukla ertelenir. Karşı tarafın kutlamasına *kız ozat* “kızı damadın evine uğurlamak”tıktan sonra bir iki yıl geçince gidilse de olur. Ayıp sayılmaz.

Kırğa çığuv “kıra çıkma”

Yaz mevsiminin güzel bir gününde damat, müstakbel gelini alıp gelir. Bugünlerde yeni evlenecekler özellikle ilgi gösterilir. Kız tarafı onları yemeğe çağırır, hürmet gösterir. İki üç gün böyle geçer. İşte bir sonraki gün kız evden ayrılacaktır. Tam o gün, süslenmiş çifte atta damat ile müstakbel gelin ve onların en yakın arkadaşları on on bir kişi hep beraber kıra giderler. Girilmesi yasak olmayan, tabiatın güzel bir yerine varırlar. Çiçekler toplar, yemyeşil, hoş kokulu bitkiler ile at arabasını süslerler. *Garmun* “akordeon” ile oynayıp, şakalar, fıkralar ile eğlenip dinlenirler. Az miktarda yemek yiyip kımız içlerler.

Gelin ile damada bir ya da iki kişi şu şarkıyı söyler:

<i>Ak dulkınnar uynıy diñgözde,</i>	Ak dalgalar oynuyor denizde,
<i>Ak behetler teliym min sezge.</i>	Ak bir baht diliyorum ben size.
<i>Par akkoşlar yöze le sularda,</i>	Eş kuğular yüzüyor sularda,
<i>Oşatamın sezne şularğa.</i>	Benzetiyorum sizi onlara.
<i>Ak dulkınnar uynıy diñgözde,</i>	Ak dalgalar oynuyor denizde,
<i>Saf mehebbet teliym min sezge.</i>	Saf muhabbet diliyorum ben size.
<i>Par akkoşlar kebék le ikégöz,</i>	Eş kuğular gibi ikiniz,
<i>Sürëlmesen mehebbetégöz.</i>	Eksilmesin sevginiz.

Şarkıya başka şarkı bağlayıp devam eder:

<i>Östendegë le zeñger külmegëñ</i>	Üstündeki mavi gömleğin
<i>Koyaşlarda gına uñmasın,</i>	Aydınlıklarda solmasın,

Ƙavıŝırğa sêzge nasıyp buldı, Kavuŝmak size nasip oldu,
Ayırım sêzge nasıyp bulmasın. Ayrılmak nasip olmasın.
Ƙavıŝtıǵız izǵê le seǵatte, Kavuŝtunuz kutsal saatte,
Küzêǵêz le küzlerden kitmes, Gözünüz gözlerden gitmez,
Sêz güzelkeylernêñ arasınnan Siz güzelliklerin arasından
Doŝman tüǵêl, ciller de ütmes. Düşman deǵil, rüzgâr bile geçmez.

Ara sıra karşılıklı dans ederken koşma söylerler:
Bas-bas çiremge Bas bas çimene
Biyê-biyê digende. Dans dans denince.
Kêçê koda çiber le, Küçük dünür güzel elbette,
Ƙaysı kızını dimlerge?! Hangi kızını razı etmeli böylece?!

Sonra bu yerden kalkıp şarkılar söyleyerek ıssız yollarını gezip pek çok yerde dolanırlar. Böyle yaparak evinden ayrılacak kızını, doǵup büyüdüğü, çilek, ot topladığı kırlar, çayırlar ile vedalaŝtırırlar. Bu başka köye gelin olup gidecek kız için vedalaŝma kabul edilir. Fakat evlenecek çift aynı köyden olursa yine de kır gezisine çıkılması gerekir. Âdet böyledir.

At üzerinde gezerken şarkı söylerler:

Eremelerde yördem min, Ormanlarda gezdim ben,
Börtêgenner özmedem. Bôǵürtlen kopartmadım.
Bêzden ayırılǵatın da Bizden ayrıldığında sen
Bik boyıkma, güzelêm. Çok üzülme, güzelim.
Süzên yomŝak, yözêñ koyaŝ, Sözün zarif, yüzün güneş,
Ƙaŝın tuǵan ay ğına, Kaŝın doǵan ay,
Elle êncê sibêlgenmê Yoksa inci mi ŝaçtın sen
Kêrfêk aralarıña... Kirpik aralarına...

Kilên töŝêrêv “gelin getirme”

Gelin getirme yazın en güzel zamanında, budama bitip ot biçmeye gitmeden önceki bir iki gün içinde gerçekleştirilir. Oǵullarını evlendiren anne-babalar kendi aralarında anlaşarak gelin almayı bu günlere denk getirmeye çalışırlar. Bu sayede hem eğlence hem de konuk ağırlama kolay olur diye hesaplarlar.

Gelini en az üç dört koşulu at ile getirirler. Her at, her araba süslenir: Yularlara allı güllü *kuylavlıklar* “el havluları” takılır, boyunduruklarına *sölgêler* “havlular” asılır, araba arkasına el işi kilimler koyulur. En öndeki zilli çift atta gelin ile damat ve atı süren *kiyev yêǵêt* “saǵdıç, damadın yardımcısı”i, ikinci ve üçüncü atlarda kızını uğurlayan misafirler gelir. Dör-

düncü olarak gelen atı bir delikanlı çeker. Bu at arabasında kızın eşyalarını koyduğu mihr sandık, minder, yastık, keçe yorgan, askılı kovalar vardır. Araba arkasına küçük bir sandık ya da kutu koyulmuştur. İçinde kızı uğurlayanların yiyecekleri vardır.

Burada en dikkate değer şey şudur: Damat kapıdan girdiğinde güzelce katlanıp dürülmüş olan gelin havlusunu kendilerini karşılamaya gelen kişilerin üzerine atar. İnsanlar gürültü yapıp hediye yakalamaya çalışırlar. Bu sırada çift at, kapı önüne geçip eşik dibinde durur ve gelin, kapı önüne koyulmuş mindere atın üzerinden pek becerikli şekilde atlayıp iner. Kadınlar gelinin etrafını kuşatıp onu eve sokarlar. Geleneğe göre genç gelin beyaz giyinir, başındaki *kalfak* “Tatar kızlarının başlarına taktıkları küçük süslü şapka” ya da *koma çitlë bürëk* “kürk kenarlı başlık” üstünden tül şal ile örtünür veya (pek nadir) tamamen beyaz şal ile örtünür. Yüzü görünmez fakat onun hıçkırarak ağladığı yine de anlaşılır. Ağlamayan gelinler pek azdır. Hatta onları “Adı çıktığı için ağlamıyor” diyerek suçlayanlar da olur. Damat da mümkün olduğu kadar güzel giyinmeye çalışır elbette: Etek ucu püsküllü, yaka bağı saçaklı, iplikli gömlek (gelin hediyesi), gömlek üstünden *kamzul* “yelek” ya da önü açık kısa *cilen* “rüzgârlık” giyer.

Kızı geçirmeye gelen konuklar da kapı dibindeki insanlara, karşılamaya gelenlere, *kulyavlık* “el havluları”, mendile sarılmış *çekçek* “lokma gibi yağda pişirilen tatlı”, *biyeley* “eldiven” gibi eşyalar atarak avluya geçerler. Sadece dördüncü attaki delikanlı hediye atmadan eve girer.

Gelin gelen bu evin avlusu da insanlar ile doludur. Bellerine kemerler, havlular sıkıştırmış becerikli ağabeyler mi dersin, kollarını sıvamış yengeler mi dersin, çoluk çocuk, nene-dede mi dersin hepsi buradadır. Gürültü yaparak gelirler, gelin hediyelerini, kızı geçirmeye gelenlerin dağıttığı hediyeleri ve onları yakalayan beceriklileri överler. Çünkü gelin geldiğinde hediye alma, *saban tuy* “saban bayramı”larında güreşerek hediye kazanma gibi sayılır. Havlu takan kişi hünerli, becerikli olarak görülür ve köyde çabukluğu duyulur. Zamanına göre bu küçük hediyeler de değerlidir.

Konukların eve gelmesi bittikten sonra kadınlar çarşaf içindeki yeni gelini çay ile ağırlarlar. Çaydan sonra kızı uğurlamaya gelen *ciñgeçeyler* “yengeler, gelini hazırlayan kişiler”, ablalar gelinin eşyalarını kayınbabasının evine koyup çıkarlar. Geline görünçesi *çikken alyapkiç* “nakışlı önlük”, *kükrekçe* “göğüslük” gibi eşyalar, kayınbiraderi *kulyavlık* “el havlusu”, *perçatka* “eldiven” gibi eşyalar verir.

Gelini uğurlamaya gelen misafirler burada iki üç gün dururlar. Ev sahibi gelin getirme şerefine yemek meclisi düzenler. Yemeğe gider, eğlenirler.

***Su yolu kürsetiv* “su yolunu gösterme”**

Giyinip süslenmiş, askılı kova takmış bir grup kız, şakalar yapıp eğlenceli sözler söyleye söyleye su yolunu göstermek için gelini pınara götürürler. Gelin başka bir köyden de olsa aynı köyden de olsa bu âdet yapılır. Su yolunu görmeden hiçbiri kalkıp gitmez. Âdet budur. Kızlar su alır. Taze gelin kova da taşımaz, su da getirmez çünkü o hâlâ misafirdir.

***Kilën aşu* “gelin yemeği”**

Gelin geldikten bir hafta on gün sonra damadın akrabaları taze gelin adına eve yemek getirirler. Buna *kilën aşu* “gelin yemeği” denir. Gelin aşu tavada pişirilmiş *maylı koymak* “tereyağlı akıtma”, *kölçe* “pide” ya da etli yemektir. Yemek getiren kişi çabucak, bazen çay bile içmeden geri döner. Hediye verme alma merasimi yapılmaz.

***Ėlöv Ėlöp këröv* “hediye asıp girmek”**

Taze gelin damadın en yakın akrabalarının evine ilk kez gittiğinde eli boş değil, hediye olarak demire havlu asarak girer.

***Bebey aşu* “bebek yemeği”**

Anne, bebeğini doğurduktan sonra onun ve yeni doğan çocuğun sağlığı şerefine konu komşu, akraba, eş dost yemek getirir. Bebek aşu *kölçe* “pide” ve *koymak* “akıtma”tır. Yemek getirenler elbette bebeğe sağlık sıhhat, talih diler, eline alıp dilediğince sever ve gönülden kutlar. Genellikle bu ziyaret uzun tutulmaz, kısa sürede geri dönülür.

***Bebey tuyı (İsēm tuyı)* “bebek kutlaması (isim kutlaması)”**

Bebek doğduktan sonra bir hafta on gün dolduğunda adı konur. Ad verme meclisine *bebey tuyı, isēm tuyı* “bebek kutlaması, isim kutlaması” denir. Anne-babalar çocuğa isim koymakta acele ederler. Çocuğa ne kadar çabuk isim verilirse o kadar yüceleceğine inanılır. Bazı kimseler “Çocuk adsız uzun süre durursa onu periler değış tokuş edebilir” diye inanır.

Bebey tuyı “bebek kutlaması” için büyük bir yemek meclisi planlanır. Anne-baba, ikramları mümkün olduğu kadar iyi hazırlamaya çalışırlar.

Meclise önce erkekler girer. Burada çocuğa ismi molla verir. İsim koyulunca yemekten önce sofraya halkı çocuğun yattığı mindere (çocuğun üstüne) para atar, çocuğu kutlar. Yenip içildikten sonra meclis tamamlanır.

Bundan sonra kadınlar toplanır. Meclis pek eğlenceli başlar. Gelen bir konuk güler yüz ile bebeği eline alıp sever, her biri bebeğe tatlı sözler söyler, onu övüp uzun ömür, talih dilerler. Dünyaya yeni gelen bu kişiye hediyeler verilir. Üstüne yağ serperler, kokulu sabun, el yapımı gömlek, küçücük *kalfak* “kalpak”, *başlık* “şapka”, *tübetey* “fes, takke”, *ak bilev* “beyaz kuşak” gibi eşyalar verirler. Bu şekilde çocuğu kutlarlar, erkekler

meclisine göre daha çok eğlenirler. Şamatalı geçer. Sofraya yemek getirilince anne, bebek kutlaması şerefine ebesine ve en yaşlı kişiye hediyeler verir. Sofralara *tokmaçlı aş* “et suyunda pişirilen şehriye çorbası”, et, *katık* “yoğurt”, süttten yapılan başka yiyecekler konur. Sonra çay içilir. Çayın yanında tava yemekleri ve tarla meyveleri bol olur.

Kaz ömesë “kaz imecesi”

Bembeyaz karlar indiğinde *kaz ömeleri* “kaz kesim imeceleri” başlar.

Kaz tebikmeği “ekşi hamurdan pişirilen çörekten daha kalın olan yiyecek” ile sabah çayı içildikten sonra imeceye gelen kızlar divana ve sandalyelere dizilerek oturup kaz yolarlar. İş; söylenmemiş, dile getirilmemiş bir yarış gibi yapılır. Burada kimin nasıl kaz yolduğu, nasıl temizlediği gözler kapalı olsa bile görülür. Bu yüzden herkes başarısız olmamak için çalışır: “En temiz kazları çok olsun, *aķ şalkan* “beyaz şalgam bitkisi” gök gibi olsun. Çırpı gibi olursan sana çıtkırdım derler.” İşin en alevli zamanında, sabah değil, akşam değil tam iş ortasında erkekler gizlenerek gelirler. Fakat bu rahatsızlık vermez, aksine işi harlayıp eğlenciyi arttırır. Sahibi neşeli bir insansa şarkılar söylenir, danslar edilir. Kızlar alçak sesle birer birer eşleşerek şarkı söylerler. Fakat tüm evde yankılanacak şarkılar söylenmez. Erkekler *garmun* “akordeon” alıp gelir (garmunu cübbe altına gizleyip girerler), danslar edilir. Yine de günün büyük bir kısmı iş ile geçer. Şarkılar, danslar iş aralarında, zaman zaman yapılır. İmecenin komik, nükteli sözleri, oyunları, kahkahaları bitmez. Sahibi eğlenceli olursa kızlara delikanlılar ile konuşma, sırlaşma imkânı da verilir.

Akşam, dere yolunda delikanlılar dolaşır. Kızlar kaz yıkamaya iner. Onların ardından bir çocuk ya da imeceye gelmiş bir kız evden dereye kadar yollara kaz tüyleri saçar. Bunun anlamı, tabiri şöyle anlatılır: “Gelecek yıl kaz sürüsünün bir ucu kapı dibinde diğer ucu dereye olacak kadar çok sayıda olsun. Patikada bu kaz tüyleri boydan boya yün gibi sıralansın.” Kazlar kesildiğinde eğlenceli koşuşturma başlar, oyunlar oynanır. İmeceye gelen kızlar yeni kesilmiş kazların boyunlarını kaldırıp kanlarını uzak yerlere serpmeye çalışırlar. Kan ne kadar uzak yere serpilirse gelecek yıl kazların o kadar çok olacağına inanılır.

Kazları yıkadıktan sonra dönmek için yemek hazırlanır, imeceye gelenler kaz eti ile ağırlanır. Geri dönecek herkese kaz başı, mide, kanat gibi parçalar verilip gönderilir. Bunlar evdekiler için ikramdır.

Kiç uturuv “akşam oturması”

Geceler uzadığında kızlar, yeni gelinler birbirine akşam oturmasına giderler. Bu ziyarete el işi, örgü, nakış ile gelinir. Harikulade eğlenceli geçip komik olaylar, fıkralar anlatılır, gece boyunca konuşup, iş işleyip otururlar.

Yaptıkları işleri karşılaştırıp birbirlerini överler. Nakışlarına hayran olurlar, bir *kömeş* “can dost”ın *Nasıybulla* “nasibi olan kişi” için yaptığı beş parmaklı eldiveni giyip onun hakkında komik sözler söylerler. Ayağa kalıp güler, oynarlar... Nasıpları hakkında fıkralar anlatırlar.

Uzun bir iş işleme akşamından sonra gelinler, yaşı büyük ablalar geri dönerler. Kızlar ise daha fazla oturmak için kalırlar. Bu *avlağ öy* “kızların ve erkeklerin bir arada eğlendikleri تنها ev” değildir. Büyüklerin, ev sahiplerinin evde olması gerekir. Onlar çoğunlukla köşe tarafta ya da başka bir evde dinlenirler. Oturmaya gelenleri rahatsız etmezler. Ev sahipleri bir yere gittiği zaman evin reisi olarak evde sadece bir nene kalınca kızların akşam oturması daha da komik, şakalı, şarkılı türkölü, şamatalı geçer.

Pencere dibine usulca delikanlılar gelir. Onların usulca gelişini içerideki kızlar hemen sezer. Bir delikanlı pencere pervazını aralayıp evin içeridekilere bakar. Onu tanıyan kız pencereden aşağı delikanlıya ayna gösterir. Bu “yüzüm senin için aydınlandı” demektir. Fakat tanımadıkları, önceden bilip görmedikleri erkeğe ayna göstermezler.

Beğenmediklerine de ayna göstermezler. Küçük ayna kızlar arasında elden ele dolaşır. Yani görülen, sevilen erkeklere pencereden ayna parlatılır. Ses çıkartmadan sadece ağız, dudak, yüz ve göz hareketleri ile konuşurlar. Akşam oturması yapanların yanına erkeklerin girmesi âdetinde yoktur. Çünkü bu, *avlağ öy* “kızların ve erkeklerin bir arada eğlendikleri تنها ev” değildir.

Burada toplanma, eğlenip oturma, iş işleme elbette şarkısız geçmez. Genellikle yaşça büyük yalnız nenede ya da erkek olmayan bir evdeki akşam oturmasında şarkı söylenir, iş aralarında şiir okunur.

<i>Qarlığaçaqay qara, muymı ala,</i>	Kırlangıç bakar, boyun alır,
<i>Havalarğa mēnēp yul ala,</i>	Gökyüzüne çıkıp yol alır,
<i>Behētlēkey bala ilde qala,</i>	Bahtlı çocuk memleketinde kalır,
<i>Behēsēzē kitēp yuğala.</i>	Bahtsız olan gidip kaybolur.
<i>Citēn matur üzēnēñ cirēnde,</i>	Pamuk kendi güzel yerinde,
<i>Ciken matur la üz külēnde,</i>	Su kamışı kendi güzel gölünde,
<i>Behētē gēne bulğan balalar</i>	Bahtlı olan çocuklar
<i>Cöriy le şul tuğan ilēnde.</i>	Yaşar doğduğu memleketinde.

<i>Cey de yeşēl, kış da yeşēl</i>	Yazın da yeşil, kışın da yeşil
<i>Ariş basuqayları,</i>	Çavdar tarlaları,
<i>Bılbıl tal tibretken kēbēk</i>	Bülbülün dal titretir gibi

*Ayak basukayları.
Yılmayuvı, küz qaraşı
İrkelidër yöreknë,
Anı ğına söye canım
Başka bërķem kirekmi?
Beylim elë aq biyeley,
Bülek itsem, kiyersëñ,
Meħebbetëñ saf, nıķ balsa,
Sürëlmıyçe söyersëñ.*

*Ayak basmaları
Gülüşü, bakışı
Nazlıdır yüreği,
Yalnız onu sever canım,
Başka biri gerek mi?
Düğümleyeyim şimdi ak eldiven,
Hediye etsem, giyersin,
Sevgin saf, sağlam olursa,
Hiç eksilmeden seversin.*

*Alanda ğına alsuv çeçke.
Çeçëlebëz üsëp citkeç te.
Çeçëlmes te idëķ, ay, bëz bër de,
Şulay yazılmasa tekdiyrde.
Biyëķ tavnıñ ğına başlarında
Balanqaylar ëzliy pak cirnë,
Tekdiyr kalemnerë bëzde balsa,
Bëz nişletmez idëķ tekdiyrnë!*

*Ormanda sadece pembe çiçek,
Saçılırız büyüyünce,
Saçılmayabilirdik biz de,
Böyle yazmasa kaderde.
Büyük dağın başlarında
Geyikler arar saf yeri,
Kader kalemi bizde olsa,
Biz yapamazdık takdiri!*

*Ay yaqtısı bigrek yaqtı
Uturıp mercen tēzerge,
Kürkem sabırlıķlar kirek
Sağında tüzerge.
Ap-ak qayın-yalgız qayın
Tırbele basuvlarda,
Minë tik sin töşeresëñ
Bër utķa, bër sularğa*

*Ay ışığı en büyük ışık
Oturup mercan dizmek için,
Muhteşem bir sabır gerek
Özleme dayanmak için.
Bembeyaz kayın, yalnız kayın
Sallanır tarlalarda,
Beni bir tek sen düşürsün
Bir ateşe, bir sulara.*

*Tēzezege kilgensëñ,
Bürķëñ basıp kiygensëñ
Basıp kiyseñ de tanıym
Çıgarğa heyle tapmıym
Ay duslarım,
Apararım, kızlarım,*

*Pencereye gelmişsin,
Burkanı alıp giymişsin.
Giysen de seni tanıırım
Çıkarman için hile yapmam.
Ey dostlarım,
Ablalarım, kızlarım,*

Terezeden ay kararı,

Pencereden ay bakar,

Çayıp kitsek te yarıy

Geri dönsek de yarar.

Urnaş peşerüv “tenha evde yemek pişirme”

Tenha bir evde yemek pişirme kışın uzun gecelerinde yapılır. Bu işi düzenleyen bir iki kız yemeğin nerede pişirileceği ve aralarında topladıkları parayla neler almak gerektiği konusunda dostları ile konuşur.

Yemeğe katılanlar genellikle gelirken yiyecek içecek getirir: biraz et, birer çanak un, yumurta, tereyağı, konuşulduğu kadar para (çoğu zaman para toplanmaz ya da çok az toplanır). Bu erzaklar yemek pişirmek için belirlenen eve sabahtan akşama kadar getirilir. Akşama doğru yemeğe katılacaklar gelir. Hep beraber pişirip ziyafet sofrası hazırlamaya girişilir. Yiyecekler içecekler hazırlandığında ev içi şamata başlar: Kızlar oynar, güler, şarkılar söyler.

Ateş biraz geçince yemekler de hazır olur, toplanan para ile alınan şeker ya da şekerlemeler de sofraya konur.

Burada da delikanlılar pencere dibine gelmeden olmaz. İçeri alınırlar ve kızlar ile beraber *pilmenlë aş* “mantı çorbası”ı, yani toplantının ilk yemeğini yerler. *Pilmenlë aş*’ı yerken en dikkate değer kısım şudur: Deneme sınama mantıları kimlere çıkacak? Misafirler hiç saklamadan o mantıları göstermek zorundadır. Fakat tabakta böyle mantılar pek çoktur. Şanslı kişiye tamamen hamurdan yapılmış mantı, temiz gönüllüye undan yapılmış, tahsilliye kâğıttan, arıcıya, zengin olacak kişiye tahta gibi sert birkaç bezelyeden yapılmış mantılar çıkar. Acı dilliyeye tamamen soğan, kötü gönüllüye tamamen biber atılıp yapılmış mantılar çıkar. Hamur mantı da un mantı da diğerleri de teker teker çıkar, onları gösterirler. Sadece soğanlı ve biberli mantılar hiç kimseye “çıkamaz”. Çünkü hiç kimse acı dilli, kötü gönüllü olmak istemez. Fakat kimin gözü yaşarırsa bunlarla bağlantı kurarlar: “Soğanlı mantı sana çıkmış, sen göstermeden yutmuşsun!”, “Biberli mantı sana çıkmış, sen göstermeden yutmuşsun!”.

Toplantıda şeker, şekerleme olduğunda çay da içilir.

Gençler çeşitli oyunlar oynarlar. Şiire ya da erkekler alıp gelirse *garmun* “akordeon”a eşlik ederler. Şarkılar söylenir, danslar edilir. Fakat erkeklerin uygun bir zamanda çıkıp gitmesi gerekir. Onlar büyüklere sezdirmeden kaçıp giderler.

Erkekler çıkıp gider, kızlar oturmaya devam eder. Yanlarında getirdikleri el işlerini yaparlar. Eğlence devam eder. Uyumak için yattıklarında birbirlerine masal anlatır, bilmece sorarlar.

Avlağ öyde “kızların ve erkeklerin beraber eğlendikleri tenha ev”

Kışın anne-babalar başka köye misafirlige gittiğinde evde çoluk çocuğa göz kulak olmak için neneler ve dedeler kalır, gençler de fırsattan istifade edip *avlağ öy* “tenha ev” meclisi düzenlerler.

Avlağ öy “tenha ev”e gelen kızların (onları misafirlige giden kişinin, yani ev sahibinin kızı çağırır) hepsi de el işlerini getirir. El işi ile beraber oyunlar, eğlenceler, şarkılar başlar:

<i>Par samavır- sigēz ayak</i>	Çift semaver, sekiz ayak.
<i>Çaynır miçallarında,</i>	Kaynar ocaklarda,
<i>Künēl açıyk elē, duslar,</i>	Eğleniyoruz şimdi dostlar,
<i>Bērge kilgen çağında...</i>	Bir arada olduğumuzda...

<i>Ağım suda ağıp kile</i>	Akıntı akıp gider
<i>Yeşēl tal kayırısı</i>	Yeşil dal koparması,
<i>Çarlıgaçka misal kilgen</i>	Kırlangıca örnek olur
<i>Kaşıñniñ ayırısı</i>	Kaşının arası.
<i>Kiygen külmekkeyēñ aqtır,</i>	Giydiğin gömlek aktır,
<i>Çaptırma bēlen çaptır,</i>	Kopça ile taktır,
<i>Işanmasañ, fallar açtır,</i>	İnanmasan da fallar açtır,
<i>Minēm söyüvēm haqtır.</i>	Benim sevmem haktır.

<i>Bēznēñ duslar al kiysēn,</i>	Bizim dostlar al giysin,
<i>Bēznēñ duslar göl kiysēn</i>	Bizim dostlar gül giysin
<i>Bizge bulası yar tügēl,</i>	Bize uygun yâr yok,
<i>Soqlanıgız, küz tiysēn.</i>	Âşık oluruz, göz değsin.
<i>Alyapçım kışkarak,</i>	Önlüğüm daha kısa,
<i>Kışkarak ta kışmarak</i>	Daha kısa daha da kısaltma
<i>Ėç sērēmnē ala yazdı</i>	İçimdeki sırrı ala yazdı
<i>Bēllerēmnen çoçkalap</i>	Bellerimden sara sara.

İçerde kızlar şarkı söyleyip gürültü yaparken dışarda pencerenin dibine gelen delikanlılar eve girme zamanını bekler. İlk önce *avlağ öy* “tenha ev”e sadece bir iki delikanlı girer. Çünkü evi korumak için kalan nene sadece konu komşu ya da eş dost olan erkeklerin girmesine izin verir. Bir ikisi girince hemen evin içi kızlar ve erkekler ile dolar. Oynamak, dans

etmek, şarkı söylemek için evin reisi olarak kalan kişiden müsaade istenir, izin alınır.

El işleri bir tarafa bırakılır, oynama, şarkı söyleme başlar, *kubız* “kopuz”, *kuray* “genellikle boru saplı bitkilerin gövdelerinden yapılan üflemeli müzik aleti” ya da *garmun* “akordeon” eşliğinde dans ederler. Bir yandan da koşma söylenir.

<i>İy neveliy, neveliy,</i>	Ey Neveli, Neveli
<i>Enkesë ipiy eveliy,</i>	Annesi ekmek eveler,
<i>Kızı talkan bolğata,</i>	Kızı çorba karıştırır,
<i>Çulpuların çñlata.</i>	Pullarımı şingırdatır.
<i>Garmun niler dip eyte?</i>	Garmun ne deyip söyler?
<i>Özëp biyë, dip eyte.</i>	Kalkıp dans et diye söyler.
<i>Gedër-gedër, gedër gët</i>	Gedir gedir, gedir git
<i>Özëp biyüv bu yëgët...</i>	Kalkıp dans etsin bu yiğit...

Oyunlar burada çoktur. Severek uzun süre oynadıkları: *Arka çabışlı*, *Yözëk alışlı* vardır. Erkekler henüz gelmediğinde kızlar *Bëz bëzlë*, *Kürke*, *Qadërlë kodağiy'* ya da *Qadërlë kiyev* gibi muzip oyunlar oynarlar.

Dizilerek oturup karşılıklı şarkı söylerler:

<i>Yëgëtler: Bëzde kızlar, ay, çiberler,</i>	Erkekler: Bizim kızlar, ey güzeller,
<i>Alaçadan kiyenner,</i>	Alaca renkli giyinmişler,
<i>Uynamıylar da kölmiylar,</i>	Hem oynamazlar hem gülmezler,
<i>Elle niğe kilgenner.</i>	Acaba neden gelmişler?
<i>Kızlar: Tula oyığın qaralğan,</i>	Kızlar: Dokuma çorabın kararmış,
<i>Yıvdır enkeñe birëp.</i>	Yıkattır annene verip.
<i>Kükten töşëp kilmegensëz.</i>	Gökten inip gelmediniz,
<i>Tormağız bëzden kölëp.</i>	Durmayız size gülüp.
<i>Yëgëtler: Bëzde kızlar şul çaklı şul,</i>	Erkekler: Bizim kızlarımız öyle ki,
<i>Akılları tav çaklı,</i>	Akılları dağ kadar
<i>Kiç utırıp sağız çeyniy</i>	Akşam oturup sakız çiğner
<i>Tön urtasına çaklı.</i>	Gece yarısına kadar.
<i>Kızlar: Süsler ëldëm le kabağa,</i>	Kızlar: Elyafklar astım kabağa
<i>Yasarğa dip tereşlë,</i>	Yapmak için lifli,
<i>At tuğarıp cige bëlmiy,</i>	At koşmayı bilmez ama
<i>Üzë saylıy keleşnë.</i>	Kendi seçer gelini.
<i>Yëgëtler: Cilbër-cilbër cil ise şul</i>	Erkekler: Püfür püfür rüzgâr eser,

Ağaç başların kise
Apası oçen kaygırmıyız
Sëñëllerë tağı üse.

Kızlar: Satmağan, almağan cëğët
Kön de bazarğa bargan,
Kart ebisëne ışanıp
Urağı karğa kalğan.

Zaman zaman övgülü şarkıları da karşılıklı söylerler:

Yëğëtler: İsem kitep qarap toram

Küktegë yoldızlarğa,

Almalar da matur bula

Citmiy bëznën kızlarğa

Kızlar: Bëlezëkkeyëm uralğan

Seğat çılbrılarına,

Nindiy cırlar cırlıym iken

Sehre bılbıllarına

Genellikle de muzip şarkılar söylemeyi, koşma okumayı, dans etmeyi severler:

Çabatağa çuk taqmıylar,

Kiye-kiye çuklana,

Çiber kızlar kite tora,

Çiber yëğët, yoqlama.

Kül buyında külege cuk

Tirekler üsmegenner.

Pëçennë taqır çapmıylar

Uñmağan, pëşmegenner.

Ağıla bolıt, ağıla,

Ağılsın da avışsın,

Cëbëgenner kalıp torsın,

İkë uñğan qavışsın.

Alyapqıç bavı salınkı

Çişëlëp kiter elë,

Artınnan pır tuza bara

Beylegen költelerë.

Ağaç başlarını keser,
Ablası için kaygılanmayız,
Kardeşleri büyümeye devam eder.

Kızlar: Satmamış, almamış yiğit
Her gün pazara uğramış,
Yaşlı nenesine güvenip
Orağını kara bırakmış.

Erkekler: Aklım gider, bakar dururum

Gökteki yıldızlara,

Elmalar güzel olur ama

Yaklaşamaz bizim kızlara.

Kızlar: Bilekliğim dolanmış

Saat zincirlerine,

Hangi şarkıyı söyleyeyim

Çöl bülbüllerine.

Çarığa püskül takılmaz,

Giye giye püskülленir,

Güzel kızlar gidiyor,

Yakışıklı yiğit uyuma!

Göl kenarında gölge yok

Ağaçlar büyümemişler.

Otu düzgün biçmiyor

Yeteneksizler, olmamışlar.

Dökül bulut, dökül,

Dökül de yığılsın,

Beceriksizler kalsın,

İki yetenekli kavuşsun.

Önlük bağını açın,

Çözülüp gitsin şimdi,

Sonra tarumar eder

Bağlanmış demetleri.

Avlak öy “tenha ev”de birbirinin zekâsını ve açıkgozlülüğünü sınamak için bilmece sorulur. Fıkralar ve kısa masallar anlatılır. Dizilip oturdukları zaman bilmece sorulur. Fıkralar söz arasında kendi kendine çıkar. Masallar ise uyuyacakları zaman anlatılır. *Avlak öy* “tenha ev”de toplanmış kızların hepsi yatıya kalır. Erkekler gece kalamazlar, kendi zamanlarını bilerek ışık sönmeden önce çıkıp giderler.

Utırmağa baruv “misafirliğe gitme”

Utırmağa baruv “misafirliğe gitme”lar kış aylarında başlar. Kızlar, bu gezmelere ikram ile giderler. Gelen kızın şerefine ev sahibi yemek meclisi düzenler. Fakat yemeğe sadece kızlar ve yeni gelinler çağırılır. Öyle olsa bile gizlice girmiş, yüzüne pudra sürmüş, kızlar gibi giyinip kuşanmış bir erkek bu yemek meclisinde olur. O, başka köyden oturmaya gelmiş olan kızı görmeyi, gözlemeyi diler ve sofrada misafir kızın yakınında “kedi” gibi oturur.

İkramlar, ikramlıklar, kızın getirdiği yemekler, bunların hepsi yetişkinlerin yemek toplantılarında olduğu gibidir.

Başka köyden gelen kız on beş gün ya da tahminî bir ay misafir olarak kalır. Eğer aynı köyden olursa bir hafta on gün oturup gider. Konuğu bütün kızlar yemeğe, çaya çağırırlar, geç saate kadar oturmaya, gecelemeye götürürler. Misafir kız pek çok el işi ile gelir. Gündüz de gece de süs eğirir, nakış işler, deste bağlar. Onu denemeye çalışırlar, bu yüzden o da mütevazı, edepli olmaya çalışır (bu konuda anekdotlar da vardır), giyim kuşamı da mümkün olduğu kadar güzel ve mazbuttur. Fakat yetişkinler, konuğu ziyarete gittiklerinde misafir kız başka birinden ödünç bir kıyafet isteyebilir. Hiç olmazsa bilezik, yüzük, *çulpi* “saç pulu”, *çeçkap* “kumaş başlık”, *sırğa* “küpe” gibi eşyaları yakın arkadaşından alır. “Komşu gönderse misafire varırdık” denilen söz bu zamanlarda söylenmiştir, ihtimal.

Uram urav “sokağı dolaşma”

Tatar gençleri arasında çok eskiden beri *uram urav* “sokağı dolaşma” âdeti vardır. Fakat bu âdet Ekim Devrimi’nden sonra git gide değişir ve bitme derecesine gelir.

İlkbahar mı, sonbahar mı, yaz mı, kış mı, rüzgâr yağmur mu, kar fırtına mı demeden her gece karanlık çökünce delikanlılar *garmun* “akordeon” çalıp, şarkılar söyleyip sokak boyunca yürür, sokağı kaplarlar. Topluluktaki dört beş erkekten biri, çok kişilerse ikisi *garmuna* katılıp şarkı söylemeye başlar.

Atlarımı ciktëm, çığıp kittëm,

Atlarımı koştum, çıkıp gittim,

Urarğa dip le basuv türlerën,

Sokağa deyip de tarlanın ücrasına,

Turğızda yördem, kapkağızğa kildem Doğrunuzda yürüdüm, kapınıza geldim
Üzëññe le şul haman kürmedem. Seni orada görmedim.
Kışlav göller çeçke atayken Kışın güller çiçeklenirmiş
Ak bēlegēn mēnder itēp Beyaz bileğini minder yapıp
Canıym yoklap yatayken. Sevgilim yatıp uyurmuş.
Medinekey tutaş, ay kalem kaş, Ey Medine Hanım, ey kalem kaş,
Uramnarğa la çakmıy yalanbaş. Sokaklara çıkmaz çıplak baş.
Uyları da avır miken, ciñgēl miken? Düşünceleri ağır mı acaba yoksa hafif mi?
Sızılıp kımay kitken kara kaş. Bir görünüp gitmiş kara kaş.
Kışlav göller çeçke atayken Kışın güller çiçeklenirmiş
Ak bēlegēn mēnder itēp Beyaz bileğini minder yapıp
Canıym yalgız yatayken Sevgilim yalnız yatarmış.
Genç delikanlıların muzip, şakacı şarkılar söylemesine de çok şaşır-
mamalı:

İkleme, abzıy, kapkañnı, Kapatma ağabey kapını,
Tibēp açmabız elē. Tepip açmayız ya.
Yeşërme, abzıy, kıızıñnı, Saklama ağabey kızını,
Urlap kaçmabız elē. Alıp kaçmayız ya.
Abzıy arbañ şıgır-şıgır, Ağabey araban gıcır gıcır,
Qabık melle, tuz melle? Kabuk mu acaba, elbise mi?
Ayğa-köñge kürsetmiysēñ Aya, güneşe göstermezsin,
Sinde gēne kız melle?! Yalnızca tek kız sende mi?!

Topluluğa yeni gençler gelip katılır. Grup büyür. O zaman bir yerde durup garmun çalıp, şiir okuyup dans ederler, şamatalı olur.

Eyli çabata, Ahlı çarık,
Çitēk tügēl ayakta. Çizme değil ayakta.
Biy bēlseñ çabata Dans etmeyi bilirsen çarık
Şap ta şap şapıldata. Şak şak diye şakırda.
Eyli bēz elē, Ahlı biziz şimdi,
Bēzge beylenme elē. Bize bağlanma.
Beylenērsēñ arırsıñ, Bağlanırsan yorulursun,
Mesherege kalırsıñ. Hor görülür durursun.
Eyli bēz elē, Ahlı biziz şimdi,
Baskan sayın öz elē Ezmiş her yüreği

Yarın kürmiy kiçe tüzdeñ Sevgilini görmeden geceye katlandın,
Bugenge de tüz elë. Bugüne de katlan şimdi.

Tekrar garmun çalıp yürürler, dans edip devam ederler.

Taşuv qarav “taşkın izleme”

Taşkın seller akmaktadır. Akşamleyin bir bakarsan su kıyısı kalabalık bir halk ile doludur: Her yerde saman yığınlarını ateşe verip suya atarlar, gider de gider yanan saman yığınları, mavimtrak duman direği dikip ihtiyarlar yılın gelişini yorumlamak üzere taşkının ne kadar güzel olduğunu, karların, buzların harekete geçip geçmediğini gözlerler. Sahil boyunca delikanlılar yalın ayak koşuşur. Orta yaşlı köylüler de zıpkınla su kenarına çıkıp kütükler, tahta parçaları, ağaçlar mağaçlar akıp gelmez mi, buz üstüne oturup korkak tavşanlar gelmez mi diye diye gözlerler, beklerler. Derenin kıvrım yapıp aktığı yerinde gençler oynar. Burada bile oyun da oyun! Yaşlı kadınlar burada oyunları seyreder, gençlere göz kulak olurlar.

Su bastığında kızların sevdiği oyunlar: *Kötivçelë, Alam-alam, alam koş, Han Yuli, Ak Tirek* ve bunlar gibi koşturup hareket ettikleri oyunlardır. Erkekler ise büyük bir topu yuvarlayıp *Yomırkalı, Akçalı* oyunlarını oynamayı severler. Kızlar tabii bu oyunlara razı olmazlar. Cesur erkekler kız oyununa da katılır, kızlar ile beraber de oynarlar. Oyunlar her nedense kız oyunu, erkek oyunu diye ayrılmıştır. *Garmun* “akordeon” olduğunda garmuncunun çevresine toplanıp dans ederler. Erkekler teker teker çıkıp dans eder, kızlardan ise dans edenler azdır. Onlar sadece insanlar çok fazla üsteleyip ısrar ettiklerinde dans ederler. Dans edenleri çok fazla överler ama el çırpıp alkışlamazlar. Öyle bir âdet yoktur.

Doğanın kucağındaki eğlenceler çok çabuk biter. Anne-babalar kızlarını, oğullarını sadece çok az bir süre için serbest bırakırlar.

Kindër tuğmaqlav “kendir tokmaklama”

Kar üstüne yayılmış elde dokunan kendirleri toplayabilmek için uzun zaman geçer, karlar biter, sel taşkını gider. Böylece *kindër tuğmaqlav* “kendir tokmaklama” zamanı yaklaşır.

Kızlar, yeni gelinler bir araya toplanıp kendir tokmaklarlar. Tokmakladıktan sonra yıpranmış kendirleri tahtalara kat kat sererler, onun etrafına dört ya da sekiz kız oturur. Onların arasından biri “Başladık!” deyince ayar çekip ellerindeki tokmaklar ile vurmaya başlarlar. Usta tokmakçılar olduğunda ister dört ister sekiz tokmak işi olsun, gecenin temiz, serin havasında olağanüstü güzel ritimli bir düzen oluştururlar. Bir uçtan işitilen şevkli kendir tokmaklama sesi diğer uçta ritim olur. Köyün herhangi bir yerindeki kendir dokumacılar durduğunda sanki onlara cevap verir gibi ikinci

yerdekiler tokmaklamaya başlar. “Hepsini de yendik” deyip diğerleri daha dokumadan üçüncü yerdekiler güzelce tıkırdatıp giderler.

Kendir dokuyanlara bakmak için çoluk çocuk, genç yaşlı toplanır. Erkekler de uğrar ama bu işe pek seyrek katılırlar, sadece etrafta dolaşırlar. Böylece kızları görmek, onlar ile bir iki laf etme şansına erişirler.

Tokmaklayınca, dövünce kendir yumuşar, parıldar. Bu iş *külmek* “el-bise”, *alyapkiç* “önlük” gibi eşyaları dikmek için düzenlenir. Bunun için düzenlense de burada hevesli gençler hep beraber toplanıp eğlenir, az da olsa keyiflenir. Birbirlerini görüp konuşmak da onları heveslendirir. Kendir tokmaklama işi akşamleyin, güneş batır batmaz yapılır.

Ƙarga botƘası “karga lapası”

İlkbaharda dağlar kardan açılmaya başladığında köyün delikanlıları on beş yirmi gün içinde kendi hayvanlarını kırdı güderler. Buna *mal kötöv* “hayvan gütmek” denir. Bahardaki ekim zamanı yaklaşıncı bu iş için çoban tutulur, ondan sonra deminki delikanlılar *Ƙarga botƘası* “karga lapası” pişirirler. Kendilerince hizmet bayramı düzenlerler.

Hayvan güden delikanlılar kendi aralarında para toplayıp *tarı yarması* “darı bulguru”, *it* “et”, *Ƙazılık* “sucuk”, *yomırƘa* “yumurta” alırlar. İneklerini, koyunlarını güdecek çocukları olmayanlar bu hayvan güden çocukları ödüllendirirler: *İt* “et”, *Ƙazılık* “sucuk”, *kükey* “yumurta” gibi yiyecekler verirler. Çünkü bu kişilerin hayvanlarını da bu delikanlılar gütmüştür.

Yiyecek içeceklerini ata yükleyip kıra giderler. Kar sularının aktığı güzel bir göl kenarında ocak yakarlar. Delikanlılar, *itlé tarı botƘası* “etli darı pilavı”, *kükey* “yumurta” pişirir, yiyecek içecek hazırlarlar.

Yemekler pişip hazır olunca çocuklar ilk önce pilavı yiyip pilavlı kaşığı yukarı kaldırıp “kar kar” diye bağırarak etrafta koştururlar. Dönüp geldiklerinde sofraya oturup yemeklerini yerler. Yeniden “kar kar” diye bağışırlar. Gün sıcak, hava güneşlidir. Çobanın torbaları sırtından düşer, yamalı kıyafetlerini çıkartıp çarıklarını fırlatır. Sadece gömlekle yalın ayak şarkı söyler, koşturup oynarlar, çok nadir olduğu için olağanüstü keyifli ve huzurlu geçer.

Çocukların severek oynadıkları oyunlar: *Tübetey Alışlı*, *Ƙuyanlı*, *Çokır Tuplı*, *TayaƘ Töküş* ve diğerleridir.

Yetişkin olmuş ve büyümüş kızlar ise *Ƙarga botƘası* “karga lapası”nı aynı günlerde köyde bir evde pişirirler. Kızlar kendi aralarında para toplayıp yiyeceklerin bir kısmını gün doğumu için hazırlarlar. İlk çayda *sırlıkay* “üstü çizilerek pişirilen tatlı çörek”, *ƘoymaƘ* “akıtma”, *kölçe* “pide” ve başka yiyecekler olsa da gündüzki ve geceki sofralarda bu yemeklerin yanında *itlé tarı botƘası* “etli darı pilavı” olmadan olmaz.

Sabahki, geceki yiyeceklerden sonra giyinmiş, süslenmiş bezenmiş kızlar oynamak için dağa çıkarlar. Orada onlar koşuşarak şiirli oyunlar oynarlar. Baharın güneşli gününde, yemyeşil dağ eteklerinde oynamak, bayram yapmak çok eğlenceli olur!

Karga lapası bu günlerde köyün birçok yerinde (birçok evde) yapılır. Bu köy kızları kendileri için bir bayram düzenler, karga lapası pişirirler. Bu bayramın her birinde insan çok olur, bayram kendine has ve neşeli geçer. Burada erkekler olmaz. Onlar kızlar ile karga lapası pişirmezler. Gelenekte yoktur.

Akşam yemeğinden sonra kızlar oyun oynamaz, evlerine giderler.

Karga lapasına kimi kızlar katılamazlar. Çünkü yoksulluktan dolayı bayram kazanı için yiyecek içecek getiremezler!

Orluk aşlığı çığaruv “tohum çıkarma”

Saman sepetini eline ip ile asan rençber buğday eker. Onu üç dört çocuğu takip eder. Rençber sepetten avcuna tohum alıp sağa sola her serptiğinde buğday tohumları ile beraber bembeyaz yumurtalar yuvarlanır. Çocuklar onları hızlı hızlı toplarlar. Bu gelenek ilkbaharın ilk günü yapılır. Ona “tohum çıkarma” denir. Rençber, çocuklarına “Bizim buğday iyi büyür, onun her tanesi şu tavuk yumurtası büyüklüğünde olur”, der. Çocuklar sevinir. Annelerinin buğday tohumunun içine pişmiş yumurta attığı onların aklına gelmez.

Çeçüv bêtêrêp kaytuv “ekimi bitirip dönme”

Saban ekimini bitirip dönen kişilere kapının arkasına saklanan kızlar kova kova su serperler. Dönenleri ıslatırlar. Fakat ekinciler buna hiç kızmaz, güler, oynarlar. Çünkü bu âdet onlar tarafından “Ekinlere kovalarca yağmur yağsın, iyi büyüsün,” şeklinde anlaşılır, âdet edilmiştir.

Bu gün işi bitirip dönen ekincilere evde yiyecek ve içecekler şenlik varmış gibi hazırlanır.

Sinamağ saban tuyı “sınama için yapılan hasat bayramı”

Karlar eriyip toprak kuruyunca ilkbahardaki ekime gitmeden önce “sınamağ saban tuyı” “sınama için yapılan hasat bayramı” düzenlenir. Buna *tav saban tuyı* “dağ hasat bayramı” ya da *belekey saban tuyı* “küçük hasat bayramı” da denir.

Sinama için yapılan hasat bayramına önceden çok fazla hazırlık yapılmaz. Saban bayramını geçirmek için bu yıl gelin getiren bazı evlerden, yeni ev yapmış kişilerden *bit yavlığı* “yüz havlusu”, *kulyavlığı* “el havlusu”, *biyeley* “eldiven”, *baş yavlığı* “başörtüsü” gibi eşyalar ve kendileri isteyerek verenlerden *yomırka* “yumurta” toplanır. Bu saban bayramına

başka köylerden güreşçiler, koşucular, yarış atları gelemmez. Sadece bu köyün pehlivanları güçlerini sınar ve sadece bu köyün atları yarışırılır. Kendi köylerindeki güreşçileri, koşucuları, yarış atlarını deneyip bakarlar. Yani büyük saban bayramında başka köyün pehlivanları ile boy ölçüşebilecek yiğitlerimiz, başka köyün küheylanlarını geçecek yarış atlarımız, başka yerlere gidip galip gelecek tertibimiz var mı?

Bu küçük bir saban bayramıdır. Fakat güzelliği ve eğlencesi büyük saban tuylarından daha az değildir. Yüksek dağ eteğindeki bayram meydanaından çayırın, derelerin, longozların, tarlaların güzelliğini aydınlık bir bahar sabahında görebilirsiniz. Oyunların sırası da büyük saban bayramındaki gibi düzenlenir.

Ana meydandan çok uzakta bir grup hevesli genç, çoluk çocuk ve kadınlar vardır. Burada yarış yoktur. Sakince “garmun (akordeon)” çalarlar. “Garmun” çalarken erkekler oynar. Israr edilen kızlardan da oynayanlar olur. Sadece en yürekli bu kadar kişinin önünde dans etmeye cesaret eder. Şarkı söylemeli, dans etmeli oyunlar oynanmaz. Yalnızca koşturmalı, hareketli oyunlar oynanır.

Köy halkı bugün bayram yapar. Çoluk çocuğun üstü başı yıkanır, yamalanır. Büyükler de temiz kıyafetler giyerler. İnsanlar işe gitmez. Her evde bayramlık yiyecek içecekler hazırlanır. Başka köyden gelecek konuk, ziyaretçi olmasa da bu köyün insanları saban bayramından dönünce birbirlerine yemeğe giderler.

Zur saban tıy “büyük hasat bayramı”

Saban tıy “hasat bayramı” gününde köy tören havasına bürünür. Öğleden sonra güzel giyinmiş bir grup delikanlı sokak boyunca hediye toplayarak yürür. Gruptakilerden biri allı güllü *bit yavlıkları* “yüz havluları”nı, *kulyavlıklar* “el havluları” asılmış uzun bir direğe tutturur. Delikanlılar bu yıl gelin getirmiş evlere uğrar. Sadece kısa bir süre için dururlar. Yeni ev kuranlar ve adak adayanlar *sölgē* “havlu”, *baş yavlığı* “başörtüsü”, *bıyeley* “eldiven” gibi el işi eşyaları mutlulukla verirler. Pek çok evden yumurta alırlar. Çokça eşya toplanır, ertesi gün için hediyeler hazırlanır.

Zur saban tıy “büyük hasat bayramı” günü çocuklar erkenden *kükey* “yumurta” toplar. Elleri güzelce dikilmiş küçük torbaları vardır. Onlar her eve girer çıkarlar. Bu âdet “saban bayramı yumurtası toplama” diye adlandırılır. Küçükler akrabalar, eş dost, *buyavlı yomurka* “boyalı yumurta”, *kenfit* “çıtır şeker”, *kızıl bellē prennēk* “zencefilli kurabiye” verir, diğerleri de hasat bayramı için ev yapımı kurabiye verirler. Ne mutlu çocuklara!

Beklenen bahar bayramında her şey güzel görünsün diye uğraşılır. Bu gün için avlular, kapı dipleri, sokaklar temizlenir. Kerpiç evler, kulübeler

sıvanır, beyazlatılır. Taş duvarların düşen, parçalanmış kısımları yerine konur, eski çitler yeşil söğüt dalı ile kaplanıp yamanır. Hatta çatının samanları da eski günlerdeki gibi düzensiz değil, yeni şekliyle görünür bugün, her şey derli topludur.

Köy halkı eksiksizdir. Yıl boyunca başka bir günde sokaklarda bu kadar kişi yoktur. Evden çıkınca neşeli, güler yüzlü insanlar görünür. *Örfiya teñkelë muyınsalar* “ince teneke paralarla kaplı gerdanlıklar” takmış genç kızlar, *çuklı tübeteylë* “püsküllü şapka”, temizlenmiş, yamanmış beyaz ve mavi kendir dokuma gömlek giymiş yalın ayak delikanlılar oradan oraya koşturur, hiç durmazlar. İpekli, süslü dokuma, allı güllü, nakışlı *alyapkiç* “önlük” bağlamış güzel giyimli genç kızlar bugün çok göze çarpar. Hava sıcak olsa da *baltır* “konç” ince görünmesin diye elde dokunmuş çorapla çarık giyen, *tübetey* “fes benzeri süslü erkek şapkası”lerini, *kıyëz eşlepe* “keçe şapka”lerini çapraz bırakan uzun boylu, yakışıklı delikanlılar dolaşır durur. Bazı kişiler özellikle de yaşlılar misafirleri karşılayıp uğurlamakla meşgul olurlar. Zaman zaman biniciler atları sokak boyunca dörtnele koşturur.

Saban bayramı meydanındaki yarışları, oyunları anlatmıyorum, onlar şimdi de geçmişte olduğu gibi devam eder.

Ana meydanın dışında, yetişkinlerin gözlerinden uzakta gençler topluluğu vardır (kızların hepsinin de orada olması dikkat çekicidir). Burada erkekler ve kızlar oynar. Fakat yetişkinlere kıyasla daha çekinerek oynarlar. Koşuşturmalı, şarkısız, şiirsiz, danssız oyunlar oynarlar. Akordeoncunun etrafına toplandıklarında dans ederler. Erkekler teker teker çıkıp oynar. Fakat kızların yalnızca en cesurları dans etmeye cesaret eder.

Gençler saban bayramından yetişkinlere kıyasla daha geç dönmeyi severler. Saban bayramları çok eskiden beri beklenen, saygı duyulan, geçmiş yıllar boyunca özlemle yâd edilen bayramlardır.

Ƙarşı uyn “karşılıklı oyun”

İlk olarak iki komşu köyün gençleri ne zaman, nerede beraber oyun oynayacakları hakkında birbirlerine fikir danışırlar. Budama bitip ot biçmeye gitmeden önce işlerin azaldığı bir zamanda, buluşmak için belirlenen günde, iki komşu köy, bir çayır ile bağlanmış güzel çiçekli araziye oynamak için giderler. Önce bu köyün delikanlıları ile diğer köyün delikanlıları, bu köyün kızları ile diğer köyün kızları karşı karşıya gelir, görüşür ve biraz konuşup tanışırlar. Onların hepsi aynı yere toplanır. Oyunlar başlar. Gitmeli, koşuşturup durmalı oyunlar oynarlar. Gürültü yaparlar. Burada çiçek toplarlar, *akşırğak* “akçöpleme” bitkisinden kamçılar yapıp, birbirlerine vurup şakalaşırlar. Bunun başka bir çeşidi de oyunun kuralı da yoktur.

Fakat atışıp koşuşturup oynamak, afacanlıklar yapıp katıla katıla gülmek caziptir. Yeniden kızlar kendi kendine, erkekler kendi kendine *akşırğak* “akçöpleme” otu kopartıp alıştırma oyunları oynarlar. *Parlı* “eşli” oyunu uzun sürer. Onu pek severek oynarlar. “Karşı oyun”da bir yerden başka bir yere göç etmek gelenektir. Diğer yere gidildiğinde erkekler ve kızlar hep beraber konuşup anlaşıp çift olurlar. Gruptan ayrılıp oraya buraya gitmek yoktur. Karşı oyunun başından sonuna kadar etrafa yayılmak, dağılmak olmaz, uygun değildir, dedikoducuların ağzını kapatmak gerekir. Bu oyun gençlerin çabası ile düzenlenir. Onun için nerede ve ne zaman yapılacağını dedikoduculara duyurmamaya çalışırlar.

Oyuna çoğu genç giremeden kalır. “Bu oyun sadece işten kaytarmak için” der bazı anne-babalar.

***Bökrë yazuv* “kambur yazısı”**

Yetişkin kızlar, genç erkekler herhangi bir iş yapan insanların yanından sadece selam verip “Yorulmadan çalışın, tereyağını dişleyin!” diyerek geçip gitmezler. Onlara (mesela ot toplamalarına) yardım ederler. Bir ara avuç avuç koparıp koyarlar. İşte kızın yaptığı işe “kambur damat yazısı”, delikanlının yaptığı işe “kambur gelin yazısı” denir. Yardımlaşmadan giden kızlara “Yardım etmeyi unuttun, kocan huysuz bir kambur olacak!” derler. Yardımlaşmayan erkekleri “Yardım etmeyi unuttun, karın huysuz bir kambur olacak!” diye kandırırlar.

***Törtkë botqası* “dürtme pilavı”**

Bazı konuklar gitme vakitleri gelmesine rağmen kalkıp gitmezler. Böyle olunca sofraya *tarı botqası* “darı pilavı” pişirip getirilir. Buna *törtkë botqası* “dürtme pilavı” da denir. Yani bu yemek, konuşmanın gitme vaktinin yaklaştığını sezdirmek için onu dikkatlice uyarmak için pişirilir. Bazen eve dönmeye çok acele eden değerli misafirler de (şaka kaldıracığı bilinen misafirler) bu yemek ile “ağırlandırılır”. “Misafirimiz gitmiyor, bu yüzden dürtme pilavı pişirdik” diyerek şakalaşırlar.

***Kiyëm qotlatuv* “giyim kutlatması”**

Küçük çocuklar yeni kıyafet giyince yakınlarına bu kıyafeti göstermeye giderler. Kardeşleri, akrabaları kıyafete bakıp över ve çocuklara *yomırqa* “yumurta”, *şiker-kenfit* “şeker, şekerleme” verirler. Bu giyim kutlatmasıdır.

***Uraqqa kul saluv* “orağa el atma”**

- Hey! Orağa başladınız mı?

- Hayır, sadece el atıp döndük. Bir iki güne başlayacağız.

Orağa sağlam başlamak için ekincilerde kendi toprağının başına gidip bir dönümlük yeri biçme geleneği vardır. Buna orağa el atmak, başlamak denir.

Orağa el atma ekinlerin haddinden fazla büyüdüğü sevinçli zamanlarda olur. Güzel kıyafetler giyip, mümkün olduğu kadar süslenip (misafirliğe gider gibi olmasa da), çift olarak (kadınlı erkekli) koşulu at ile atsızlar da yayan olarak gidip orağa el atıp geri dönerler. “Başlanmış iş başarılımış iştir” der halk. Bu zor işe girişecek kişi kendini eğlendirip, geniş kırdan huzura erip geri döner.

Başçağalav “başını dövme, kendire girişme”

- Kendir dövmeğe başladınız değil mi?

- Hayır, komşu! Sadece başlayıp bıraktım. Yarın olmazsa da başka bir gün tokmaklamaya başlarım.

Elle kendir dokunduğunda, zaman olup olmadığına bakılmaksızın işe başlayıp kendiri az bile olsa dokuma âdeti vardır. Buna *başçağalav* “başını dövme, kendire girişme” derler.

Kömeş kuyuşuv “can dostu olmak”

Sırlarını paylaşan, birbirini çok iyi bilen iki yaşıt kız, “can dostu” yani *kömeş* olmak için söz verirler. Birbirlerine *kömeş* “can dostum” diyerek konuşmaya başlarlar. Bazı kızlar görüşüp tanıştıktan sonra *kömeş kuyuşmak* “can dostu olmak” için birbirlerini özel tarzda bir çaya davet ederler.

İşte sırlarını paylaşan iki yaşıt kızdaki birisi, anne-babasının izni ile diğerkızı çaya çağırır. Çay dibinde iki güzel kız konuşur da konuşur... Konuşacak sözleri hiç bitmez. Sevdikleri hakkında, erkekler-kızlar hakkında en tatlı konuşmaları yaparlar. Burada bir ömür dost olarak yaşayacaklarına, birbirlerine *kömeş* “can dostum” diye hitap edeceklerine söz verirler. Böyle yaparak dostluklarını sağlamlaştırır, güçlendirirler.

Çaya çağırılan can dostları da çağırılmayan can dostları da ömür boyunca sözlerinde durup, dost olarak yaşarlar.

Kömeşler “can dostlar” şarkısı:

<i>İy kömeşem, kömeşem le,</i>	Ey dostum dostum,
<i>Çuklı çepçur kiygenëñ</i>	Püsküllü ayakkabı giydiğın,
<i>Pëşken alma, yatka kalma</i>	Olgun elma, yabancı kalma
<i>Nasıyp bulsun söygenëñ</i>	Nasip olsun sevdiğin.
<i>İy kömeşem, kömeşem le,</i>	Ey dostum dostum,
<i>Kilëşe ak külmegëñ.</i>	Yakışır ak gömleğın
<i>Alma, hõrme, kayğı kürme,</i>	Elma, hurma, kaygılanma
<i>Nasıyp bulsun söygenëñ</i>	Nasip olsun sevdiğin.

Taň suvı “tan suyu”

Çocukları tatlı uykularından uyandıran müşfik anneler, şafak söktüğünde pınardan ya da dereden su alıp dönerler. Biraz ılıklaştırıp bu suda çocuklarını yıkarlar. Bu çocuklar temiz, güzel, saf gönüllü, fizikî olarak da güçlü olarak büyüsün diye dilek dilerler. Çünkü *taň suvı* “tan suyu”nı toz toprak düşmemiş, hiçbir kir konmamış temiz su olarak bilirler. Şarkısı da vardır:

Kullarıñda al göl melle? Ellerindeki kırmızı gül mü acaba?
İslerë aňkyp tora, Kokuları yayılıp durur,
Tan suvında yuğannardır, Tan suyunda yıkanmışlar,
Yözlerëñ balқыp tora. Yüzleri parlayıp durur.

Çocukları tan suyunda yıkamak, ıslatmak çoğunlukla yaz aylarında yapılır.

Ƙot Ƙoyuv “ruh vermek, ruh serpmek”

Çocuk bir şeyden korkup hasta olursa ona ruh serperler. Güzel yaz zamanlarında toplanan *metrüške* “mor çiçekli bir tür bitki”, *şalfey* “adaçayı”, hoş kokulu bahçe güllerini kaynayan suya atarlar, buharlayıp pişirip çocuğu bu bitkilerin etrafına oturturlar. Buna *Ƙot Ƙoy* “ruh vermek, ruh serpmek”mak derler.

At dağası “at nalı”

At dağası “at nalı” bambaşka güzelliğe sahip bir eşya olarak kabul edilir. Birçok nesneyi at nalı ile karşılaştırarak överler: “Gümüş bir nal gibi, demir bir nal gibi, kirli beyaz at nalı gibi!” derler. O güzellik bir tılsım olur. Hasta olan çocuğa *Ƙot Ƙoy* “ruh serpmek”mak için hazırlanan kaynamış suya çiçekler ile beraber at nallarını da atarlar. Yani nal, tılsımlı gücü ile hastalığı kovar, çocuğu iyileştirir. Yoldan nal ya da nal parçası bulmayı iyiye yorarlar. Bulan kişiye tez vakitte baht, mutluluk gelmesini beklerler.

Ƙötüv Ƙığuv “sürünün güdülmek için yola çıkması”

İlkbaharda ilk kez *Ƙötüv Ƙığ* “sürünün yola çıkması”tığı sabah şöyle manzaralar meydana gelir: Kadınlar sürü gütmeye yiyecek ile gelirler. Yani onların her biri çobana iki üç yumurta ya da başka türlü yiyecekler getirip verir. İlk kez hayvanları gütmeye çıkılacak günde çobana yiyecek getirmemek cimrilik sayılır. Şaşırtıcı şekilde bu sabah kaygılanmalar, zorlanmalar olur. Niye? Çünkü çoban köyde dilenci gibi en aşağı, en değersiz kişi olarak görülür. Hatta çoban kelimesinin “avam” anlamı nesilden nesile devam eder. “Onun dedesi çobandı ya!” diye birileri hakkında söylerler. Bu yüzden çobana, özellikle işi ilk kez yapacak kişiye karşı kaygı duyulur. “O günün kaderinde yazılmış olduğunu görme!” deyip oflayanlar, hatta

mum alanlar bile vardır. Çoğu kişi için özellikle de çobanın yakınları için baharın hayvan güdülecek ilk sabahı keyifsizdir. Diğer taraftan hayvanları sağ salim kışı atlattığı için sevinen insanların varlığı da sezilir sezilmesine. Öyle ya, herkes bu dünyada sevinç ve kederin yan yana yürüdüğünü bilir.

Kömëş teñke “gümüş para”

Ev yapıldığında temele, ilk kütüğün altına *kömëş teñke* “gümüş para” koyup bırakılır. Böyle yapılırca evin yiyecek içecek ile dolacağına, ev sahibinin zengin olacağını inanılır.

Extended Summary

This article, which has been translated into Turkey Turkish, was written by Veli Bulatov. All we know about the author is that he was a teacher throughout his life. The author's purpose in writing this article is to remind the youth of the forgotten traditions due to the political and social changes that took place in the twentieth century.

The article includes the ethnographic vocabulary of the Tatar people. Ethnographisms are encyclopedic dictionary items that are difficult to describe with a single word or a phrase and can be defined in a way that requires a sentence. For example, the word *kuray* is not simply "flute" or "ney", it is an ethnographism that cannot be translated but can be made intelligible by definition, and can be conveyed as "a wind musical instrument usually made from the stems of plants with a pipe stem". This vocabulary, in which a people creates their own cultural characteristics, is examined under the name of ethnography.

In the article, there are many traditions about birth and marriage, which are important periods of human life. In addition to this, rich food culture, communal feasts and dinner invitations for entertainment are remarkable. Numerous different food assemblies are held. The reason for this is not that there are too many food and drinks, of course, they care about hosting their guests well. Both the inviter and the one who come to the invitation know very well the value of all the food, its savings and how it is prepared.

Foods such as *tokmaçlı aş* "noodle soup", *kaz* "goose meat", *çekçek* "a dessert cooked in oil like a morsel", *kümeç* "round bread made from white flour", *katık* "yogurt", *sözme* "strained yogurt", *kort* "red cottage cheese", *kızıl őrmeçek* "red curd cheese" are prepared for invitations. Food is placed on the table. Every food is tasted because it has been prepared with great effort. Guests throw coins on the table to express their gratitude.

They love to give gifts to those who come at weddings, ceremonies and feast. They usually give gifts such as *sölgē-tastımal* "towel", *bit yavlık* "face towel", *kulyavlık* "hand tissue", *alyapkiç* "apron", *başyavlık* "scarf" and *biyeley* "glove".

Apart from these, if we need to touch briefly on the traditions in the article, we can say the following: The *avlaç öy* "secluded house" is a place where girls and boys are allowed to have fun in the same house; *törtkē botkası* "warning rice" is made to warn guests who are still sitting even though they have to go; *tañ suvı* "tan water" are taken to raise mentally and physically healthy children; *bökrē yazuv* "hunchback fate" is believed that if a person doing business passes by without help, his/her future spouse will become a grumpy hunchback; *sınamağ saban tuvı* "harvest festival made for test" is to test whether the wrestlers, runners, and racehorses of their own village can cope with the racers of another village on the big harvest feast; *kaz ömesi* "collective work for goose" is made with the help everyone. These are some traditions that are included in the article and explained one by one.

Değerlendirme / Publication Review

ESKİ TÜRKLERDE GÜNDELİK HAYAT

Süleyman Hilmi KIZILDAĞ*

Gündelik hayat; zamanın doğal akışı içerisinde insanın günlük olarak maddi veya manevi anlamda yaptıklarını, düşündüklerini ve hissettiklerini kapsayan bir kavramdır. Dünya yaşamında sıradan bir yirmi dört saatlik zaman dilimi içerisinde öznelerin var oluşlarını, uğraşlarının zenginliklerini ve nesnelere olan ilişkilerini gösterir. Günlük yaşamda kullanılan veya karşılık bulan her bilgi ve eylem, aynı zamanda hem bireyin hem de toplumun bilinçaltını yansıtır.

Gündelik hayat ister bir kurgunun, isterse sıradan bir gerçekliğin ürünü olsun sonuçta bir teşhirdir ve çoğu zaman yorumlanmasında güçlük çekilen bir takım görüntüleri içermektedir. Bu nedenle, gündelik hayatın görünürdeki yoksulluğuna takılmadan onun gizli olan zenginliğini ortaya çıkarmak gerekir. Bu çaba, yüzeysel altındaki derinliği açığa çıkarmak kadar olağanlığın olağanüstülüğüne ulaşmak için de gerekli bir faaliyettir (Lefebvre, 1995: 16).

Geliş Tarihi/Date Applied: 27.12.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 13.01.2023

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Kızıldağ, S. H. (2023). "Eski Türklerde Gündelik Hayat". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 185-192

DOI: 10.24155/tdk.2023.221

* Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, JAMYO, Sosyal Bilimler Bölümü, shkizildag@gmail.com, Ankara/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-4107-923X

Gündelik hayat üzerine tarih, sosyoloji, felsefe, psikoloji, antropoloji, arkeoloji, mimarlık, resim, edebiyat vs. gibi dallarda çalışmalar yapılmaktadır. Tarihsel dönemlere ait gündelik hayat unsurlarının içerisinde gizlenmiş çok önemli ayrıntılar bulunabilir. Bunlar o dönemin yaşantısını, yapısını ve zihniyetini keşfetmeye ve çözümlenmeye yardımcı olacak, tarihin karanlık sayfalarına ışık tutacaktır. Bu bağlamda insanın, toplumun ve tarihî dönemin iyi bir şekilde anlaşılması için gündelik hayat unsurlarının doğrudan birincil kaynaklardan yararlanılarak ortaya çıkarılması çok önemlidir. Tanıtımını ve değerlendirmesini yaptığımız eser de bu doğrultuda hazırlanmış bir eserdir. Eserin en temel amacı, eski Türk yazıtlarını inceleyerek elde edilmiş verilerden eski dönem Türklerin gündelik yaşamına dair bilgileri gün yüzüne çıkarmak ve bunları okuyucuyla paylaşmaktır.

İncelediğimiz *Eski Türklerde Gündelik Hayat* adlı eser, Prof. Dr. Erhan Aydın tarafından kaleme alınmış olup eserin birinci baskısıdır. Bu baskı, Nisan 2022 tarihinde Kronik Yayıncılık tarafından yapılmıştır. Eser 496 sayfadır ve temelde “Ön Söz” (s. 7-8), “Giriş” (s. 9-20), “Eski Türklerde Gündelik Hayat” (s. 21-461), “Kaynaklar” (s. 461-490) ve “İndeks” (s. 491-496) bölümlerinden oluşmuştur.

Türlere ait olduğu bilinen ilk metinler İç Asya’da bulunmakta ve genelde “Eski Türk Yazıtları” olarak adlandırılmaktadır. Bu metinler Türk runik harfleri kullanılarak yazılmış ve sayısı yaklaşık 550 civarındadır. Keşfedildiği günden bugüne yazıtlar üzerine çok çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bazı araştırmalar içerisinde de zaman zaman eski Türklerin gündelik yaşam unsurlarına dair bilgilere değinilmiştir. Ancak daha önce yapılan bu araştırmalarda genelde kaynak olarak ikincil olan Çin, Bizans ve Arap kaynaklarından yola çıkılmış veya yalnızca çok satırlı kağıtlardan yararlanılmıştır. Diğer yazıtlar göz ardı edilmiştir. Başka milletlerin kaynakları önemlidir fakat ikincil kaynak durumundadır. Araştırmaların yalnızca kağıtlardan yapılması da bütün zenginliklerin ortaya çıkarılmasında eksik kalacaktır. İncelediğimiz eserde ise runik harflerle kâğıda yazılmış metinler hariç (kültür dairesinin farklı olması sebebiyle) eski Türk yazıtlarının neredeyse tamamı incelenmiş ve doğrudan birincil kaynaklardan gündelik hayat unsurları tespit edilmiştir. Dolayısıyla önceki çalışmalara göre çok geniş kapsamlı, bütüncül bir eserdir.

Eserin “Giriş” bölümünde, eski Türk yazıtları üzerine daha önce yapılmış çalışmalar yazar tarafından kısaca değerlendirilmiş ve yazıtlardaki gündelik hayat unsurlarının çalışmalarda göz ardı edildiği belirtilmiştir. Ardından eserin yazılmasındaki amaçlardan, eser oluşturulurken izlenen yol ve yöntemlerden bahsedilmiştir. Bu bölümde ayrıca eski dönem Türkleri hakkında, yazıtlardan başka başvurulabilecek, yabancı kaynaklardan

söz edilmiştir. Bunlar Çin, Bizans ve İslam (Arap/Fars) kaynakları alt başlıklarıyla incelenmiş ve bu ikincil kaynaklar üzerine bilgiler verilmiştir.

Eserde eski Türklere ait gündelik hayat unsurları “Sosyal Hayat”, “Ekonomik Hayat”, “Dinî Hayat” ve “Öteki Ögeler” ana başlıklarıyla incelenmiştir. Bu ana başlıkların tamamı alt başlıklara ayrılmış ve eski Türklerin gündelik yaşamı ayrıntılı olarak alt başlıklarda incelenmiştir. Gündelik hayata dair unsurların tespiti, yazıtlarda bulunan sözcüklerin taşıdığı anlamlar ve sözcüklerin kullanımları değerlendirilmek marifetiyle gerçekleştirilmiştir. İlgili bütün sözcükler hakkında; sözcüğün yazıtlarda geçtiği yerler, taşıdığı anlamlar, farklı kullanımları, etimolojisi, fonetik ve morfolojik özellikleri, sözcük şayet çağdaş Türk lehçelerinde yaşıyorsa kullanımları ve sözcük yabancı dillerde de kullanılıyorsa oralandaki anlamları vb. bilgiler verilmiştir. Bir sözcük üzerine daha önce yapılmış tartışmalara değinilmiş ve yazar da ilgili sözcük üzerine düşüncelerini ifade etmiştir. Ayrıca yazar, bir sözcüğün farklı bölgelerdeki yazıtlarda farklı şekilde yazımı varsa buradan yola çıkarak yazıtlar dönemi ağız özelliklerine dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Eser bazı yazıtlara ait resimlerle ve yazıların çizimleriyle de zenginleştirilmiştir. Bütün bilgiler verilirken çok fazla yerli, yabancı ve tarihî kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu bakımdan eser, alan araştırmacılarına zengin bir kaynakça bilgisi sunmaktadır. Alanla ilgilenen genç araştırmacılara, özellikle araştırma yöntem ve teknikleri hususunda da, örnek olabilecek bir eserdir.

Eserde, bir gündelik hayat unsurunu belirten doğrudan bir sözcük olmasa da, başka sözcüklerden ilgili unsura dair yorumlar ve değerlendirmeler yapılması eserin kıymetini arttırmaktadır. Yazar eserde, yazıtlarda yazılanlardan yola çıkarak eski dönem insan yaşamı üzerine bazı duygusal ve düşünsel çıkarımlarda da bulunmuştur. Bu da okuyucuyu “aslında yüzyıllar geçtikçe insanoğlunun duygularının ve düşüncelerinin pek değişmediği, değişen hususların genelde maddi imkânlar olduğu” gibi düşüncelere daldırmaktadır. Böylece eserin mistik bir yanının olduğunu da söyleyebiliriz.

Yaşadığımız dönem teknoloji ve inovasyon çağıdır. Doğru veya yanlış her türlü bilgi paylaşımı doğal olarak teknoloji aracılığıyla yapılmaktadır. Bunda da sosyal medya platformları önemli bir yeri işgal etmektedir. İncelediğimiz eserde eski Türklerin dili, kültürü ve yaşam biçimine dair hap bilgi niteliğinde önemli bilgiler bulunması, sosyal medyada bu alanla ilgili doğru ve güvenilir bilgilerin paylaşılmasına imkân sağlayacaktır.

Eserde, eski Türklerin gündelik hayatına dair verilen bilgileri ve yapılan değerlendirmelerin öne çıkanlarını şu şekilde özetleyebilir ve örnek-
lendirebiliriz:

Asya bozkırlarında, 7 ve 8. yüzyılda yaşayan Türkler konargöçer bir hayat sürdürmekteydi. Sahip oldukları vatan toprakları içerisinde hem hayvanları hem de kendileri için yazın daha serin, kışın ise daha sıcak yerlerde yaşamaktaydılar. Yazıtlardaki *yaylamak*, *yaylag*, *kışlamak*, *kışlag* sözcüklerinin kullanımı bunu göstermektedir. Bu yaşam tarzı için bazı kaynaklarda “göçebe” sözcüğü kullanılmaktadır. Ancak “göçebe” sözcüğü “sürekli yer değiştiren, göç eden ve yerleşik olmayan” anlamlarını karşıladığı için Türklerin o dönem yaşam şeklini doğru biçimde yansıtmaz. Dolayısıyla bu konuda “konargöçer” teriminin kullanılması daha doğrudur (Aydın, 2022: 23-27).

Eski Türkler sosyal hayatında, aile büyükleriyle birlikte birkaç çadırdan oluşan obalarda yaşamaktaydılar. Bu obalarda diğer akrabaların çadırları da bulunmaktaydı. Evlenen erkek çocuklar kendi ailesiyle birlikte farklı çadıra geçmekteydi. Ancak evin en küçük erkek çocuğu evlendikten sonra da *köl* unvanıyla aile büyükleriyle birlikte yaşamakta, hatta anne-baba öldükten sonra da aynı çadırdaki yaşamaya devam etmekteydi. Bundaki amaç, aile ocağının tüttürülmeye devam etmesini sağlamaktır. Yazıtlarda, ailenin temel unsurları olan anne ve baba ifadeleri genelde küçültme, sevgi ve şefkat bildiren eklerle kullanılmıştır. Özellikle anneye duyulan minnetin ve babaya duyulan saygının ifade edildiği cümleler dikkate şayandır. Ailenin diğer bireyleri olan ağabey, abla, küçük erkek kardeş, küçük kız kardeş ifadelerini karşılayan sözcükler de yine yazıtlarda bulunmaktadır. Yazıtlarda eski Türklerin düğün törenlerini doğrudan anlatan ifadeler bulunmasa da bazı sözcükler üzerinden evliliğin büyük törenlerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Evliliklerde bazen başlık talep edildiği, bazen edilmediği veya başlık anlamına da gelebilecek şekilde karşılıklı hediyeleşme durumunun gerçekleştiği görülmektedir. Evlilikler neticesinde oluşan akrabalık ilişkileri bilgilerine de yazıtlardan ulaşılabilir. Eski Türklerde yaşam yeri olarak kullanılan *ew* “ev, çadır” sözcüğünün kullanım alanı oldukça geniştir. Sözcük, anlam genişlemesiyle “ordugâh, karargâh” anlamları için de kullanılmıştır. Bu gibi örnekler, eski Türk yazıtları söz varlığındaki anlam zenginliğini göstermektedir. Yazıtlarda geçen *kuy*, *ordu/ordo*, *örgin*, *çıt* sözcükleri yaşam yerlerini belirten diğer sözcüklerdir (Aydın, 2022: 29-68).

Eski Türk yazıtlarında boy adları çokça geçmektedir. Bazı satırlarda hususiyetle bir boydan bahsedilmiş, bazı satırlarda herhangi bir olay anlatılırken boy adı zikredilmiştir. Ayrıca dönemin hâkimiyet anlayışı gereği genelde bir boy etrafında toplandığından ve boylar arasında yaşanan çekişmelerden de bahsedilmiştir. II. Köktürk Devleti’nin hanedan boyu Türk adı ile anılmaktadır. Türk sözcüğü başlarda Köktürklerin hanedan soyunu ifade ederken sonraları Müslüman tacir ve seyyahların vasıtasıyla

tüm Türk kökenli insanların genel bir adı özelliğini kazanmıştır. Eserde *Türk* sözcüğü ve diğer *Kırkız, Oguz, Tatar, Türğüş, Uygur* gibi yazıtlarda bulunan bütün boy adlarından ayrıntılı olarak bahsedilmiş, boy adlarının nerelerde geçtiği belirtilmiş ve böylece yazıtı yazanın o boya mensup olabileceği dikkatlere sunulmuştur. Boyların bir araya gelmesiyle oluşan halk kavramı için yazıtlarda genelde *bodun* sözcüğü kullanılmıştır. Vatan kavramını karşılamak için ise *él, yér, yér suw* ve *yurt* sözcükleri kullanılmıştır. Türkler için vatan ve halk kavramlarının çok önemli, uğruna can feda edilebilecek değerler olduğu yine yazıtlardaki ifadelerden anlaşılmaktadır (Aydın, 2022: 69-129).

Eski Türklerin ekonomik hayatı düşünüldüğünde akla ilk gelen unsur hayvancılık ve bundan elde edilen ürünler olmaktadır. Eserde küçükbaş hayvan yetiştiriciliği alt başlığıyla *koyun, keçi, amga/amgı, arkar, tavuk*; büyükbaş hayvan yetiştiriciliği alt başlığıyla *buka* ve *öküz* hayvanlarından yazıtlarda geçen sayılarıyla birlikte bahsedilmiştir. Bunların hangilerinin beslenmek amacıyla etinden ve sütünden, hangilerinin kullanım ve ticaret amacıyla derilerinden faydalandığı bilgileri verilmiştir. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere hayvanlar arasından atların, Türkler için ayrı bir değeri vardır. Eserde, binek ve yük hayvanı yetiştiriciliği başlığı içerisinde atlar çok ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Cinsiyetine göre at türlerinden, atların kendi renklerinden, üzerlerine giydirilen don/eyer renklerinden (hangi ata hangi renk eyerin giydirilmesi gerektiğinden), yaşına göre at türlerinden, atlara verilen isimlerden, atların savaşlardaki rollerinden, zenginlik göstergesi olmalarından, bazılarının av hayvanı olarak görülmesinden, üzerlerine vurulan damgalardan, değerli atların ölüm şekillerinden, ölümlerinden duyulan üzüntülerden ve atlarla ilgili yazıtlarda geçen bütün söz varlığından bahsedilmiştir. Yazıtlarda develerin tek veya iki hörgüçlü, dişi veya erkek olarak ayrı ayrı adlandırılması ve yavrularının da ayrı bir adla karşılanması o dönemin hayvan söz varlığının zenginliğini göstermektedir (Aydın, 2022: 131-193).

Eski Türk yazıtlarına göre Türklerin gündelik hayatında önemli unsurlardan biri de avcılıktır. Avcılık sayesinde hem beslenme ihtiyacı giderilmekte hem de savaşlar öncesi antrenmanlar yapılmaktaydı. Avlara çocuklar da katılmaktaydı. Çocuklar avdaki kabiliyetlerine ve avladıkları hayvanlara göre kendi adının yanına *er at* (erkeklik adı) unvanını almaktaydı. Yetişkinler için de avlanan hayvanların niteliği, tıpkı öldürülen düşman gibi bir övünç kaynağı idi. Yazıtlar döneminden kalan kaya üstü tasvirlerden anlaşıldığı üzere avcılık esnasında *ıt, taygan, kara sınıkur, togan* gibi hayvanlardan yararlanılmıştır. Yazıtlarda *er at* adı almak amacıyla *adıg, as, bars, böri, buğu, irbiş, kökmek, kulan, tonuz* hayvanlarının; besin,

deri ve yün elde etmek amacıyla da *elik, kèyik, kiş, kök teyeñ, sıgun, su-kak, tawışkan* hayvanlarının avlanıldığı görölmektedir. Avcılıkta kullanılan hayvanlardan hariç *arslan, бага, бèçin, күsgü, lagzın, lü, toña, turña, yılan* gibi hayvanlar hakkında da yazıtlardan bilgiler edinilebilir (Aydın, 2022: 193-257).

Eski Türklerin hayvanlardan elde ettikleri besinleri bir kenara bıraktığımızda, yazıtlarda döneme ait Türklerin yiyeceklerini, içeceklerini, tarımsal ürünlerini, ticaret ürünlerini ve ticarî ilişkilerini anlatan doğrudan bir metin bulunmamaktadır. Ancak yazar, metinler arasına serpiştirilmiş sözcüklerden konulara dair bazı bulgular tespit etmiştir. Eserde bu tespitlerini; yiyecek ve içecekler, tarım ve tarımla ilgili söz varlığı, ticaret ve ticaretle ilgili söz varlığı başlıklarıyla değerlendirmiştir. Ayrıca yazıtlar ışığında döneme ait meslekler hakkında da bilgiler vermiştir.

Yazıtlarda eski Türklerin dinî hayatlarına dair sözcükler bulunsa da inanç sistemlerinin nasıl olduğu hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaz. Dönemin inanç sistemi bazı araştırmacılar tarafından Manihaizm, Budizm ve Şamanizm gibi dinlerle açıklanmaya çalışılsa da genel düşünce, inancın Türklerle özgü bir inanç sistemi olduğu ve Gök Tanrı inancı adıyla açıklanması gerektiğidir. Ancak bu adlandırmanın da kesin bir bilgi niteliği bulunmamaktadır. Eserde Türklerin dinî hayatlarıyla ilgili olan sözcükler ve inanç sistemlerine dair ipucu verebilecek sözcükler alın yazısı, yakarış, esenlik dileme ve inançla ilgili söz varlığı, töreler ve cenaze törenleri başlıklarıyla incelenmiştir. Burada özellikle Türklerin kader anlayışı, ölüme bakış açıları, cenaze törenleri ile ilgili sözcükler ve yazarın bunları değerlendirmeleri dikkati çekmektedir (Aydın, 2022: 323-395).

Yazıtlarda orduların sayısı, çocukların sayısı, ölüm yaşı, bir iş için belirtilen sayı ve işe başlama yaşı gibi sayısal ifadelerin bulunması dönemin gündelik hayatına dair çıkarımlarda bulunma imkânı sağlamaktadır. Eserde bunlardan bahsedilmiş ve yazıtlarda geçen bütün sayılar belirtilmiştir. Ayrıca eski Türklerde kullanılan ölçü birimleri, takvimler, zaman kavramı ve zamanla ilgili sözcükler hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak eserde, savaşlarda elde edilen başarılar, maddi zenginlikler veya düğün törenleri neticesinde oluşan sevinç içerikli duygulardan; ölüm, maddi kayıp veya hastalık neticesinde oluşan üzüntü içerikli duygulardan; insana ve hayvanlara duyulan özlemlerden bahsedilmiştir (Aydın, 2022: 323-395).

Eserde incelenen bütün bu konular hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş, çıkarımlarda bulunulmuş, değerlendirmeler yapılmış ve bunlar örneklerle desteklenmiştir. Genelde mezar taşlarına yazılmak suretiyle konu kapsamı dar olan metinlerden eski Türklerin gündelik hayatına dair unsurların gün yüzüne çıkartılması, önemli seviyede dil ve tarih bilgisinin yanında yorum-

lama ve çıkarımda bulunma marifeti gerektirir. Bu eserin net bir şekilde bu bilgi ve beceriler ile oluşturulduğu görülmektedir. *Eski Türklerde Gündelik Hayat* adlı eseriyle Türk dili, tarihi, kültürü ve medeniyeti sahasına önemli bir katkıda bulunan Prof. Dr. Erhan Aydın'ı kutlar, çalışmanın bu alanla ilgilenen araştırmacılara ve meraklı okuyuculara yararlı olmasını dileriz.

Kaynakça

- Aydın, E. (2022). *Eski Türklerde Gündelik Hayat*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Lefebvre, H. (1995). *Yaşamla Söyleşi, Sosyalizm, Günlük Yaşam, Ütopya* (Çev. Emirhan Oğuz). İstanbul: Belge Yayınları.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

ETİK SORUMLULUKLAR VE POLİTİKALAR

Yayın Etiği Beyanı: Yayınlama sürecine dâhil olan tüm tarafların (yazarlar, yayın kurulu ve hakemler) etik davranış standartlarına uygun karar vermesi gerekir. Yüksek etik standartları garanti altına almak için *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm taraflar için uluslararası standartlar geliştirmiştir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm tarafların bu standartlara uymalarını beklemektedir. En iyi yayın etiği standartları desteklenir ve yayın yanlış uygulamalarına (publication malpractices) karşı mümkün olan tüm önlemler alınır. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* yayıncı olarak, yayıncılığın tüm aşamalarında vesayet görevini son derece ciddiye alır, etik ve diğer sorumluluklarını kabul eder.

Yazarlar için Uluslararası Standartlar

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, bir makalenin tüm yazarlarından imzalı bir başvuru mektubu istemez ve yazarlara emir verici uygulamalarda bulunmaz. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne başvuran tüm yazarların uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesinin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yazarlar, yazılarının orijinal eserleri olduğunu onaylamalıdır. İntihal, uydurmacılık, sahtecilik, yinelenen yayın, veri üretimi vb. yasaktır.

Yazarlar araştırmaya katılanlara fiziksel ve yasal zarar vermemelidirler ve psikolojik istismarda bulunmamalıdır. Ayrıca yazarlar araştırmalarına katılanlara özel yaşama gizlilik ve anonimlik garantisi vermemelidirler.

Yazarlar araştırmayı destekleyen kişileri ya da kurumları (sponsor) tanımlamalıdır.

Yazarlar, makalenin daha önce yayınlanmadığını ve şu anda başka bir yerde yayınlanmak üzere değerlendirilmediğini onaylamalıdır.

Yazarlar, yazılarının oluşturulmasında kullanılan tüm kaynakları kaynak listesine eklediğinden emin olmalıdır.

Bir yazar yayınlanmış eserinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu keşfettiğinde, derhâl dergi editörünü veya yayıncısını haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle iş birliği yapmak zorundadır.

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması-çıkar birliğiyle ilgili durumu *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirmelidir.

Gönderilen tüm yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından intihal.net araçları kullanılarak benzerlik kontrolüne tabi tutulmaktadır. Yazarlar öz-intihal dâhil, intihalden kesinlikle kaçınmalıdır. Kaynaklar bölümü dışında benzerlik raporu %18'i geçen sonuçların bulunduğu yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından değerlendirmeye alınmamaktadır.

Editör, makalelerin yayımlanmasını belirlemek ve kötü niyetli davranışları (misconduct) önlemek için gönderilen makaleleri iyice kontrol eder. Bir araştırma kötü niyetli olarak tanımlanırsa, editörün ve hakemlerin geri bildirimlerine göre, yazının geri çekilmesinden veya düzeltilmesinden ilgili yazar sorumludur.

Yayın Kurulu için Uluslararası Standartlar

Editörlerin ve Yayın Kurulu üyelerinin Yayın Kurulu uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin editörünün ve yayın kurulu üyelerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesinin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yayın Kurulu, gönderilen tüm yazılara ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Yayın Kurulu, gönderilen yazılar için yayın kararları almaktan sorumludur.

Yayın Kurulu, okuyucuların ve yazarların ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin kalitesini yükseltmek ve geliştirmek için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu bilimsel kaliteye ve orijinalliğe en üst düzeyde önem vermelidir.

Yayın Kurulu gerektiğinde düzeltmeler, açıklamalar, geri çekilmeler ve özürler yayımlamaya her zaman hazır olmalıdır.

Hakemler için Uluslararası Standartlar

Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra uluslararası hakemlik standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin hakemlerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesinin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Hakemler yazıya ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Hakemler, makalenin yayımlanmasını reddetmek için sebep olabilecek tüm bilgileri Editör Kurulunun dikkatine sunmalıdır.

Hakemler, makaleleri bilimsellik açısından değerlendirmelidir.

Hakemler, yazıları yalnızca özgünlüklerine, önemlerine ve derginin alanlarına uygunluğuna göre objektif olarak değerlendirmelidirler.

Hakemler, herhangi bir çıkar çatışması durumunda *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirimde bulunmalıdır.

Onay Politikası

Yazar veya yazarlar etik ve yasal standartlara uymalıdır ve araştırmaya katılanlara aşağıdaki koşullar bildirilmelidir:

Araştırmanıza katılanlar, kendileri hakkında bir araştırma yapılacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın gönüllü olduğu, katılmayı reddetmenin bir cezası olmadığı ve katılımcıların herhangi bir zamanda ceza almadan çekilebilecekleri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırmanın amacı ve araştırmada izleyeceğiniz prosedür hakkında bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırma ile ilgili soruların yanıtları için size ulaşabilecekleri iletişim bilgileri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, işbirliği yapmayı kabul etmeleri durumunda onları etkileyebilecek herhangi bir risk ve rahatsızlık varsa katılımcılara bildirilmesi gerekir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın olası doğrudan yararlarının (örneğin makalenin veya bölümün bir kopyasının alınması) olduğu konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, gizliliğinin nasıl korunacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Etik olmayan bir durumla karşılaştığınızda lütfen turkdunyasi@tdk.gov.tr adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- Milletlerarası hakemli dergi olan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır.
- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’nde Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihi ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan bilimsel yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.
- Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalı ve başka bir derginin yayım süreci dâhilinde bulunmaması gerekmektedir. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri yayımlanmamış ve derginin yayım ilkelerine uygun hâle getirilmiş olmak kaydıyla dergide yayımlanabilir.
- Derginin genel yayım dili Türkiye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleriyle yazılmış yazılara ve İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- Yazının çağdaş Türk lehçelerinden birisi olması durumunda önce yazılan lehçede başlık ve özet, daha sonra Türkiye Türkçesi ile başlık ve özet, İngilizce başlık ve özet sıralaması yer almalıdır.

İnceleme Süreci

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*’ne gönderilen yazılar <https://giris.ayk.gov.tr/signin> adresinde yer alan YAYSİS 2 (Yayım Takip Sistemi) üzerinden gönderilmelidir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergide kör hakem ilkesi uygulanmaktadır. Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülmeyen makaleler sürece dâhil edilemez.) iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde ve dosya adında yazar-hakem gizliliğinin sağlanması için makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.

Yayım Süreci

- İnceleyicilerden olumlu rapor alan yazılar Yazı Kuruluna sunulur. Yazı Kurulu gönderilen yazıları yayımlamamak hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Yayın Yönetmeni, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak küçük düzeltmeler yapabilir. Yayımlanan yazılardaki ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- **Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazılar**, yazarlarından e-posta yoluyla alınmaktadır. Bu aşamada makalenin son biçimini gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını **internet sayfamızdan** indirebilirsiniz. Yazarlar, iletişim bilgilerini ve ORCID numaralarını “Ad SOYADI” bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidir.
- Dergiye gönderilecek yazıların 500-700 kelime arasında İngilizce ve Türkçe geniş özeti mutlaka olmalıdır.
- Dergiye gönderilecek yazıların Türkçe ve İngilizce ile en az 200, en fazla 250 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında verilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazılarda TDK *Yazım Kılavuzu*’na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
- Gönderilen yazılar yayımlansın yayımlanmasın geri verilmez.
- Dergide yayımlanan yazılara ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanmış yazılara Türk Dil Kurumu ağ sayfasındaki Yayınlar/Sürelî Yayınlar/*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* bölümünden ve TÜBİTAK/ULAKBİM/DergiPark’tan ulaşılabilir.

**TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ'NE
GÖNDERİLECEK YAZILARIN SAYFA DÜZENİ İLKELERİ**

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne gönderilen yazılar YAYSİS (Yayın Takip Sistemi) ile gönderilmelidir. Yazılar bilgisayar ortamında Word yazım programı ile hazırlanmalı, yazılarla birlikte özel işaretlerin kullanıldığı fontlar da gönderilmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:
- Metin boyutu: 11 punto
- Dipnot boyutu: 9 punto
- Paragraf aralığı: 6 nk
- Paragraf girintisi: 0,6 cm
- Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm
- Satır aralığı: Tek
- Beş satırdan kısa alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; beş satırdan 40 kelimeyi geçen uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, blok hâlinde, 10 punto büyüklüğünde tek satır aralığı ile verilmelidir.
- Dipnotlar sadece açıklamalar için kullanılmalı ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
- Yararlanılan kaynaklar metin sonunda yer alacak Kaynakça bölümünde yazarların soyadı sıralamasına göre verilmelidir. Kurum ve kuruluş yayınları da bu alfabetik sıralamaya uygun bir şekilde yazılmalıdır.
- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynakça ve atıf konusunda APA sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak sistemine uygun hazırlanması gerekmektedir:

Makale:

Gönderme:

(Gözaydın, 2001: 585)

Künye:

Gözaydın, N. (2001). "Atatürk Dönemi ile İlgili Almanya Dış İşleri Arşivindeki Belgeler-VII". *Türk Dili*, 599, 575-586.

Kitap:

Gönderme:

(Korkmaz, 1992: 45-48)

Künye:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

İki ve/veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

Gönderme:

(Argunşah ve Güner, 2015: 88-91)

Künye:

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Çeviri / Aktarma Eserler:

Gönderme:

(von Gabain, 1988: 35)

Künye:

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Tez:

Gönderme:

(Mert, 2002: 45-46)

Künye:

Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hâl Kategorisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurum Yayını:

Gönderme:

(TDK, 2011: 45-52)

Künye:

TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Genel Ağda Yer Alan Kaynaklar:

Genel ağ kaynakları yazının Kaynakça bölümünün en sonunda kaynağa erişim tarihiyle birlikte verilmelidir.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6544b5e977f6.70749221 erişim tarihi: 13.02.2019

Yazarın Aynı Yılda Yayımlanan Eserleri:

Eserin Kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992a). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992b). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Tablo ve Şekiller

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1: ...

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Tablo 1: ...

		xxx	xx
	xx	x	xx
	xxx	x	xx
xx	xx	x	xx
	xxx	x	xx

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1: ...

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

Bu ilkelere uygun olmayan yazılar değerlendirilmeyecektir.

